

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР
აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

1966

К. К. КУЦИЯ

**ГОРОДА И ГОРОДСКАЯ ЖИЗНЬ
СЕФЕВИДСКОГО ИРАНА**

ТОРГОВЛЯ, ГОРОДСКИЕ НАЛОГИ

ИЗДАТЕЛЬСТВО „МЕЦНИЕРЕБА“

Тбилиси

1966

კარლო კუცია

სეზიანთა ირანის ქაღაქები და საქაღაქო ცხოვრება

ვაჭრობა, საქალაქო გადასახადები

გამომცემლობა „მეცნიერება“

თბილისი

1966

ნაშრომში შესწავლილია სეფიანთა ირანის (1502—
—1722) სამარშრუტო გზები, ქალაქების საშინაო და სა-
გარეო ვაჭრობა. დახასიათებულია ვაჭართა კატეგორიე-
ბი და ვაჭართა ეკონომიურ-უფლებრივი მდგომარეო-
ბა. ცალკე თავი ეთმობა საქალაქო გადასახადებისა და
ვალდებულებების განხილვა-შესწავლას.

შესავალი

სეფიანთა ირანის (1502—1722) საქალაქო ცხოვრებამ განვითარების რამდენიმე საფეხური განვლო.

სეფიანთა ირანის სახელმწიფოს არსებობის პირველ პერიოდში (1502—1590 წწ.) ძლიერი იყო ყიზილბაშურ-მომთაბარეული ტრადიციები, ხოლო მეორე პერიოდში (1590—1722 წწ.) მნიშვნელოვანი გავლენა მოიპოვა საკუთრივ ირანულმა ელემენტმა, რომელიც ძირითადად სამიწათმოქმედო რაიონებსა და ქალაქებში იყო წარმოდგენილი.

სეფიანთა ირანის ისტორიის ეს პერიოდიზაცია შეიძლება თამამად დავუყავშიროთ ქალაქების და საქალაქო ცხოვრების განვითარებას XVI—XVII საუკუნეებში.

XVI საუკუნის ირანში არ შექმნილა პირობები საქალაქო ცხოვრების მნიშვნელოვანი განვითარებისათვის. ამას თავისი მიზეზები ჰქონდა. ამ საუკუნის უდიდესი მონაკვეთის მანძილზე 90-იანი წლების დამდეგამდე სეფიანთა სახელმწიფოს შინაგანი პოლიტიკური ვითარება ხასიათდება ერთი მხრივ ცენტრალური ხელისუფლებისა და ყიზილბაშური ტომების ბელადების — ამირების გამწვავებული ურთიერთობით, რასაც საფუძვლად ედო ყიზილბაში ამირების ცენტრმსრბოლი ტენდენციები, ხოლო მეორე მხრივ, ფეოდალური შუღლითა და შინაომებით თვით აღზევებულ ყიზილბაშ ფეოდალთა შორის.

როგორც ცნობილია, XV საუკუნის მეორე ნახევარში და XVI საუკუნის დამდეგს ყიზილბაშურმა ტომებმა გადამწყვეტი როლი ითამაშეს სეფიანთა სახელმწიფოს წარმოქმნა-განმტკიცების საქმეში. ამ ტომების სამხედრო ძალა (ტომობრივი ლაშქარი — „ყორჩის ჯარი“) სეფიანთა დინასტიის მთავარი დასაყრდენი იყო ირანის ტახტისათვის ბრძოლაში. ფეოდალიზაციის პროცესის გაღრმავებასთან ერთად, რაც ყიზილბაშთა ტომებში XVI საუკუნეში სწრაფი ტემპებით მიმდინარეობდა, ყიზილბაში ამირების ინტერესები მკვეთ-

რად შეეჯახა ირანის ცენტრალური ხელისუფლების ინტერესებს. ისინი ცენტრალური ხელისუფლების დასუსტების ხარჯზე ცდილობენ პოლიტიკური დამოუკიდებლობის მოპოვებას და თავისი ეკონომიური მდგომარეობის გაუმჯობესებას. ეს მოვლენა უკვე აშკარა გახდა შაჰ თამაზის ზეობის (1524—1576) პირველ წლებში, როდესაც ყიზილბაშურ ტომთა ბელადები იმდენად გაძლიერდნენ, რომ ფაქტიურად მთელი ძალაუფლება იგდეს ხელთ და სეფიანთა სახელმწიფოში უდიდესი გავლენა მოიპოვეს. ასეთი მდგომარეობა თითქმის არც შაჰ ისმაილ II (1576—1578) და არც შაჰ მუჰამედ ხოდაბანდეს (1578—1587) დროს შეცვლილა.

ამრიგად, XVI საუკუნეში, 90-იანი წლების დამდეგამდე, სეფიანთა სახელმწიფოში ირანული კულტურული ელემენტის ნაცვლად გაბატონებულ მდგომარეობას იჭერენ ყიზილბაშური მომთაბარე ტომები და მათი ტრადიციები.

სოციალურ-ეკონომიური განვითარების დაბალ საფეხურზე მდგარ, ექსტენსიურ მეურნეობის მიმდევარ ყიზილბაშურ მომთაბარე ტომებისათვის ნაკლებად ცნობილი ან სრულიად უცხო იყო საქალაქო ცხოვრება. მათი პოლიტიკური ბატონობა და გამანადგურებელი მუდმივი რბევა-თარეში ცხადია ხელს ვერ შეუწყობდა ქალაქების ზრდას, საქალაქო ცხოვრებისა და კერძოდ ხელოსნობა-ვაჭრობის განვითარებას. მომთაბარული ტრადიციების დანერგვა სრულიად გამორიცხავდა საქალაქო ხელოსნობისა და ვაჭრობის არა თუ შემდგომ ზრდასა და გაფართოებას, არამედ ძველი დონის შენარჩუნებასაც კი. აქ მხოლოდ ერთი შედეგი შეიძლება ყოფილიყო: ქალაქების, როგორც ეკონომიური ცენტრების დაცემა-დაქვეითება, ხელოსნური წარმოების შემცირება, საქალაქო ვაჭრობის დაკნინება და ქალაქის მოსახლეობის, ისევე როგორც სოფლის მწარმოებელთა მდგომარეობის მნიშვნელოვანი გაუარესება¹.

¹ ეს გარემოება კარგად არის ხაზგასმული ისტორიკოს მირზონდის თხზულებაში „როუზათ ას-სათა“ („სიწმინდის ბაღი“) XV ს. აზერბაიჯანის მაგალითზე.

ისტორიკოსის ცნობით 1421 წელს მოკავშირეებმა შირვან-შაჰ ჰალილულაჰ I. მისმა ძმამ მანუჩარმა. შაჰის მფლობელმა სიდი აჰმედ ორლათმა და მეფე ალექსანდრე I (1412—1442) თხოვნით მიმართეს თემურიანთა მმართველს შაჰრუხს (1407—1447), რათა მას ენერგიული ზომები მიეღო ყარა იუსუფის ძისა და მემკვიდრის ისკანდერის (1422—1429 და 1431—1435) წინააღმდეგ. ისინი თავიანთ თხოვნას შემდეგ საფუძველს უდებდნენ: „ვიღრე ყარა იუსუფის შვილები არ განადგურდებიან, ამ ქვეყანაში (ე. ი. აზერბაიჯანში — კ. კ.) არც დოვლათი იქნება და არც ვაჭრობა. არ გარიგდება და არ მოწესრიგდება რაითების საქმე“. უკუთებს რა ანალიზს ამ ცნობას პროფ. ვ. გაბაშვილი სავსებით სამართლიანად შენიშნავს: „ამგვარი აზრი, ცხადია, შეიძლება გამოეთქვათ მხოლოდ იმ ქვეყნების მესვეურთ, რომელნიც დაკავშირებულნი იყვნენ ინტენსიურ მეურნეობასთან,

ქალაქების ზრდა-განვითარება შესაძლებელი იქნებოდა მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ქვეყანაში შედარებითი მშვიდობიანობა მაინც დამყარდებოდა, აღმოიფხვრებოდა მომთაბარეთა გამუდმებული შუღლი და შინაბრძოლა და ფართო გასაქანი მიეცემოდა კულტურულ ირანულ ელემენტს. XVI ს. ირანის პირობებში ყველა ამ საკითხის გადაჭრა მხოლოდ ძლიერ ცენტრალურ ხელისუფლებას შეეძლო. აქედან გამომდინარე სრულიად ბუნებრივია, რომ ქალაქის მოაზრებობა და განსაკუთრებით გავლენიანი ვაჭრები ძლიერი ცენტრალური ხელისუფლების მომხრენი უნდა ყოფილიყვნენ, საქალაქო ცხოვრების მნიშვნელოვანი განვითარებას მხოლოდ მტკიცედ ცენტრალიზებული ქვეყნის პირობებში შეიძლება ჰქონოდა ადგილი და ვაჭარ-ხელოსანთა ფენაც სახელმწიფოს სწორედ ამგვარ პოლიტიკურ ფორმას უჭერდა მხარს. ამის ნათელ დადასტურებას წარმოადგენს, ჩვენი აზრით ვესელოვსკის მიერ გამოცემული XVI—XVII სს. რუსეთ-ირანის დიპლომატიური და სავაჭრო ურთიერთობის ამსახველი საბუთების ერთი ცნობა, რომლის თანახმად ირანის „ლაშქრისა და ვაჭრობის ხალხი“ („люди воинские и торговые“) თხოვდა უფლისწულ აბას მირზას თავისი მამის, შაჰ მუჰამედ ხოდაბანდეს (1578—1587) მაგივრად ასულიყო ტახტზე და მიეღო ქვეყნის მმართველობა². თავიანთ თხოვნას ისანი იმით ასაბუთებდნენ, რომ მოჰამედ ხოდაბანდე მოხუცდა და დასნეულდა და ქვეყანაში მოისპო ყოველგვარი წესრიგი³. ქვეყნის მოშლილობის

განვითარებულ მიწისმოქმედებასთან და ქვეყანას ექსტენსიურა მეურნეობის მატარებელი მეჯოგეებისაგან იცავდნენ“. ვ. გაბაშვილი, ქართული დიპლომატიის ისტორიიდან, მასალები საქართველოსა და აზერბაიჯანის ისტორიისათვის, ნაკვ. 31, თბილისი, 1954, გვ. 60.

მირზონის ამ ცნობაში განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ის მომენტი, რომ მასში ნომად მეჯოგეების მოძალეობა-თარეში და ვაჭრობის აღმაქცობა საერთოდ და, რა თქმა უნდა, საქალაქო ვაჭრობის განვითარებაც ერთმანეთთან სრულიად შეუთავსებელ მოვლენებად არის მიჩნეული. ამასთან დაკავშირებით ინტერესმოკლებული არ უნდა იყოს შერეუთ ხან ბითლისელის თხოვნებში დაცული ცნობა, რომლის თანახმადაც შაჰ თამაზის დროს (1524—1576) ირანში გავრცელებული ყოფილა თურქული ანდაზა „ქალაქი ჩვენი და ქალაქის ნუგბარიც ჩვენია (شهر بزم خلوا بزم)“. ამ თქმაში შესანიშნავად არის კონცენტრირებული ყოზილბაში ნომადების თვალსაზრისი ქალაქზე და საქალაქო ცხოვრებაზე. ისინი ჩემულობდნენ არა მარტო პოლიტიკურ ბატონობას ქვეყნის უმნიშვნელოვანეს ეკონომიურ ერთეულებზე — ქალაქებზე არამედ მათ სავსებით რეალურ შესაძლებლობად მიაჩნდათ ხელი დაედოთ ქალაქში წარმოებულ ხელოსნურ პროდუქტიაზე და სავაჭრო საქონელზე.

² Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией, под редакцией Н. Веселовского (შედეგები: Памятники), I, СПб., 1890, გვ. 21.

³ И расправы некоторые [в зем]ле не почало быти. იქვე.

მიზეზით, მოტანილი ცნობის ავტორის აზრის თანახმად „ყიზილბაშების ქვეყანას“ („Кизылбашская земля“ — აჲ უწოდებდნენ რუსეთში სეფიანთა სახელმწიფოს — კ. კ.), ლაშქრის ხალხს და ვაჭრობის ხალხს და აგრეთვე სხვა ყველას (всякие люди), შეუყვარდათ (взяли к себе) ხოდაბანდეს ძე, აბას მირზა“ და დაუწყეს მას თხოვნა თავისი სუსტი და სნეული მამის ნაცვლად გასძლოლოდა ქვეყანას⁴.

ამრიგად, XVI ს. 80-იან წლებში ვაჭრები სეფიანთა ირანის მოსახლეობის სხვა ფენებთან ერთად იღწვოდნენ ქვეყნის „მოსაწესრიგებლად“. ფეოდალური აშლილობის მოსპობას და ქვეყნის დამშვიდებას ისინი ძლიერი ცენტრალური ხელისუფლების არსებობას უკავშირებდნენ.

ანალოგიურ მოვლენას ჰქონდა ადგილი 1629 წელს, როდესაც შაჰ აბას I სიკვდილთან დაკავშირებით სეფიანთა სახელმწიფო და განსაკუთრებით ქალაქი ისფაჰანი ტახტის მამიებელ დაჯგუფებათა ბრძოლამ მოიცვა. „ქარმელიტების ქრონიკის“ ერთ-ერთი ცნობიდან ირკვევა, რომ ისფაჰანის ქართველი ტარულა ხოსროვ მირზა (შემდეგში ქართლის მამამდიანი მეფე—როსტომი (1632—1658) ატეხილი შფოთის ჩასახშობად და შაჰ აბას I ძისა და მემკვიდრის სეფი მირზას ტახტზე ასაყვანად ქართველი ლუღამების გარდა ისფაჰანის „მოქალაქეებს“ (citizens) ანუ ვაჭარ-ხელოსანთა ფენასაც ეყრდნობოდა⁵.

ზემოთ მოყვანილ ისტორიულ ფაქტებში ნათლად აიხსნა ქალაქის მოსახლეობისა და კერძოდ ვაჭარ-ხელოსანთა ფენის მისწრაფება — მხარი დაეჭირათ ძლიერი ცენტრალური ხელისუფლებისათვის. ყოველივე ეს ძნელად მისაღწევი ან უფრო სწორედ მიუღწეველი ჩანდა ყიზილბაშ ამირების მძლავრობის ხანაში — XVI საუკუნის ირანში.

მაგრამ საქალაქო ცხოვრების განვითარების შედარებით დაბალი დონე არ შეიძლება ავხსნათ მხოლოდ XVI საუკუნის სეფიანთა სახელმწიფოს არახელსაყრელი შინაგანი პოლიტიკური ვითარებით. საქალაქო ცხოვრების ნაკლებად განვითარების ერთ-ერთ ფაქტორად უნდა მივიჩნიოთ აგრეთვე ის ხანგრძლივი ომები, რომელსაც აწარმოებდა სეფიანთა სახელმწიფო მეზობელ თურქეთთან და შუა აზიის სახანოებთან ამ საუკუნის უდიდესი მონაქვეთის მანძილ-

⁴ Памятнику, I, გვ. 21.

⁵ A Chronicle of the Carmelits in Persia and the Papal Mission of the XVII-th and XVIII-th centuries, volume, I, London, 1939, გვ. 285.

ზე. ამ ომების შედეგად განსაკუთრებით დაზარალდნენ ირანის ისეთი მნიშვნელოვანი ეკონომიური ცენტრები, როგორიც იყო თავრიზი, ყაზვინი, ნიშაბური, მეშჰედი და სხვ. ირანის ეს მსხვილი ქალაქები ხშირად ხელიდან ხელში გადადიოდა. მოწინააღმდეგე დაპყრობილ ქალაქში ხშირად ყათლამის (مقتل) ანუ მოსახლეობის მასობრივი ჟლეტის პოლიტიკას მიმართავდა⁶. ამის შედეგად ნადგურდებოდა ქალაქის მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილი და პირველ რიგში კი ვაჭარ-ხელოსანთა ფენა⁷. ამას გარდა, მოწინააღმდეგე ანადგურებდა და აოხრებდა ქალაქის შენობებს, ძარცვავდა ბაზრებს, ქარვასლებს, სახელოსნოებს, სახლებს და უამრავი დოვლათი მიჰქონდა თან. ასე ისპობოდა ქალაქში ხელოსანობისა და ვაჭრობის შემდგომი აღმავლობის საფუძველი. განსაკუთრებით მძიმე მდგომარეობა იქმნებოდა მაშინ, როდესაც ქალაქიდან მატერიალურ სიმდიდრესთან ერთად გაჰყავდათ ათასობით ხელოსანი და ვაჭარი, რომლებიც გამიზნული იყვნენ გამარჯვებული ქვეყნის ხელოსნობისა და ვაჭრობის ასაყვავებლად⁸.

მაგრამ შეცდომა იქნებოდა გვეფიქრა, რომ თურქეთ-ირანის ომები ერთი მხრივ და მეორე მხრივ სეფიანთა სახელმწიფოს და შუა აზიის ოზბეგთა სახანოების ხანგრძლივი ბრძოლა ხორასნისათვის უარყოფით გავლენას ახდენდა ირანის მხოლოდ სასაზღვრო ოლქების საქალაქო ცხოვრების განვითარებაზე. ომების შედეგად დიდ ზარალს განიცდიდა სეფიანთა სახელმწიფოს ყველა მნიშვნელოვანი ქალაქის ხელოსნური წარმოება და ვაჭრობა. განსაკუთრებით ეს ითქმის ქალაქების მიერ წარმოებულ საგარეო ვაჭრობაზე.

ზოგიერთი ცნობის თანახმად XVI ს. თურქეთ-ირანის ომების პერიოდშიც არ წყდებოდა მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნების საქარავნო ვაჭრობა ვენეციის რესპუბლიკასთან თურქეთის ტრანზიტით⁹. მაგრამ არ უნდა დავევიწყოთ ის გარემოება, რომ შუა საუკუნეებში თვით მშვიდობიანობის დროსაც კი საგარეო ვაჭრობის

• تاریخ عالم آرای عباسی، تألیف اسکندریگ ترکمان، تهران، ۱۳۳۴، (შემდეგში: ისკანდერ მენში, თარხი-ი...), გვ. 309—311.

⁷ იქვე.

⁸ სულთან სელიმ I-ის (1512—1520) ბრძანებით ჩაუღირანის ბრძოლის (1514) შემდეგ თავრიზიდან თურქეთში გაიყვანეს 700 კომლი ხელოსანი. ზოგიერთი ავტორი ტყვედ წაყვანილ ხელოსანთა ოჯახების უფრო მაღალ რიცხვს (1000 და 3000) ასახელებს: И. П. Петрушевский. Восстание ремесленников и городской бедноты в Тебризе в 1571 — 1573 гг., ССИА, I, Баку, 1949, გვ. 217 — 218; L. Lockhart, Persian cities, London, 1960, გვ. 14.

⁹ А. Олсари, Подробное описание голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 гг., Москва, 1870, გვ. 885.

წარმოება დაკავშირებული იყო დიდ რისკთან. სავაჭრო ქარავანს მრავალი ხიფათი ელოდა როგორც თავის ქვეყნის ფარგლებში, ისე უცხო ქვეყნებში; რომლის ტერიტორიის გავლაც მას უხდებოდა. არც ისე იშვიათი იყო შემთხვევები, როცა სავაჭრო ქარავანს ძარცვდნენ, ხოლო ვაჭრებს ხოცავდნენ. განსაკუთრებით გამოირჩეოდნენ თავიანთი ბოროტმოქმედებით თურქეთის ოლქების მმართველები — ფაშები, რომელიც სარგებლობდნენ რა თავის სამმართველო ოლქში უმაღლესი ხელისუფლებით, ავიწროებდნენ ირანიდან მომავალ ვაჭრებს, გადოდებულ ბაეებს თხოვდნენ ქარავანის გატარებისათვის, ითვისებდნენ მათი საქონლის ნაწილს და სხვ. მდგომარეობა უფრო მძიმდებოდა ომის პერიოდში, როდესაც მოწინააღმდეგის ქვეყნიდან მოსული ვაჭრების შევიწროვებას და მათი საქონლის შითვისება-მიტაცებას მასობრივი ხასიათი ეძლეოდა. ეს მოვლენა თავისებური დაუწერელი კანონის სახეს იძენდა. ამდენად სავსებით გასაგები უნდა იყოს, რომ იმ გაუთავებელი ომების დროს, რომელიც წარმოებდა XVI საუკუნის მანძილზე, სეფიანთა ირანის ქალაქების საგარეო ვაჭრობა მნიშვნელოვან სიძნელეებს განიცდიდა და მისი მასშტაბებიც სულ უფრო მცირდებოდა. სომეხი ისტორიკოსის ზაქარია სარკავაგის თხზულებაში ვხვდებით ასეთ აღგილს: „რადგანაც 1639 წლიდან 1698 წლამდე, რომელშიც ეხლა ჩვენ ვიმყოფებით, ზავი და მშვიდობიანობა სუფევს, ამიტომ კონსტანტინოპოლიდან ისფაჰანამდე მისვლა-მოსვლა უხიფათოა და შიშის გარეშე შეიძლება“¹⁰. ამ ცნობაში ხაზგასმით არის აღნიშნული, რომ ომის დროს ორი მოწინააღმდეგე ქვეყნის უდიდეს სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრებს შორის ეკონომიურ ურთიერთობას, ვაჭრობის წარმოებას მრავალი სიძნელე და ხიფათი ელოდებოდა წინ.

ამრიგად, XVI საუკუნის სეფიანთა სახელმწიფოში საქალაქო ცხოვრების განუვითარებლობის მიზეზებიდან უმთავრესად ორი უნდა მივიჩნიოთ: 1. სეფიანთა დინასტიის ირანში გაბატონებასთან დაკავშირებით მომთაბარე ყიზილბაში ამირების პოლიტიკური გავლენის განმტკიცება-გაძლიერება და მომთაბარე-მეჯოგეთა ტრადიციების დანერგვა და 2. ხანგრძლივი ომები თურქეთთან და შუაზიის ოზბეგურ სახანოებთან, რომლებშიც ჩაბმული იყო სეფიანთა სახელმწიფო თითქმის მთელი XVI საუკუნის მანძილზე. ყოველივე ეს შეუძლებელს ხდიდა როგორც სოფლის მეურნეობის, ასევე საქალაქო ცხოვრების, ქალაქის ხელოსნობისა და ვაჭრობის ზრდასა და განვითარებას.

¹⁰ *Дарр-и-ფарუხ* *Саркис-ағачи* *Қаһман-ақил-и-რჩან*. *Қаһман-ақил-и-рჩан*. 1870, (შემდგომში: ზაქარია სარკავაგი), II, გვ. 26.

მართალია ეს ორი ფაქტორი საბოლოოდ არც XVII საუკუნეში მოხსნილა, მაგრამ ცენტრალური ხელისუფლების განმტკიცებასა და მიხი გავლენის ზრდის (განსაკუთრებით შაჰ აბას I (1587—1629). შაჰ სეფის (1629—1642) და აგრეთვე ნაწილობრივ შაჰ აბას II (1642—1666) დროს) შედეგად მნიშვნელოვანწილად გატეხილ იქნა შუღლისმოყვარე ყიზილბაში ამირების ძლიერება, ისინი იძულებულნი შეიქმნენ უარი ეთქვათ სეპარატისტულ მისწრაფებებზე და დამორჩილებოდნენ ცენტრალურ ხელისუფლებას.

ნომად-მეჭოვეთა ტრადიციების მაგივრად სეფიანთა სახელმწიფოში წინა პლანზე კვლავ ირანულმა და აგრეთვე კავკასიურმა ელემენტმა და მათმა კულტურულმა ტრადიციებმა წამოიწია¹¹.

თითქმის მთელი XVII საუკუნის განმავლობაში, ზოგიერთი ნაკლებად მნიშვნელოვანი რეციდივის გარდა, მშვიდობა სუფევდა სეფიანთა სახელმწიფოს აღმოსავლურ საზღვარზე. მხოლოდ შაჰ სულეიმანის (1666—1694) მბრძანებლობის უკანასკნელ წლებში კვლავ განაახლეს შემოსევები ოზბეგთა ხანებმა ხორასანში. თურქეთ-სპარსეთის ომები ხანგრძლივი ინტერვალებით XVII საუკუნეშიც მიმდინარეობდა. მაგრამ ამჯერად სეფიანთა სახელმწიფომ თურქეთთან ომში მნიშვნელოვან სამხედრო წარმატებებსაც მიაღწია. სტამბოლის 1612 წლის და სარაევას 1618 წლის ხელშეკრულებების ძალით ამიერკავკასიის აღმოსავლეთი ნაწილი ირანის გავლენის ზონად იქნა გამოცხადებული. ამის შედეგად სეფიანთა სახელმწიფოს შეემატა სოფლის მეურნეობითა და განვითარებული საქალაქო ცხოვრებით სახელგანთქმული ქვეყნები. ეს განსაკუთრებით ითქმის კახეთის სამეფოზე და შირვანის სახანოზე. 1623—1633 წლების ფარგლებში საომარი მოქმედება ირანსა და თურქეთს შორის უპირატესად სეფიანთა სახელმწიფოს მოშორებით, შუამდინარეთში ბალდაზე ბატონობისათვის მიმდინარეობდა. ხოლო 1639 წელს ოსმალეთსა და სეფიანთა ირანს შორის დადებულ იქნა ზავი, რომელიც თითქმის ასი წლის განმავლობაში აღარ დარღვეულა. რა თქმა უნდა, XVII საუკუნეში წარმოებული თურქეთ-ირანის ომებიც გარკვეულ სიძნელეებს ქმნიდა საქალაქო ცხოვრებისა და უწინარეს ყოვლისა საგარეო ვაჭრობის განვითარებისათვის. მარტო ის რად ღირს, რომ ამ ომების დროს რამდენჯერმე იქნა დარბეული ქალაქი თავრიზი. მაგრამ არც ის ფაქტი უნდა დაივიწყოთ, რომ XVI ს. მეორე ნახევრიდან იწყება ვოლგა-ასტრახანის სავაჭრო გზის

¹¹ ი. ს. კანდერ მუნში. თარიხ-ი..., II, გვ. 1088—1089; ვ. გაბაშვილი., სეფიანთა სახელმწიფო. ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბ. 1957, გვ. 234—244; კ. კუციია. კავკასიური ელემენტი სეფიანთა ირანის პოლიტიკურ სარბიელზე. მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები, 1963, გვ. 63—75.

ინტენსიური ათვისება, რომლის მეშვეობით სეფიანთა ირანი მჭიდრო სავაჭრო ურთიერთობით დაუკავშირდა არა მარტო მოსკოვის სახელმწიფოს, არამედ ევროპის მრავალ ქვეყანასაც¹². ამით მნიშვნელოვნად კომპენსირებული იქნა ის ზარალი, რომელსაც განიცდიდნენ ირანის ქალაქები საგარეო ვაჭრობის წარმოებით თურქეთის ტრანზიტით. 1639 წლის ზავის დადების შემდეგ კი შედარებით უკეთესი პირობები შეიქმნა თურქეთ-ირანის ვაჭრობისათვისაც. დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა აგრეთვე სეფიანთა ირანის ქალაქების საგარეო ვაჭრობის გაცხოველებისათვის 1623 წელს სპარსეთის ლაშქრის მიერ იმამ ყული ხანის მეთაურობით ქალაქ ჰორმუზისა და კუნძულ ქეშმის დაპყრობას. სპარსელებს, როგორც ცნობილია, ინგლისელთა ფლოტი ეხმარებოდა¹³. ამ ოპერაციის შედეგად სპარსეთის ყურე გაწმენდილ იქნა პორტუგალიელებისაგან და ირანელ ვაჭრებს შესაძლებლობა მიეცათ თავისუფლად ეწარმოებინათ ვაჭრობა ინდოელ და ევროპელ ვაჭრებთან, რომლებიც სპარსეთის ყურეში მოდიოდნენ.

ასეთი იყო ის ობიექტური მიზეზები, რომლებმაც განაპირობეს სეფიანთა ირანის საქალაქო ცხოვრების, ქალაქის ხელოსნური წარმოებისა და ვაჭრობის მნიშვნელოვანი ზრდა და განვითარება. XVI საუკუნის 90-იანი წლების დამდეგიდან XVII ს. 70-იანი წლების დამლევამდის.

მაგრამ ამ ობიექტური მიზეზების გარდა არანაკლები მნიშვნელობა ჰქონდა იმ საგანგებო ღონისძიებებსაც, რომელსაც მიმართავდა ცენტრალური ხელისუფლება საქალაქო ხელოსნობისა და ვაჭრობის აღმავლობისათვის. განსაკუთრებით დიდ ყურადღებას აქცევდა ქალაქის ეკონომიური მნიშვნელობის ზრდას შაჰ აბას I (1587—1629). მას კარგად ესმოდა, რომ ქალაქის ხელოსნური წარმოების განვითარება, ახალი სახელოსნო დარგების დანერგვა, საშინაო ვაჭრობის გაფართოება და ქალაქების სავაჭრო ურთიერთობის გააქტივება აზიისა და ევროპის ქვეყნებთან იყო ერთ-ერთი უმთავრესი და ძირითადი პირობა სეფიანთა სახელმწიფოს ეკონომიური მდგომარეობის გაუმჯობესებისა და მისი პოლიტიკური გავლენის განმტკიცებისა¹⁴.

¹² М. В. Фехнер. Торговля Русского государства со странами Востока. М., 1952, გვ. 32; ვ. გაბაშვილი, თბილისი XVI—XVII საუკუნეების აღმოსავლურ წყაროებში. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 99, 1962, გვ. 254.

¹³ ისკანდერ მუნში. თარხ-ი... ტ. II, გვ. 979—982; М. Иванов, Очерк истории Ирана. Москва, 1952, გვ. 69.

¹⁴ Voyages du Chevalier Chardin en Perse..., Ed. par, L. Langlès, tt. 1—X. Paris, 1811. (შედეგში: Chardin), VIII, გვ. 111.

შაჰ აბას I უშუალო მონაწილეობით ირანის ქალაქებში აგებულ იქნა ახალი ბაზრები, ქარვასლები, სავაჭროები და სხვა. ისკანდერ მუნშის საისტორიო ნაწარმოების, „თარახ-ი ალემ არაი აბასის“ ახლად აღმოჩენილ ფრაგმენტის ცნობით შაჰ აბას I დროს ქალაქ ისფაჰანში მიზგიტების, მედრესეების, კსენონებისა (سازشفا), და აბანოების გარდა აშენდა დიდი ბაზარი—ყუისარიე (قصریه). სავაჭრო მოედანი (سازارگ) და ქარვასლები¹⁵. ბაზრების, ქარვასლებისა და სავაჭროების მშენებლობა მიმდინარეობდა აგრეთვე თავრიზში, ყაზვინში, ქაშანში, ყუმში, მეშჰედში, ჰამადანში, შირაზში, ლარში და სეფიანთა სახელმწიფოს სხვა მნიშვნელოვან სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრებში¹⁶. ქალაქ ჰერათის საბოლოოდ შემოერთების შემდეგ (1597) შაჰ აბასი ცდილობდა კვლავ აღედგინა მისი ოდინდელი ეკონომიური მნიშვნელობა¹⁷. მასვე მიაწერენ რამდენიმე ქარვასლის მშენებლობის ჰერათის სამხრეთით, გზაზე, რომელიც დიდ სავაჭრო ქალაქ ყანდაჰარს უკავშირდებოდა¹⁸.

დიდი ყურადღება ექცეოდა ძველი სავაჭრო გზების განახლება-შეკეთებას და ახლების მშენებლობას. მაზანდარანში, ქალაქ ფარაჰაბადის მშენებლობის დამთავრების შემდეგ (1623), შაჰ აბასის ბრძანებით გაყვანილ იქნა ახალი გზა კასპიის ზღვის სამხრეთ სანაპიროს გასწვრივ¹⁹. ამ გზის სიგრძე, რომელიც ქ. ფარაჰაბადს ირანის სხვა ქალაქებს აკავშირებდა, დაახლოებით 270 კმ უდრიდა. XVII საუკუნის პირობებში ამგვარი გზის მშენებლობა ქვეყნის ძალების უდიდეს დაძაბვას მოითხოვდა და მნიშვნელოვან ხარჯებთან იყო დაკავშირებული.

ბევრი რამ გაკეთდა აგრეთვე გზების უშიშროებისათვის. XVI ს. სეფიანთა სახელმწიფოში ოლქების მმართველებს ევალებოდათ უზრუნველყოთ „გზებისა და შარების“ (طرق و شوارع) უსაფრთხოება, რათა „ვაჭარი და მგზავრი“ (تجار و متردین) დაცული ყოფილიყო ყოველგვარი ხიფათისაგან²⁰.

ამ ღონისძიების შედეგად შედარებითი უშიშროება დამყარდა ირანის სავაჭრო გზებზე და საგრძნობლად შემცირდა სავაჭრო ქა-

¹⁵ ისკანდერ მუნში, თარახ-ი..., ტ. II, გვ. 1112.

¹⁶ იქვე, გვ. 1111—1112.

¹⁷ В. В. Бартольд. Историко-географический обзор Ирана, СПб. 1903, გვ. 40.

¹⁸ იქვე, გვ. 45.

¹⁹ ისკანდერ მუნში, თარახ-ი..., II, გვ. 990—991.

²⁰ ذیل تاریخ عالم آرای عباسی، تألیف اسکندر بیگ ترکمان، تهران، ۱۳۱۷، გვ. 149 (შემდეგში: ისკანდერ მუნში, ზეილ-ი თარახ-ი...).

რაცნებზე თავდასხმის შემთხვევები. გზების უსაფრთხოება (امانت طرق). კი ხელი შეუწყო იმას, რომ „მსოფლიოს სხვადასხვა კუთხეებიდან და მხარეებიდან ეპკრებმა და სოვდაგრებმა დაიწყეს დენა და მიმოსვლა ღვთივ დაცულ სახელმწიფოში (ე. ი. სეფიანთა ირანში — კ. კ.)“²¹.

XVI ს. ირანის ქალაქების ეპკრობის აღმავლობისათვის უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა დიდეპკრების მფარველობის პოლიტიკას, რომელსაც მიმართავდნენ შაჰ აბას I და სხვა სეფიანი შაჰები. დიდეპკრებს შაჰის ფირმანით უფლება ეძლეოდათ აღებმცემობა ეწარმოებინათ სეფიანთა სახელმწიფოს მთელ ტერიტორიაზე. ამავე ფირმანით დაცული იყო როგორც თითონ ეპკრის პიროვნება, ისე მისი საქონლის უვნებლობა ადგილობრივი მმართველების, საბაჟოების მოხელეებისა და გადასახადების ამკრეფთა ხელყოფისაგან.

არსებითად ეს ფირმანები თავისებურ „მფარველობის წიგნებს“ წარმოადგენენ. ასეთი ფირმანებიდან ჩვენამდის მხოლოდ ერთს მოუღწევია, ისიც ზომბურ თარგმანში. ეს არის არეზის ჯულის დიდეპკარ ხოჯა ნაზარის სახელზე 1001 წ. ჰიჯრით (1592/3) შაჰ აბას I მიერ გაცემული ფირმანი²².

ამ მრავალმხრივ საყურადღებო დოკუმენტში შესანიშნავად არის ასახული შაჰ აბასის დამოკიდებულება დიდეპკრებთან და მათ საქმიანობასთან. გარკვეული შეღავათების მინიჭებით იგი ცდილობდა დაეცვა ეპკარი ადგილობრივი გავლენიანი მოხელეების ძალადობისაგან და სეფიანთა სახელმწიფოს მთელ ტერიტორიაზე ნორმალური პირობები შეექმნა ეპკრობის განვითარებისათვის. საგულისხმოა, რომ უკვე XVI საუკუნის 90-იან წლებში შაჰ აბასი ყურადღებას აქცევს სომხურ სავაჭრო კაპიტალს, მიზნად ისახავს მიიზიდოს ირანში მდიდარი სომეხი „ხოჯები“ და ამით ხელი შეუწყოს ქვეყნის ეპკრობის დაწინაურება-აღმავლობას. ეს ტენდენცია შემდეგში უფრო ნათლად გამოიკვეთა და თავისი უმაღლესი გამოვლინება ჰპოვა არეზის ჯულის მცხოვრებლების (რომლის უმრავლესობას მდიდარი სომეხი ეპკრები შეადგენდნენ) აყრაში და ისთაჰანში გადასახლებაში.

ანგარიშგასაწევია ის ფაქტიც, რომ თითონ შაჰ აბასი და მისი მომდევნო სეფიანი შაჰები აქტიურ მონაწილეობას იღებდნენ სა-

²¹ ისკანდერ მუნში, თარბ-ი... II, გვ. 1104. چار و سوداگران از

اطراف و اناس عالم بملكه محروسه تردد و آمدو شد آغاز نپايدند

²² Գատուիրիւն Նոր Զուլայ որ յԱստուհան աշխատասիրեսալ ի պ. Ժառուիրինէ ք. Խէր Հովհաննէսն, հատոր առաջին, Նոր Զուլայ, 1880 (შემდეგში: ახალი ჯულის ისტორია), გვ. 158—159.

ვაჭრო საქმიანობაში, კერძოდ კი საგარეო ვაჭრობაში. ისინი ნამდვილ „მეფე-ვაჭრებს“ წარმოადგენდნენ²³ და ამით უფრო იზრდებოდა მათი დაინტერესება სეფიანთა ირანის საეპრო საქმიანობის განვითარებასა და გაფართოებისადმი. ამის შედეგი კი იყო ის, რომ ამიერკავკასიელი ვაჭრები მკიდრო საეპრო ურთიერთობით დაუკავშირდნენ ირანს და „მუდამ (XVI—XVIII სს.) ირანული ორიენტაციის გზას აღგნენ“²⁴.

როგორც ზემოთ დავინახეთ შაჰ აბასს უკვე XVI საუკუნის დამლევს ჰქონდა კავშირი არეზის ჯულის მდიდარ სომეხ ვაჭრებთან. მან კარგად იცოდა ამ ქალაქის ეკონომიური ძლიერება და მისი ვაჭრების საერთაშორისო ფართო საეპრო ურთიერთობანი. ინგლისელი მოგზაურისა და ვაჭრის ედვარდსის ცნობით ჯერ კიდევ XVI საუკუნის შუა წლებში ჯულის მცხოვრებლებმა ქალაქ ალუბოს საშუალებით ინტენსიური საეპრო ურთიერთობა დაამყარეს ვენეციელ ვაჭრებთან²⁵, ხოლო ამავე საუკუნის 70-იანი წლებიდან ჯულები უკვე უშუალო საეპრო ურთიერთობით უკავშირდებიან ვენეციის რესპუბლიკას²⁶. ამავე დროს ჯულები ვაჭრები ცდილობენ ირანული და ამიერკავკასიური ნედლი აბრეშუმის ექსპორტი რუსეთისა და დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში აწარმოონ ვოლგა-ასტრახანის გზით.

ყოველივე ამის შედეგად ჯულის სომეხმა ვაჭრებმა ცხოველი საეპრო ურთიერთობა დაამყარეს მსოფლიოს სხვადასხვა ქვეყნებთან. ისინი ვაჭრობას აწარმოებდნენ როგორც ევროპასთან, ისე ინდოეთთან, თურქეთთან, ირანთან და სხვა ქვეყნებთან. ქალაქი ჯულა „აბრეშუმის გასაღების ნამდვილ ბირჟად“ იქცა²⁷. XVI საუკუნის 80-იან წლებში ჯულები ვაჭრები „იმყოფებოდნენ აბრეშუმით ვაჭრობის მთავარ ცენტრებში: შემახაში, არეშში, განჯაში, კახეთში, გილანში“²⁸.

ჯულას ეკონომიური მნიშვნელობა იზრდებოდა აგრეთვე იმ გარემოების შედეგად, რომ იგი „ამიერკავკასიის ქალაქებს ერთმანეთთან აკავშირებდა როგორც ვაჭრობის ცენტრი“²⁹. ჯულები დიდვაჭ-

²³ ვ. გაბაშვილი, ქართული დიპლომატიის ისტორიიდან, გვ. 74.

²⁴ იქვე.

²⁵ *Английские путешественники в Московском государстве*, Москва, 1937, გვ. 229—230.

²⁶ К. А ш р а ф и н, *Падение державы Сефевидов (1502—1722). Очерки по новой истории стран Среднего Востока*, МГУ, 1951, გვ. 189.

²⁷ И. П. П е т р у ш е в с к и й, *Азербайджан в XVI—XVII вв.*, ССИА, I, Баку, 1949, გვ. 273; ვ. გაბაშვილი, ქართული დიპლომატიის ისტორიიდან, გვ. 62.

²⁸ იქვე.

²⁹ იქვე.

რებიდან თავისი სიმდიდრით განსაკუთრებით გამოირჩეოდნენ ქალაქის ქალანთარი ხოჯა ხაჩიკი და მისი ვაჟები ხოჯა ნაზარი და ხოჯა საფარი.

მაგრამ არეზის ჯულა ცნობილი იყო არა მარტო თავისი ვაჭრობით. მასში განვითარების მაღალ დონეს მიაღწია აგრეთვე ხელოსნურმა წარმოებამაც³⁰. შარდენის ცნობით ჯულადან ისფაჰანში გადმოსახლებულ სომხებს შორის მრავლად იყვნენ ხელოსნებიც³¹.

ამრიგად, XVI—XVII საუკუნეების მიჯნაზე არეზის ჯულა უდიდეს სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრს წარმოადგენდა, რომელიც გაცხოველებულ ვაჭრობას ეწეოდა ევროპისა და აზიის მრავალ ქვეყანასთან. სწორედ ეს იყო მიზეზი, რომ შაჰ აბასმა განიზრახა ჯულის მცხოვრებლების ირანში გასახლება. ამით ერთბაშად გაიზრდებოდა ირანის საგარეო ვაჭრობის მნიშვნელობა და სეფიანთა სახელმწიფოს ქალაქებს მრავალი მდიდარი ვაჭარი და გამოცდილი ხელოსანი შეემატებოდა.

ყოველივე ეს კი წინ წასწევდა ირანის საქალაქო ცხოვრებას და შეუწყობდა ხელს ქალაქების ვაჭრობისა და ხელოსნობის განვითარებას. ამასთან ერთად, შაჰ აბასი ცდილობდა სპარსული ნედლი აბრეშუმის გატანა ევროპასა და რუსეთში სპარსეთის ყურისა და ვოლგა-ასტრახანის სავაჭრო გზით ეწარმოებინა. ამით სეფიანთა ირანის დაუძინებელ მტერს — ოსმალეთს დაუწყდებოდა სახელმწიფო შემოსავლის ის მნიშვნელოვანი წყარო, რომელსაც ირანული საქონლიდან აღებული უზარმაზარი ბაჟები იძლეოდნენ³². ჯულისა და არეზის პირას მდებარე ზოგიერთი სხვა მცირე ქალაქის (შაჰვერდი, ცგნა და სხვა) მოსახლეობის აყრას და ირანში წაყვანას სამხედრო-პოლიტიკური მნიშვნელობაც ჰქონდა. ირანის შაჰი ვრცელი ტერიტორიების გაუდაბურებითა და გაუჟაკრეილებით მიზნად ისახავდა დაბრკოლებები შეექმნა თურქეთის ლაშქრისძთვის და ამით გაეძნელებინა მათთვის მდინარე არეზის გადალახვა და ირანში შეჭრა.

ასეთი იყო იმ ეკონომიური და პოლიტიკური მიზეზების რთული ხლართა, რომელიც უკარნახებდა შაჰ აბას I აბრეშუმით ვაჭრობის საერთაშორისო ცენტრის — ქალაქ ჯულიდან ირანის შუაგულ-

³⁰ ვ. გაბაშვილი, იქვე.

³¹ Chardin, VIII, გვ. 112.

³² ამასთან დაკავშირებით ინტერესმოკლებული არ არის XVII ს. პირველი ნახევრის ფრანგი დიპლომატის კურმენენის შემდეგი ცნობა „Ныне царь Персии (le Roi de Perse) чинит помеху в дозволении на пропуск караванам, направляющимся в Турцию, по той причине, что эта торговля обогащает турок, его врагов“. Г. Жорданья. Очерки из истории франко-русских отношений. ч. II. Тбилиси, 1959, გვ. 105.

ში გადატანას და მისი მცხოვრებლების ირანში გასახლებას. 1605 წელს მისი ბრძანებით სპარსეთის ლაშქარი შეუდგა ჯულის მოსახლეობის აყრას³³.

მოსახლეობისაგან დაცლილი ჯულა დანგრეულ და გადამწვარ იქნა³⁴.

ჯულიდან წამოყვანილი მოსახლეობა შაჰ აბასის ბრძანებით დასახლეს სეფიანთა სახელმწიფოს დედაქალაქ ისფაჰანის გარეუბანში, მდინარე ზაენდე-რუდის ნაპირზე. ზოგიერთი მკვლევარის აზრით ჯუდელები დასახლებული იყვნენ იმ ადგილას, სადაც ძველიდანვე არსებობდა სომხური სავაჭრო კოლონია, რომელიც გაცხოველებულ ვაჭრობას აწარმოებდა ირანის სხვადასხვა პროვინციებთან და ინდოეთთან³⁵. ისფაჰანის გარეუბანში წარმოქმნილ დიდ სომხურ კოლონიას ახალი ჯულა (*სიო ჯილყა*) ეწოდა. გარდა ჯულისა, ირანში გადმოსახლებულნი იყვნენ აგრეთვე ერევნისა და ნახიქევანის მცხოვრებლები³⁶.

ასეთივე ბედი ეწვია საქართველოს და კერძოდ, კახეთის განვითარებულ სახელოსნო-სავაჭრო ქალაქებს — გრემს, ბაზარს (ზაგემს), თელავს და სხვ. არაქელ თავრიზელის ცნობით 1614 წლის ლაშქრობის დროს სპარსელებმა „სულერთიანად მოაოხრეს და იავარყვეს ყველაფრით სავსე, უხვი და ხალხმრავალი კახეთი და გრემი“³⁷. ნახევრადველურ ყიზილბაშთა თარეშის შედეგად მდიდარი ქალაქები დაინგრა, ეკლესია-მონასტრები გაიძარცვა და წაიბილწა, ხოლო „კახეთისა და გრემის მოსახლეობა მოისპო, ზოგის ხოცვა-ჟლეტით და ზოგის წარტყევებით“³⁸. კახეთიდან წამოყვანილი მოსახლეობა დასახლებულ იქნა მაზანდარანის პროვინციაში, ახლად დაარსებულ ქალაქ ფარაჰაბადში და მის მიდამოებში³⁹.

ანალოგიური ამბები განმეორდა 1616 წელს, როდესაც სპარსელებმა ქალაქ ზაგემში მოსახლეობის კვალიც კი არ დატოვეს და ისკანდერ მუნშის სიტყვით რომ ვთქვათ, კახეთი, რომელიც „ყოველწლიურად ურიცხვ სარგებელსა და შემოსავალს იძლეოდა დაინგრა და მიწასთან გასწორდა“. ამკერადაც კახეთის მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილი მაზანდარანს იქნა წაყვანილი.

³² Պատմության Արարեսը վարդապետի Դաիրիսხեյ, Վաղարշապատ, 1896, (შემდეგში არაქელ თავრიზელი), გვ. 57, 64.

³³ არაქელ თავრიზელი, გვ. 57, 64.

³⁴ С. В. Тер-Аветисян, Город Джуга, Материалы торговых центров джуги-джуги-джуги XV—XVII вв., Тбилиси, 1937, гв. 18.

³⁵ არაქელ თავრიზელი, გვ. 46.

³⁶ იქვე, გვ. 123.

³⁷ იქვე, გვ. 132.

³⁸ იქვე, გვ. 131; ისკანდერ მუნში, თარხი-ი..., II, გვ. 900.

გარდა მაზანდარანისა საქართველოდან წაყვანილი ტყვეები დასახლებულნი იყვნენ გულფაიგანში და შიდა ირანის ზოგიერთ სხვა ოლქშიც. ევროპელი მოგზაურების (პიეტრო დელა ვალე, ა. ოლეარი, ჟ. შარდენი და სხვ.) ცნობებიდან ირკვევა, რომ XVII ს. ისფაჰანში მეტად მრავალრიცხოვანი ქართული მოსახლეობა არსებობდა. ა. ოლეარი კი პირდაპირ აღნიშნავს, რომ ისფაჰანის ერთ-ერთი ყველაზე დიდი გარეუბანი — ჰასანაბადი ძირითადად შეიძლებული ქართველი ვაჭრებით იყო დასახლებული⁴⁰.

XVII ს. პირველ მეოთხედში შაჰ აბას I ბრძანებით ირანში გადასახლეს აგრეთვე დარუბანდის, განჯის, არეშის, ბაქოსა და ჩრდილოეთ აზერბაიჯანის სხვა ქალაქების მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილი⁴¹.

ამრიგად, სეფიანთა სახელმწიფოში საქალაქო ცხოვრების აღმავლობისათვის, ქალაქების ხელოსნობისა და ვაჭრობის განვითარებისათვის და „ქვეყნის მოშენებისათვის“ შაჰ აბასი მასობრივი გადასახლების პოლიტიკას მიმართავდა. ამიერკავკასიის ქვეყნების, საქართველოს, სომხეთისა და აზერბაიჯანის სოფლის მეურნეობის დაცემა-დასუსტების, ხელოსნობა-ვაჭრობით განთქმულ ქალაქების დაკნინება-დაქვეითებისა და ზოგიერთ შემთხვევაში კი მთლიანად განადგურების (არეზის ჯულა, გრემი, ზაგემი) ხარჯზე შაჰ აბასი ცდილობდა შესაფერისი პირობები შეექმნა სეფიანთა ირანის ეკონომიური აღმავლობისათვის და პირველ რიგში საქალაქო ხელოსნობის და ვაჭრობის ზრდისა და განვითარებისათვის. ასე, რომ, იმ ღონისძიებათა რიგში, რომელსაც მიმართავდა შაჰ აბასი ქალაქების ეკონომიური მდგომარეობის განმტკიცება-გაძლიერებისათვის, ერთ-ერთი პირველი ადგილი ეჭირა ამიერკავკასიის სავაჭრო კაპიტალისა და დაოსტატებული ხელოსნების კადრების მიზიდვას ირანში. ყველაფერი ეს მან სეფიანთა სახელმწიფოს კეთილდღეობის სამსახურში ჩააყენა.

სეფიანთა ირანში ვაჭრობის განვითარება-გაცხოველებისათვის რამდენიმე ღონისძიება შაჰ აბასის შემდეგაც იქნა გატარებული. მათ შორის უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა შაჰ სეფის ზეობის (1629-1642) პირველ წლებში გატარებულ რეფორმას, რომელიც სრულიად სცვლიდა ნედლი აბრეშუმის ყიდვისა და რეალიზაციის წესებს. ცნობა ამის შესახებ დაცულია ისკანდერ მუნშის თხზულებაში „ქვეყნის დამამშვენებლის აბასის ისტორიის გაგრძელება“⁴². შაჰ სეფის რეფორმამდე გლეხებისაგან და მიწისმფლობელებისაგან

⁴⁰ Олсариі, гз. 678.

⁴¹ Памятніки, II, гз. 301

⁴² ისკანდერ მუნში, ზეილი თარის-ი..., გვ. 13—14.

აბრეშუმის შეძენის მონოპოლიური უფლებებით სარგებლობდა შაჰის ხაზინა. აბრეშუმის ვაჭრობით მიღებული მოგება შაჰის საკუთრებას წარმოადგენდა⁴³. უშუალო მწარმოებელსა და ვაჭარს შორის დივანის მოხელეები იდგნენ. ამდენად ვაჭარი იძულებული იყო ნედლი აბრეშუმი ეყიდა არა სოფლის რაიათებისაგან, არამედ დივანის მოხელეებიდან მათ მიერვე დადგენილ ფასებში, ამას კი ღიდი ზარალი მოჰქონდა როგორც გამყიდველისათვის ისე მყიდველისათვის და მრავალი „დანაშაულის მიზეზი ხდებოდა“⁴⁴.

შაჰ სეფის მიერ შემოღებული წესით გლეხსა და ვაჭარს შორის სრულიად ისპობოდა დივანის მოხელეების შუამდგომლობა და ყოველ ვაჭარს უფლება ეძლეოდა ხაზინის ჩაურევლად გლეხთან ფასების ოდენობის ურთიერთშეთანხმების საფუძველზე უშუალოდ მისგან შეეძინა ნედლი აბრეშუმი⁴⁵. ისკანდერ მუნშის ცნობით აბრეშუმით ვაჭრობის წესების შეცვლის შედეგად შაჰის წლიურ შემოსავალს მნიშვნელოვანი თანხა — 15 ათასი ერაყული თუმანი დააკლდა⁴⁶. მაგრამ სამაგიეროდ ამ ღონისძიებას უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა XVII საუკუნის სეფიანთა ირანის ვაჭრობის შემდგომი აღმავლობისათვის. ერთი მხრივ იგი ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა სოფლისა და ქალაქის ეკონომიური ურთიერთობის განმტკიცება-გაცხოველებისათვის, რადგანაც ამიერიდან გლეხს შეეძლო თავისი შრომის პროდუქტია უშუალოდ ვაჭრისათვის მიეყიდა და ამით თავიდან აეცილებინა ზარალი, რომელსაც მას დივანის მოხელეები აყენებდნენ, ხოლო მეორე მხრივ გლეხისაგან აბრეშუმის შეძენის გზების გაიოლება ხელს უწყობდა სეფიანთა ირანის ქალაქების მიერ წარმოებულ საგარეო ვაჭრობის განვითარებას, რადგანაც ირანისა და შირვან-კახეთის აბრეშუმის უდიდესი ნაწილი გადიოდა დასავლეთ ევროპასა და რუსეთში თაღრიზ-ალეპოს სახმელეთო მაგისტრალის, ვოლგა-ასტრახანის სანაოსნო გზისა და სპარსეთის ყურის მეშვეობით.

XVII ს. 70-იანი წლების დასასრული წარმოადგენს თავისებურ ტეხილს სეფიანთა ირანის საქალაქო ცხოვრების განვითარებაში ამ დროს მთელი სიძლიერით გამოვლინდა უკვე შაჰ აბას II ზეობის წლებში (1642—1666) დაწყებული ხელოსნობისა და ვაჭრობის დაქვეითება. საქალაქო ცხოვრების დაქვეითება დაკავშირებული იყო ერთი მხრივ მსხვილ ფეოდალთა ცენტრმსრბოლ ტენდენციების გაძლიერებასთან, რაც ცენტრალური ხელისუფლების დასუსტების ხარჯზე ხდებოდა, ხოლო მეორე მხრივ სეფიანთა სახელმწიფოს საერთო ეკონომიური მდგომარეობის გაუარესებასთან,

⁴³ ისკანდერ მუნში, ზეილი თარიხ-ი..., გვ. 13—14.

⁴⁴ იქვე.

⁴⁵ იქვე.

⁴⁶ იქვე.

რაც უწინარეს ყოვლისა გაპირობებული იყო გლეხის მეურნეობის დაქვევა-გალატაკებით. დაცარიელებული სახელმწიფო ხაზინის შევსებას ცენტრალური ხელისუფლება ცდილობდა მწარმოებელი მოსახლეობის ექსპლოატაციის გაძლიერებით, ახალი გადასახადების შემოღებით და ძველების ოდენობის გაზრდით. ყოველივე ეს კი მძიმე ტვირთად აწევებოდა სოფლის რაიათებს, ქალაქის ხელოსნებსა და ვაჭრებს და სპობდა საქალაქო ხელოსნობისა და ვაჭრობის განვითარების ყოველგვარ სტიმულს.

მაგრამ სეფიანთა ირანის საქალაქო ცხოვრების მკვეთრი დაქვეითების მთავარ და ძირითად მიზეზად უნდა მივიჩნიოთ XV ს. მიწურულში აღმოჩენილი ინდოეთისაკენ მიმავალი საზღვაო გზის საბოლოო ათვისება, რასაც ადგილი ჰქონდა XVII ს. 70-იანი წლების დამლევს⁴⁷. ამის შედეგად სეფიანთა სახელმწიფომ და მის ტერიტორიაზე გამავალმა საერთაშორისო ვაჭრობის უდიდესმა სავაჭრო-სატრანსპორტო მაგისტრალებმა დაკარგეს თავიანთი სატრანზიტო მნიშვნელობა. ამიერიდან მთლიანად თუ არა მნიშვნელოვანწილად მაინც მოიშალა ირანის შუამავლობა ევროპისა და აზიის შორის წარმოებულ ვაჭრობაში.

ირანის მსხვილი სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრები თავრიზი, ქაშანი, ყაზვინი, ისფაჰანი, შირაზი, არდებილი, იეზდი, ჰამადანი და სხვა ქალაქები მოწყვეტილი აღმოჩნდნენ მსოფლიო-სატრანზიტო ვაჭრობისგან, რამაც მათი ეკონომიური დასუსტება გამოიწვია. მკვეთრად შემცირდა ირანული ხელოსნური პროდუქციის გატანა ევროპის ბაზრებზე. ეს გარემოება კი არ შეიძლებოდა არ გამხდარიყო მიზეზი ქალაქების ადგილობრივი ხელოსნური წარმოებისა და ვაჭრობის მნიშვნელოვანი შეფერხებისა და დაქვეითებისა.

ირანის ქალაქების საერთაშორისო ვაჭრობის დაცემა-შემცირების საქმეში არანაკლები როლი ითამაშა აგრეთვე იმ ფაქტმაც, რომ ამ პერიოდისათვის, ევროპის ქვეყნების მანუფაქტურებში, რომლებშიც შრომის ნაყოფიერების უფრო პროგრესული ფორმები იყო გამოყენებული, ვიდრე ირანულ ხელოსნურ ამქარში, ათვისეს აბრეშუმის შესანიშნავი ქსოვილების და სხვა საფეიქრო პროდუქციის წარმოება. ევროპის მანუფაქტურებში დამზადებული საფეიქრო ნაწარმი (ოქრო და ვერცხლნარევი ფარჩა, ხავერდი, თავთა და სხვ.). თავისი სილამაზითა და გამძლეობით არა თუ ჩამოუვარდებოდა ირანიდან შემოზიდულ სხვადასხვა სახის ქსოვილებს, არამედ ზოგიერთ შემთხვევაში კიდევაც სჯობდა მათ⁴⁸.

⁴⁷ И. П. Петрушевский, *Азербайджан в XVI—XVII вв.*, гл. 262, 294. 235

⁴⁸ J. Tavernier, *Voyages en Turquie, en Perse et aux Indes*. Paris, 1676, ტ. II. გვ. 324.

ყოველივე ამის შედეგად მკვეთრად შემცირდა ევროპის ბაზრებზე მოთხოვნილება სეფიანთა სახელმწიფოს ექსპორტის ისეთ მნიშვნელოვან საგნებზე, როგორიც იყო აბრეშუმის ქსოვილები. ამან კი თავის მხრივ გამოიწვია ირანის ხელოსნური მრეწველობის უმნიშვნელოვანესი დარგის საფეიქრო წარმოების შეკვეცა-შემცირება.

ასეთი იყო ის ძირითადი მიზეზები, რომლებმაც განაპირობეს სეფიანთა ირანის ქალაქების და საქალაქო ცხოვრების დაცემა-დაქვეითება XVII ს. დამლევს.

ამრიგად, სეფიანთა ირანის ქალაქებისა და საქალაქო ცხოვრების შესწავლისას ნათლად იკვეთება მისი განვითარების სამი პერიოდი: 1. 1502—1590 წწ. შინაგანი და საგარეო პოლიტიკური მიზეზების გამო ქალაქებმა და საქალაქო ცხოვრებამ (საქალაქო წყობილება, ხელოსნობა, ვაჭრობა) ვერ მიაღწია განვითარების მაღალ დონეს; 2. XVI ს. 90-იანი წლების დამდეგი — XVII ს. 70-იანი წლების დასასრული, მოიცავს საქალაქო ცხოვრების მნიშვნელოვანი აღმავლობა-გაცხოველების ხანას. ეს აღმავლობა გაპირობებული იყო ქვეყნის პოლიტიკური და ეკონომიური მდგომარეობით (ძლიერი ცენტრალური ხელისუფლება, საშინაო და საგარეო ომების შეწყვეტა, ირანის სატრანზიტო მნიშვნელობა, აბას I და სხვა სეფიანი შაჰების ზრუნვა ვაჭრობა-ხელოსნობის განვითარებისათვის და საქალაქო წყობილების მოწესრიგებისათვის); 3. XVII ს. 70-იანი წლების დასასრული — 1722 წ. აღინიშნება საქალაქო ცხოვრების მკვეთრი დაქვეითებით. ამის უმთავრესი მიზეზი იყო სეფიანთა ირანის პოლიტიკური და ეკონომიური დასუსტება.

ირანის ქალაქების და ვაჭრობა-ხელოსნობის დაქვეითება გამოიწვია აგრეთვე საზღვაო გზის საბოლოო ათვისებამ, რის შედეგადაც ირანზე გამავალმა სახმელეთო გზებმა დაკარგეს თავიანთი ოდინდელი მნიშვნელობა. ამას ზედ დაერთო მანუფაქტურული წარმოების განვითარება დასავლეთ ევროპაში, რამაც თავის მხრივ, უარყოფითი გავლენა მოახდინა ხელოსნური ნაწარმის ექსპორტზე.

თავი I

ვაჭრობა სეფიანთა ირანის ქალაქებში

1. ქალაქი—ვაჭრობის ცენტრი

სეფიანთა სახელმწიფოს ქალაქების ეკონომიკაში ვაჭრობას უმნიშვნელოვანესი ადგილი ეჭირა. ირანის ისეთი ქალაქები, როგორიც იყო ისფაჰანი, თავრიზი, ქაშანი, ყაზვინი, არღები-

ლი, მეშქედი. ჰამადანი, შირაზი, იეზდი, ბენდერ-აბასი ვაჭრობის მსხვილ ცენტრებს წარმოადგენდნენ.

მართალია ფეოდალურ ქალაქს, საერთოდ, და სეფიანთა ირანის ქალაქს, კერძოდ, ჯერ კიდევ ნახევრადაგარაჟული სახე ჰქონდა და მისი მოსახლეობის ერთი ნაწილი ხელოსნობისა და ვაჭრობის გარდა სოფლის მეურნეობაზეც მისდევდა, მაგრამ სოფლისგან განსხვავებით ქალაქის ეკონომიკაში სწორედ ხელოსნობასა და ვაჭრობას ექირა მთავარი და დომინირებული ადგილი. ხელოსნური წარმოებისა და სავაჭრო საქმიანობის მნიშვნელოვანი განვითარებით განსხვავდებოდა ქალაქი სოფლისგან და უპირისპირდებოდა მას.

სეფიანთა ირანის ქალაქები როგორც სავაჭრო ცენტრები არაერთგზის არის მოხსენიებული აღმოსავლურ და ევროპულ წყაროებში. ისკანდერ მუნშის ცნობით „სახელგანთქმულ ქალაქის თავრიზის მოსახლეობის უმრავლესობას ვაჭრები, ხელობისა და მრეწველობის ხალხი“ შეადგენდა¹. ევლია ჩელები, რომელმაც XVII ს. 60-იან წლებში იმოგზაურა სპარსეთში, გადმოგვცემს, რომ თავრიზში მრავლად იყვნენ ვაჭრები და ამ ქალაქში „ვაჭრობის საშუალებით კარუნის სიმდიდრის ხალხი ცხოვრობდა“.

თავრიზის ვაჭრობის განვითარების მაღალ დონეზე ლაპარაკობენ ტავერნიე, შარდენი და ზოგიერთი სხვა ევროპელი ავტორი².

სეფიანთა სახელმწიფოს ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი სავაჭრო ცენტრი ქალაქი ისფაჰანი იყო. მის ბაზრებში ხშირად შეხვდებით პორტუგალელ, ინგლისელ, პოლანდიელ, ფრანგ, რუს, ქართულ, ინდოელ და სხვა ეროვნების ვაჭრებს. ჰერბერტის ცნობით ისფაჰანი გამოირჩეოდა თავისი „მდიდარი ვაჭრობით“ (rich trade)³. ისფაჰანის ვაჭრობა დაწვრილებით აქვთ აღწერილი ა. ოლეარს და ფ. კოტოვს⁴.

მნიშვნელოვანი ვაჭრობა წარმოებდა აგრეთვე ირანის ერთ-ერთ ყველაზე დიდ სამრეწველო ცენტრში ქაშანში. ა. ოლეარის ცნობით ქაშანი ერთ-ერთი ყველაზე მჭიდროდ დასახლებული და უდიდესი სავაჭრო ქალაქი იყო სეფიანთა სახელმწიფოში⁵. ამასვე იმეორებს სტრეიზი. „ამჟამად (ე. ი. 1671 წ. — კ. კ.).

¹ ისკანდერ მუნში, თარიხ-ი..., I, გვ. 308. سکنه بلده فاخره اکثر تاجر و اهل حرف و صنعتند

² Tavernier, I, გვ. 69.

³ Herbert, Thomas, Travels in Persia 1627—1629, London, 1926. გვ. 126.

⁴ Олсарий, გვ. 726; Ф. Котов, Хождение в Персию, М., 1960, გვ. 87—89.

⁵ Олсарий, გვ. 631.

წერს იგი, —ქაშანი ყველაზე მნიშვნელოვანი და კარგად დასახლებული სავაჭრო ქალაქია სპარსეთში“⁶.

ინგლისის „მოსკოვის კომპანიის“ აგენტების ცნობით XVI ს. 60-იან წლებში ირანის უდიდესი სავაჭრო ცენტრს სეფიანთა სახელმწიფოს იმდროინდელი დედაქალაქი ყაზვინი წარმოადგენდა. ედვარდსის სიტყვით ირანის ყველაზე მდიდარი და შეძლებული ვაჭრები ყაზვინში საქმიანობდნენ⁷. ყაზვინს თავისი ეკონომიური მნიშვნელობა არც 1598 წლის შემდეგ დაუკარგავს, როდესაც სეფიანთა სახელმწიფოს დედაქალაქად ისფაჰანი იქნა გამოცხადებული. საყოველთაოდ ცნობილი იყო მისი ხელოსნური ნაწარმი. ამავე დროს იგი მნიშვნელოვან ვაჭრობასაც ეწეოდა. კარმელიტების ერთ-ერთ ქრონიკაში 1607 წლის თარიღით აღნიშნულია, რომ ყაზვინში ყველა პირობა არსებობდა ვაჭრობისათვის, „რადგანაც მასში უხვად არის აბრეშუმის, ხალიჩები და ფარჩა“⁸. ყაზვინმა სავაჭრო მნიშვნელობა შეინარჩუნა თითქმის მთელი XVII ს. მანძილზე და მხოლოდ ამ საუკუნის 70-იანი წლების დასასრულიდან შეიწინაშესა მისი ეკონომიური დაქვეითება, რაც დაკავშირებული იყო ქალაქების და საქალაქო ცხოვრების საერთო დაცემა-დაკნინებასთან სეფიანთა სახელმწიფოში.

ეგრეთწოდებული „წმინდა ქალაქებიც“ ფართო მასშტაბის სავაჭრო ოპერაციებს აწარმოებდნენ. ნაგვიანევი შუა საუკუნეების ირანის ერთ-ერთი უდიდესი რელიგიური ცენტრი — არდებილი, სადაც სეფიანების დინასტიის ფუძემდებლის სეფი ედ-დინის სამარხი მდებარეობდა, იმავე დროს მნიშვნელოვანი სავაჭრო ქალაქიც იყო. სტრეისი აღნიშნავს: „არდებილი ფრიად ცნობილი და დიდი სავაჭრო ქალაქია, რომელიც მუდამ სავსეა ჩამოსული ვაჭრებით გილანიდან, ქურთისტანიდან, საქართველოდან და სხვა ქვეყნებიდან“⁹. არდებილის ვაჭრებზე და სავაჭრო ოპერაციებზე ანალოგიურ ცნობებს გვაწვდის ჟან ტავერნიეც¹⁰ აღებ-მიცემობის მსხვილცენტრებს წარმოადგენენ აგრეთვე ირანის სხვა „წმინდა ქალაქები“ — მეშჰედი და ყუმბი. ამ ქალაქებში ვაჭრობის განვითარებას სხვათა შორის მრავალრიცხოვანი მლოცველებიც უწყობდნენ ხელს, რომლებიც სეფიანთა სახელმწიფოს ყოველი მხრიდან მოედინებოდნენ შიიტი წმინდანების საფლავების თაყვანის საცემად.

⁶ Я. Стрейс, Три путешествия Москва, 1935, гл. 305

⁷ Английские путешественники, гл. 224.

⁸ A Chronicle of the Carmelits, I, гл. 119.

⁹ Стрейс, гл. 294.

¹⁰ Tavernier, I, гл. 83.

გარდა ზემოთჩამოთვლილი ქალაქებისა მნიშვნელოვანი ვაჭრობა წარმოებდა აგრეთვე იეზდში, შირაზში, ნიშაბურში, ჰერათში, ჰამადანსა და ირანის სხვა ქალაქებში.

ირანის უდიდეს სავაჭრო ცენტრს ქალაქი ჰორმუზი, შემდეგ ბენდერ-აბასი წარმოადგენდა. ბენდერ-აბასი სპარსეთის ყურეში მდებარეობდა. ეს იყო სეფიანთა სახელმწიფოს პირველი ქალაქი, სადაც ხელებოდნენ სპარსეთის ყურის გზით მომავალი ინდოელი, არაბი, პორტუგალელი, ჰოლანდიელი, ინგლისელი, ფრანგი და სხვა ქვეყნების ვაჭრები. ბენდერ-აბასში ძირითადად საბითუმო ვაჭრობა წარმოებდა.

ამრიგად, უცილობლად ირკვევა, რომ XVI—XVII სს. პირველი მეოთხედის ირანის ქალაქი გაცხოველებული ვაჭრობის ცენტრს წარმოადგენდა. ალებ-მიცემობას წამყვანი ადგილი ეჭირა ფეოდალური ქალაქის ეკონომიურ ცხოვრებაში და მისი ეკონომიური ძლიერების უტყუარი მაჩვენებელი იყო. თუ ჩვენ მიერ მოტანილ მასალას გადავხედავთ, ადვილად შევამჩნევთ, რომ სეფიანთა ირანში მსხვილ სავაჭრო ცენტრებს სწორედ ის ქალაქები წარმოადგენდნენ, რომლებშიც მნიშვნელოვნად იყო განვითარებული ხელოსნური წარმოება და ხელოსნობის რამდენიმე დარგი იყო წარმოდგენილი. ეს შემთხვევით არ შეიძლება აიხსნას, რადგანაც ხელოსნური წარმოების განვითარება და განსაკუთრებით წვრილი სასაქონლო წარმოების ზრდა ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ფაქტორი იყო, რომელიც ხელს უწყობდა ქალაქში სავაჭრო ოპერაციების გაფართოებას, მის მონაწილეობას როგორც საშინაო, ისე საგარეო ვაჭრობაში. სეფიანთა სახელმწიფოს არსებობის მთელ მანძილზე ირანის ქალაქებში სხვადასხვა დარგის ხელოსნები არა მარტო შეკვეთაზე მუშაობდნენ, არამედ მათ ძალიან ხშირად თავიანთი საწარმოო პროდუქცია ბაზრისთვის ჰქონდათ გამიზნული. ნაგვიანები ფეოდალური ხანის ირანის ქალაქებშიც ხელოსანი იმავე დროს ვაჭარიც იყო, ხოლო მისი სახელოსნო სავაჭრო დუქანსაც წარმოადგენდა. ხელოსნის კავშირი ბაზართან განსაკუთრებული სიძლიერით შეინიშნება მე-17 ს. ირანის ქალაქებში. ხელოსნობისა და ვაჭრობის ზრდა და განვითარება ერთმანეთთან მჭიდრო კავშირში იმყოფებოდა, ისინი მნიშვნელოვანწილად აპირობებდნენ და გავლენას ახდენდნენ ერთიმეორეზე. ვაჭრობის და ხელოსნობის ეს ურთიერთკავშირი კარგად არის ხაზგასმული ჩვენ მიერ უკვე დამოწმებულ კარმელიტების ქრონიკის ერთ-ერთ ცნობაში. ამ ცნობის მიხედვით ქ. ყაზვინში ვაჭრობის განვითარების მაღალ დონეს აპირობებდა ის გარემოება, რომ მასში დიდი რაოდენობით მოიპოვებოდა „აბრეშუმი, ხალიჩები და

ფარჩა¹¹. თუ აბრეშუმი სოფლის მეურნეობის ნაწარმს წარმოადგენდა, ხალიჩები და ძვირფასი ფარჩა ადგილობრივი ხელოსნობის ნაწარმი ან ირანის სხვა ქალაქებიდან შემოზიდული ხელოსნური წარმოების პროდუქტია იყო, რომელიც უხვად მოიძებნებოდა ყაზვინის ბაზრებზე.

ყოველივე ზემოთქმული ჩვენი აზრით კიდევ ერთხელ ადასტურებს საბჭოურ ორიენტალისტიკაში გამოთქმულ მოსაზრებას, რომლის თანახმადაც სეფიანთა ირანის ქალაქები ხელოსნური წარმოებისა და ვაჭრობის ცენტრებს წარმოადგენდნენ¹².

2. სეფიანთა ირანის სამარშრუტო გზები

XVI—XVIII სს. პირველი მეოთხედის ირანის ქალაქების ვაჭრობის შესწავლისას აუცილებელია დადგენილ და განხილულ იქნას ის სავაჭრო მარშრუტები, რომელიც სეფიანთა სახელმწიფოს ტერიტორიაზე გადიოდა.

თავისი უაღრესად ხელსაყრელი გეოგრაფიულ მდებარეობის წყალობით ირანის ტერიტორია იმთავითვე წარმოადგენდა თავისებურ ხიდს, რომელიც ინდოეთს, შუა აზიასა და მაჩლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებს აკავშირებდა წინა აზიისა და ევროპის სახელმწიფოებთან. დასავლეთ ევროპის, წინა აზიისა და ინდოეთის საერთაშორისო ვაჭრობაში ირანი თამაშობდა შუამავლის როლს. როგორც აღენიშნეთ მის ტერიტორიას კვეთავდა მსოფლიო მნიშვნელობის დიდი სავაჭრო-საქარავენო გზები. ირანს თავისი სატრანზიტო მნიშვნელობა არ დაუკარგავს არც XVI—XVII საუკუნეების თითქმის მთელ მანძილზე.

XV საუკუნის მიწურულს აღმოჩენილ იქნა ახალი გზა ევროპიდან ინდოეთში აფრიკის შემოვლით. ამის შედეგად ევროპა-აზიის სავაჭრო გზებმა ხმელთაშუა ზღვიდან ატლანტიკისა და ინდოეთის ოკეანეში გადაინაცვლეს¹. მაგრამ ახალი გზის ათვისება ევროპელების მიერ მეტისმეტად ნელი ტემპით მიმდინარეობდა. ამასთან ერთად, თითქმის მთელი XVI საუკუნის განმავლობაში ამ ახლად აღმოჩენილ გზაზე პორტუგალიელები ბატონობდნენ, რაც ხელს უშლიდა ევროპის სხვა სახელმწიფოებს გამოეყენებინათ იგი ინდოეთთან და საერთოდ აღმოსავლეთთან ვაჭრობისათვის. ამდენად, ხმელთაშუა ზღვა თითქმის მთელი XVI—XVII სს. მანძილზე ინარჩუნებ-

¹¹ A Chronicle of the Carmellits, I, გვ. 119.

¹² И. П. Петрушевский. Азербайджан в XVI—XVII вв., გვ. 287.

¹ Э. Шахмалиев. К вопросу о времени начала упадка Венеции. Уч. зап. АГУ. 1955. № 9. გვ. 123.

და ევროპა-აზიის ერთ-ერთი უდიდესი სავაჭრო მაგისტრალის მნიშვნელობას.

ხმელთაშუა ზღვის საშუალებით წარმოებულ საერთაშორისო ვაჭრობასთან დაკავშირებული იყვნენ სეფიანთა ირანის მსხვილი სავაჭრო-სახელოსნო ქალაქები, რომლებიც ქ. ალექსოს მეშვეობით კაცხოველებულ ალებ-მიცემობას ეწეოდნენ ევროპის ქვეყნებთან (ვენეცია, საფრანგეთი და სხვ.). ამრიგად, სეფიანთა ირანის ტერიტორიაზე გამავალი დიდ სავაჭრო-საქარავენო გზები თავის ოდინდელ საერთაშორისო მნიშვნელობას ინარჩუნებდნენ ინდოეთში ახალი გზის აღმოჩენის შემდეგ კიდევ თითქმის ორი საუკუნის განმავლობაში. ირანის სავაჭრო მაგისტრალების მნიშვნელობის დაცემა და ამასთან დაკავშირებით სეფიანთა სახელმწიფოს მდიდარი სავაჭრო ქალაქების დაქვეითება-დაკნინება იწყება მხოლოდ XVII ს. უკანასკნელი მეოთხედის დამდეგიდან, როდესაც ევროპელ ვაჭრების მიერ საბოლოოდ იქნა ათვისებული XV საუკუნის დამლევს აღმოჩენილი ახალი გზა ინდოეთში².

სეფიანთა ირანის საქარავენო გზების საერთაშორისო სავაჭრო მნიშვნელობის შენარჩუნებას ხელს უწყობდა აგრეთვე შემდეგი გარემოება. XVI საუკუნის ქრონისტის მარინო სანუტოს სიტყვით ინდოეთის სანელებლების გატანა ძირითადად სახმელეთო-საქარავენო მაგისტრალებით ხდებოდა. ევროპელი ვაჭრები ყოველნაირად ცდილობდნენ ნაკლებად გამოეყენებინათ საზღვაო-სანაოსნო გზები ამ მიზნისათვის, რადგანაც ზღვით გადატანის დროს, როგორც წესი სანელებლები ფუჭდებოდნენ და საგრძნობლად კარგავდნენ თავის თვისებებს³. ამიტომ XVI საუკუნის 60-იან წლებშიც კი სანელებლების მნიშვნელოვანი ნაწილი საქარავენო გზებით გაჰქონდათ ინდოეთიდან სეფიანთა სახელმწიფოში და შემდეგ თურქეთისა და ალექსოს ტრანზიტით ევროპაში. ინდოეთიდან სახმელეთო გზებით სანელებლების შეტანის შესახებ სეფიანთა ირანში ლაპარაკობს აგრეთვე ჭენკინსონი, რომელსაც 1562 წელს ქალაქ ყაზვინში ინდოელმა ვაჭრებმა აღუთქვეს ინგლისის მოსკოვის კომპანიისათვის სახმელეთო გზებით მიეწოდებინათ ინდური სანელებლების დიდი რაოდენობა⁴. ასეთი იყო ის მიზეზები, რომელიც აპირობებდა სეფიანთა სახელმწიფოს ტერიტორიაზე გამავალი სავაჭრო გზების დიდ

² И. П. Петрушевский, *Азербайджан в XVI—XVII вв.*, გვ. 262, 294; ვ. გაბაშვილი, *თბილისი XVI—XVII საუკუნეების აღმოსავლურ წყაროებში*, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 99, 1962. გვ. 253.

³ Э. Шахмалнев, *К вопросу...*, გვ. 120.

⁴ *Английские путешественники*, გვ. 10.

მნიშვნელობას საერთაშორისო ვაჭრობაში და ირანის ქალაქების აქტიურ მონაწილეობას მასში.

ირანის მონაწილეობა საერთაშორისო ვაჭრობაში უფრო აქტიური ხდება XVI საუკუნის მეორე ნახევრიდან მოკიდებული, როდესაც მას ვოლგა-ასტრახანის სანაოსნო გზით დაუკავშირდნენ რუსეთი და ევროპის სხვა ქვეყნები.

სეფიანთა ირანის ტერიტორია მრავალი სავაჭრო-საქარავნო გზით იყო დასერილი. მაგრამ მის მთავარ სავაჭრო არტერიას, რომელიც ქვეყნის ჩრდილოეთ ნაწილს აკავშირებდა სპარსეთის ყურესთან და ჰყვებოდა ირანის ეკონომიურად ყველაზე დაწინაურებულ და მსხვილ სავაჭრო-სახელოსნო ქალაქებით მდიდარ პრეზიდენციებს, წარმოადგენდა თავრიზ-ისფაჰან-ჰორმუზის (შემდეგში კი ბენდერ-აბასის) გზა. ირანის ეს უმნიშვნელოვანესი სამარშრუტო გზა შემდეგ ქალაქებზე გადიოდა: თავრიზი-მიანე-ზენჯანი-ყაზვინი-სავე-ყუმი-ქაშანი-ნათენზი-ისფაჰანი-შირაზი-ლარი-ჰორზუმი (ბენდერ-აბასი). ქაშანიდან ამ გზის ერთი განტოტება მიემართებოდა ქ. იეზდისაკენ და შემდეგ აბერქუშის, დეჰბიდისა და ისთახრის გავლით ქ. შირაზთან მთავარ მაგისტრალს უერთდებოდა⁵.

თავრიზ-ისფაჰან-სპარსეთის ყურის სავაჭრო გზის დიდი ეკონომიური მნიშვნელობა გაპირობებული იყო არა მარტო იმით, რომ იგი ერთმეორეს აკავშირებდა სეფიანთა სახელმწიფოს ისეთ განვითარებულ სახელოსნო-სავაჭრო ქალაქებს, როგორიც იყო თავრიზი, ყაზვინი, ქაშანი, ყუმი, ისფაჰანი, იეზდი, შირაზი და სხვა, არამედ იმითაც, რომ ეს გზა წარმოადგენდა საერთაშორისო-სატრანზიტო ვაჭრობის ერთ-ერთ მთავარ მაგისტრალს. იგი თავრიზის გავლით გადადიოდა თურქეთის ტერიტორიაზე და სირიის ქალაქ—ალეპოში მთავრდებოდა. XVI—XVII სს. თითქმის მთელ მანძილზე ალეპო იყო მსოფლიო ვაჭრობის ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი ცენტრი. მისი შუამავლობით ირანი, შუა აზია, ამიერკავკასიის ქვეყნები და თურქეთი გაცხოველებულ ვაჭრობას ეწეოდნენ ევროპის სახელმწიფოებთან (ვენეცია, საფრანგეთი და სხვა). თურქეთის ტერიტორიის გავლას და ალეპოში ჩასვლას სავაჭრო ქარავანი აქლემებზე დატვირთული საქონლით 46 დღე უნდებოდა⁶. სამხრეთით სპარსეთის ყურის საშუალებით თავრიზ-ისფაჰან-ორმუზის (ბენდერ-აბასის) გზა ინდოეთს უკავშირდებოდა.

სეფიანთა ირანს ოსმალეთის იმპერიის ქალაქებთან და მათ შორის ალეპოსთან რამდენიმე სხვა დიდი სავაჭრო გზაც აკავშირებდა.

⁵ В. В. Бартольд, Историко-географический обзор Ирана., გვ. 112.

⁶ Жордания, Очерки..., გვ. 77.

ერთ-ერთი ასეთი სავაჭრო-საქარავენო მაგისტრალი იყო ყაზვინ-ბაღდადის გზა⁷. ეს გზა კრიდა სეფიანთა ირანის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილს და გადიოდა ჰამადანზე, ქერმანშაზე, ქასრე-შირინზე, შემდეგ გადადიოდა შუამღინარეთში და ქ. ბაღდადში მთავრდებოდა⁸. ყაზვინ-ჰამადან-ბაღდადის გზის გავლას დაახლოებით ერთი თვე სჭირდებოდა⁹. ბაღდადიდან ეს გზა სირიისაკენ მიემართებოდა და ქალაქ ალექსოში სრულდებოდა. თავრიზ-ისფაჰან-სპარსეთის ყურისა და ბაღდად-ჰამადან-ყაზვინის სავაჭრო მარშრუტები ერთმანეთს ზენჯანის სამხრეთით მდებარე პატარა ქალაქ ნეჰავენდში ზვდებოდა. ეს შესაძლებლობას აძლევდა ბაღდადიდან მიმავალ მგზავრებსა და სავაჭრო ქარავენებს ყაზვინში შეუხველელად ზენჯანისა და მიანეს გზით პირდაპირ თავრიზში მოხვედრილიყვნენ. გარკვეული მნიშვნელობა ჰქონდა აგრეთვე ბასრა-ბაღდადის გზას, რომლის სიგრძე 6 დღის სავალს უდრიდა¹⁰. საინტერესოა, რომ უკვე 1581 წელს ინგლისელი ვაჭრები ცდილობდნენ ბასრა-ბაღდადის გზის გამოყენებით და შემდეგ ალექსოსა და ხმელთაშუა ზღვის ტრანზიტით სპარსული აბრეშუმის გაეტანათ ინგლისში¹¹.

თურქეთის ქალაქებსა და ალექსოს სეფიანთა ირანი უკავშირდებოდა აგრეთვე ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე გამავალ დიდი სავაჭრო-სატრანზიტო გზებით. ამ გზებიდან აღსანიშნავია შემდეგი: 1. შემახა-არქეში-განჯა-ერევანი-ეჩმიადინი-მანაზკერტი-ერზერუმი-კარაბისარი-ტოკატი-სტამბოლი¹²; 2. განჯა-თბილისი-ახალქალაქი-ახალციხე-ერზერუმი-სტამბოლი; 3. შემახა-ყარაბაღი-ნახჭევანი-ერევანი-ერზერუმი-სტამბოლი; 4. თავრიზი-მარანდი-ერევანი-ნახჭევანი-ერზერუმი-სტამბოლი; 5. თავრიზი-ვანი-დიარბაქირი-ალექო¹³. ამიერკავკასიაზე გამავალ ზემოჩამოთვლილ გზებიდან იმ მარშრუტებს, რომლებიც ქ. შემახაში იწყებოდა სეფიანთა ირანი არდებილ-შემახას გზით უკავშირდებოდა. ამ სავაჭრო-სატრანზიტო მაგისტრალეების საშუალებით ირანის ქალაქები სავაჭრო ურთიერთობით იყვნენ დაკავშირებულნი თურქეთთან და ალექსოსთან. ამავე დროს მათი

⁷ Ф. Котов, გვ. 76. 93.

⁸ Sir Anthony Cherley and his persian adventures, Ed. by E. Denison Ross, London, 1933, გვ. 15; E. Denison Ross, The persians, Oxford, 1931, გვ. 82—86.

⁹ Sir Anthony Cherley, გვ. 15.

¹⁰ Ф. Котов, გვ. 93.

¹¹ Е. С. Зевакин. Персидский вопрос в русско-европейских отношениях XVII в., Исторические Записки, М., 1940, № 8, გვ. 113.

¹² И. Г. Кукашова. Из истории русско-иранских торговых связей в XVII веке. КСИБ, М., 1958, № 8, გვ. 113.

¹³ И. П. Петрушевский. Азербайджан в XVI—XVII вв., გვ. 286.

მეშვეობით წარმოებდა ვაჭრობა ამიერკავკასიისა და სეფიანთა სახელმწიფოს შორის. მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ გარდა იმისა, რომ ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე გამავალი დიდი მაგისტრალები მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ საერთაშორისო-სატრანზიტო ვაჭრობის განვითარებაში, ისინი ამავე დროს საშუალებას აძლევდნენ შირვანის, საქართველოს და სომხეთის ქალაქებს მკიდრო სავაჭრო ურთიერთობა დაემყარებინათ სეფიანთა სახელმწიფოსთან, თურქეთთან, ხოლო ალექსის საშუალებით ევროპის ქვეყნებთან. XVI—XVII სს. თითქმის მთელ მანძილზე შემახა, განჯა, თბილისი, გრემი, ზაგემი, ნახჭევანი, აკულისი და ამიერკავკასიის სხვა ქალაქები მნიშვნელოვან ვაჭრობას აწარმოებდნენ აღმოსავლეთისა და დასავლეთ ევროპის ქვეყნებთან. ამ გზების ეკონომიური მნიშვნელობა კარგად ესმოდათ ადგილობრივ ხელისუფალთ და ამიტომ ისინი საგანგებო ღონისძიებებს მიმართავდნენ მათი მოვლა-პატრონობისათვის. კერძოდ, ასეთი ვითარება იყო ქართლში როსტომ მეფის დროს (1532—1556), როდესაც შედარებით ხელაყრელი პირობები შეიქმნა საქალაქო ხელოსნობისა და ვაჭრობის აღმავლობისათვის¹⁴.

ამიერკავკასიის სავაჭრო-სატრანზიტო მაგისტრალების დიდი ეკონომიური მნიშვნელობა კარგად ჰქონდათ გათვალისწინებული აგრეთვე ირანისა და ოსმალეთის სახელმწიფოების მესვეურთ. XVI—XVII სს. ირან-ოსმალეთის ომების ერთ-ერთი მთავარი მიზეზი სწორედ ამ გზების დაუფლების მიზანი იყო. „წინა აზიის ორი უძლიერესი სახელმწიფო დაჯინებით ცდილობდა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის სავაჭრო-სატრანზიტო გზაზე გაბატონებას“ — აღნიშნავს პროფ. ვ. გაბაშვილი¹⁵.

XVI საუკუნის მეორე ნახევრიდან მოკიდებული სეფიანთა ირანის ქალაქების სავაჭრო საქმიანობაში სულ უფრო დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ვოლგა-ასტრახანის სავაჭრო-სანაოსნო მაგისტრალს. ვოლგა-ასტრახანის გზის ინტენსიური ათვისება და მისი საშუალებით სავაჭრო და დიპლომატიური ურთიერთობის გაბმა მოსკოვის სახელმწიფოსა და შირვანს შორის იწყება XV საუკუნის შუა წლებში¹⁶.

¹⁴ ფარსადან გორგიჯანიძე. ისტორია, საისტორიო ჭომაზე, თბილისი, 1925, გვ. 54.

¹⁵ ვ. გაბაშვილი, თბილისი XVI—XVII საუკუნეების აღმოსავლურ წყაროებში, 254

¹⁶ М. М. Альтман. Из истории торгово-дипломатических связей Москвы и Ширвана. Труды Института истории им. Бакиханова, т. I. Баку, 1947, гл. 161. М. В. Фехнер. Торговля..., гл. 22.

ვოლგა-ასტრახანის გზით მოგზაურთა აღმოსავლეთში ტყვეილმა ვაჭარმა ათანასე ნიკიტინმა. იგი 1466 წელს შეუერთდა ივანე III მიერ ეასილი პაპინის მეთაურობით გაგზავნილ ელჩობას შირვანშია დაარჯ ისარის კარზე.

XV ს. დამლევს და XVI ს. პირველ ათეულ წლებს განეკუთვნება პირველი ცდები, რომელიც მიზნად ისახავდა ვოლგა-ასტრახანის გზის მეშვეობით და შემდეგ რუსეთის ტრანზიტით აღმოსავლური საქონლის (შირვანიდან, ირანიდან, ინდოეთიდან) ევროპის ქვეყნებში გატანას¹⁷.

განსაკუთრებით იზრდება ვოლგა-ასტრახანის გზის სავაჭრო მნიშვნელობა რუსეთის მიერ ყაზანისა (1552) და ასტრახანის (1556) დაპყრობის შემდეგ. ამ დაპყრობათა შედეგად რუსეთის ფარგლებში აღმოჩნდა მდინარე ვოლგა და მასზე მდებარე დიდი სავაჭრო ქალაქები ყაზანი და ასტრახანი, რითაც მიღწეული იყო ვოლგა-ასტრახანის გზის გარკვეული უშიშროება და უზიფათობა. ამასთან ერთად, მოსკოვის მთავრობა ითვალისწინებდა რა ამ გზის ეკონომიურ მნიშვნელობას, რომელიც რუსეთს აკავშირებდა ამიერკავკასიასთან, ირანთან და შუა აზიასთან, საგანგებო ღონისძიებებით ცდილობდა უზრუნველყო მისი დაცვა ნოღაელ თათრების თავდასხმებისაგან და მათი ძალადობისაგან. სწორედ ამ მიზანს ემსახურებოდა ყაზანსა და ასტრახანს შუა მდ. ვოლგაზე სამი გამაგრებული ქალაქის დაფუძნება: სამარასი (1586), ცარიცინის (1598) და სარატოვის (1590). სამივე ისინი თავდაპირველად სადარაჯო პუნქტების როლს ასრულებდნენ¹⁸.

ვოლგა-ასტრახანის სავაჭრო მაგისტრალს შემდეგი მარშრუტი ჰქონდა: ქალაქი მოსკოვი-მდინარე მოსკოვი-მდ. ოკა-მდ. ვოლგა-ასტრახანი. ასტრახანიდან გემები კასპის ზღვის საშუალებით აღწევდნენ მცირე და მოუწყობელ ნავსადგურ ნიაზაბათს (რუსული წყაროების „ნიზოვია“) ¹⁹. ნიაზაბათთან სათავეს იღებდა სახმელეთო-საქარავენო გზა, რომელიც ჩრდილოეთ აზერბაიჯანის უდიდეს ეკონომიურ ცენტრისაკენ — ქალაქ შემახისაკენ მიემართებოდა. გაივლიდა ქალაქ შაბრანს, მულანის ველს და ჩადიოდა სეფიანთა სახელმწიფოს მსხვილ სავაჭრო-სახელოსნო ქალაქში — არდებილში.

არდებილთან ეს გზა ორად იყოფოდა. ქალაქის დასავლეთით იგი თავრიზისაკენ მიემართებოდა²⁰, ხოლო სამხრეთით უერთდებოდა იმ დიდ სავაჭრო მაგისტრალს, რომელიც ირანის უდიდეს საქალაქო ცენტრებზე გადიოდა (არდებილი-ყაზვინი-სავე-ყუმის-ქაშანი-

¹⁷ Э. Шахматов, Сообщения итальянцев об экономическом состоянии Азербайджана в первой четверти XVI века, Уч. Зап. АГУ, Баку, 1956 № 1, გვ. 89.

¹⁸ М. В. Фехнер, Торговля..., გვ. 35.

¹⁹ ზოგჯერ ასტრახანიდან მომავალი გემები შედიოდნენ ქ. დარუბანდში ან ბილბილისა და შანრანის ნავსადგურებში.

²⁰ Ф. Котов, გვ. 93.

ისფაჰანი-იეზდი-შირაზი-ჰორმუზი (ბენდერ-აბასი). მთელი გზის დაძლევას ასტრახანიდან სპარსეთის ყურემდე დაახლოებით ორნახევარი თვე ჰქირდებოდა²¹.

XVI ს. მეორე ნახევარში იწყება ვოლგა-ასტრახან-კასპიის ზღვის სავაჭრო მაგისტრალის ინტენსიური ათვისება და მისი საშუალებით სეფიანთა ირანი მჭიდრო სავაჭრო ურთიერთობით უკავშირდება რუსეთს და ევროპის მთელ რიგ ქვეყნებს, განსაკუთრებით კი ინგლისს. როგორც სეფიანთა სახელმწიფო, ასევე ევროპის ქვეყნები ცდილობდნენ ნედლი აბრეშუმის და ირანის ქალაქების ხელოსნური ნაწარმის ექსპორტი ეწარმოებინათ ვოლგა-ასტრახანის გზით და ამით გამოერიცხათ თურქეთის შუამავლობა ირანსა და ევროპის ვაჭრობაში. თურქეთის ტრანზიტით გამავალი დიდი სავაჭრო-საქარავნო გზები არცერთი მხარისათვის არ იყო ხელსაყრელი, რადგანაც თურქეთის მთავრობა მეტად დიდ ბაჟებს იღებდა ნედლ აბრეშუმზე და ხელოსნურ ნაწარმზე, რის შედეგადაც ამ საქონლის ფასი ერთიორად იზრდებოდა ალექს ბაზარზე. გარდა ამისა, როგორც აღვნიშნეთ, ირანის შაჰები და განსაკუთრებით შაჰ აბას I ბაჟებიდან აღებული შემოსავლის დაწყევტით ცდილობდა თავისი ძლიერი მეზობლისა და მეტოქის — თურქეთის დასუსტებას. გარდა გარკვეული ეკონომიური ინტერესებისა, რუსეთსაც თურქეთის მიმართ ანალოგიური პოლიტიკური მიზნები ჰქონდა.

თურქეთი თავიდანვე მტრულად შეხვდა ვოლგა-ასტრახან-კასპიის ზღვის სავაჭრო-სატრანზიტო გზის მნიშვნელობის ზრდას და მისი საშუალებით სავაჭრო ურთიერთობის დამყარებას სეფიანთა ირანსა, რუსეთსა და ევროპის ქვეყნებს შორის. თურქი ვაჭრები და ელჩები ირანის მთავრობისაგან პირდაპირ მოითხოვდნენ, რომ ირანს საგარეო ვაჭრობა მხოლოდ და მხოლოდ თურქეთის ტრანზიტით ეწარმოებინა. ამ მიზნის მისაღწევად ისინი მუქარასაც კი მიმართავდნენ. ასეთი ვითარება შეიქმნა, კერძოდ, 1562 წელს, როდესაც ინგლისის „მოსკოვის კომპანიის“ წარმომადგენელი ანტონი ჯენკინსონი შაჰ თამაზ I-მა მიიღო ყაზვინში და საუბარი ჰქონდა მასთან ვაჭრობის შესაძლებლობაზე ირანს, რუსეთსა და ინგლისს შორის. ჯენკინსონის მისია უშედეგოდ დამთავრდა. ამის ერთ-ერთ მიზეზად იგი ასახელებს იმ პერიოდში ყაზვინში მყოფ თურქი ელჩების წინააღმდეგობას, რომელიც თურქი ვაჭრების ინტერესების დასაცავად ცდილობდა ხელი შეეშალა სეფიანთა ირანის სავაჭრო ურთიერთობის გაცხოველება-განვითარებისათვის რუსეთთან და ინგლისთან ვოლგა-ასტრახანის გზით²².

²¹ М. В. Фехнер, Торговля..., გვ. 35.

²² Английские путешественники, გვ. 208.

მაგრამ ამ სავაჭრო მაგისტრალის საბოლოოდ პარალიზებისათვის და მის გადასაკეტად ოსმალეთის მთავრობა უფრო რადიკალურ ზომებზე მიმართავდა. 1569 წელს თურქეთმა ყირიმის ხანის მხარდაჭერით გაილაშქრა ასტრახანზე. ეს ლაშქრობა მიმართული იყო როგორც რუსეთის, ისე ირანის წინააღმდეგ²³. ასტრახანის სამხედრო ექსპედიციის ერთ-ერთი უმთავრესი მიზანი იყო ასტრახანისა და ჩრდილოეთ კავკასიის ხელში ჩაგდება და ირანის სრული იზოლაცია რუსეთისაგან²⁴. 1569 წლის ლაშქრობის წარმატების შემთხვევაში თურქეთის ხელში აღმოჩნდებოდა ვოლგა-კასპიის ზღვის საკვანძო პუნქტი-ქალაქი ასტრახანი. ამით სეფიანთა ირანი საბოლოოდ მოსწყდებოდა რუსეთს და იგი ვერ შესძლებდა ასტრახანისა და ვოლგის გამოყენებით ვაჭრობა ეწარმოებინა რუსეთთან და დასავლეთ ევროპის სახელმწიფოებთან. ეს ირანს აიძულებდა თავისი საგარეო ვაჭრობა ისევ თურქეთის ტრანზიტითა და ალექსისა-შუალებით ეწარმოებინა. თურქეთიც სწორედ ამ მიზნის მისაღწევად იბრძოდა. ასტრახანის 1569 წლის ლაშქრობასთან არის დაკავშირებული აგრეთვე მდინარეების დონისა და ვოლგის ერთმანეთთან არხით შეერთების ცდაც²⁵.

ვოლგისა და დონის შეერთებით და ასტრახანის დაპყრობით თურქეთი მიზნად ისახავდა საბოლოოდ დაედო ხელი კასპიის ზღვაზე წარმოებულ ვაჭრობაზე თავისი კონტროლისათვის დაექვემდებარებინა ნაოსნობა ვოლგაზე და დონზე და რაც მთავარია არ დაეშვა რუსეთის პოზიციის გაძლიერება იმიერკავკასიაში და სამუდამოდ გადაეკეტა მისთვის სეფიანთა ირანში მიმავალი გზები. მაგრამ 1569 წლის ლაშქრობაც და ვოლგა-დონის შეერთების ცდაც მარცხით დამთავრდა.

XVI ს. მეორე ნახევარში და განსაკუთრებით კი XVII ს. თითქმის მთელ მანძილზე ვოლგა-ასტრახანის სანაოსნო გზა სეფიანთა ირანის, რუსეთისა და ევროპის ქვეყნების სავაჭრო ურთიერთობაში უმნიშვნელოვანეს როლს ასრულებდა.

ზემოთ დასახელებული სავაჭრო მარშრუტების გარდა დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ხორასნის საქარავნო გზასაც.

შუა აზიასა და ინდოეთს სეფიანთა სახელმწიფო მეშვედ-პერათის საქარავნო გზით უკავშირდებოდა. ეს გზა ფედოტ კოტოვის

²³ ე. გაბაშვილი, ქართული დიპლომატიის ისტორიიდან, გვ. 74.

²⁴ Н. А. Смирнов, Россия и Турция в XVI—XVII вв., т. I, Москва 1946, გვ. 103.

²⁵ იბრაჰიმ დე ჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. ტექსტი ქართული თარგმნითურთ გამოსცა. შესავალი და შენიშვნები დაურთო სერგი ჯიქიამ, თბილისი, 1954, გვ. 33.

ცნობით იწყებოდა ქალაქ ყუმში²⁶. ყუმიდან იგი მიემართებოდა ვერაპინისკენ, გაივლიდა თეირანს, ფარაპაბადს, შემდეგ კვეთდა ხორასანს და გადიოდა ამ პროვინციის დიდ სავაჭრო-სახელოსნო ქალაქებზე: 'იბზევარზე, ნიშაბურზე, მეშქედზე და პერათზე. სეფიანთა სახელმწიფოს ტერიტორიაზე ამ გზის უკანასკნელ პუნქტს ქალაქი პერათი წარმოადგენდა. პერათში ეს სავაჭრო-საქარავნო მაგისტრალი 3 განშტოებად იყოფოდა. აქედან ერთი შტო შუა აზიის სახანოებისაკენ მიემართებოდა, ხოლო ორი ინდოეთისაკენ.

ინდოეთში მიმავალ მარშრუტებიდან პირველი ქაბულის გავლით ქალაქ ლაჰორში მთავრდებოდა; მეორე — პერათიდან ყანდაჰარისაკენ მიემართებოდა და ინდოეთის ქალაქ მულთანს აღწევდა²⁷. გარდა ამ სახმელეთო-საქარავნო მაგისტრალებისა, სეფიანთა სახელმწიფო ინდოეთს სპარსეთის ყურის მეშვეობითაც უკავშირდებოდა. 1623 წელს სპარსელთა ლაშქარმა ინგლისის ფლოტის დახმარებით შესძლო პორტუგალიელების განდევნა სპარსეთის ყურიდან. ამის შედეგად, განსაკუთრებით გაიზარდა სპარსეთის ყურის მნიშვნელობა ინდოეთ-ირანისა და ირანისა და ევროპის სახელმწიფოების (პოლანდია, ინგლისი, საფრანგეთი) სავაჭრო ურთიერთობაში.

ირანის ყურის მნიშვნელობის ზრდის აშკარა მოწმობას ირანის საერთაშორისო ვაჭრობაში წარმოადგენდა ბენდერ-აბასის, ახალი ქალაქის და ნავსადგურის დაარსება.

ასეთი იყო ძირითადად სეფიანთა ირანის სავაჭრო მარშრუტები. ისინი ერთმანეთს აკავშირებდნენ ირანის ცალკეულ განვითარებულ სავაჭრო-სახელოსნო ქალაქებს და მათივე საშუალებით წარმოებდა ვაჭრობა აზიისა და ევროპის მთელ რიგ სახელმწიფოებთან.

3. საზინაო ვაჭრობა

XVI—XVII სს. ირანი წარმოადგენდა ტიპიურ ფეოდალურ სახელმწიფოს, სადაც გაბატონებული იყო მეურნეობის ნატურალური ფორმა. მაგრამ იმავე დროს სეფიანთა დროინდელ ირანისათვის დამახასიათებელია მსხვილი სახელოსნო-სავაჭრო ქალაქების არსებობა, რასაც არ შეიძლება არ გამოეწვია გარკვეული ეკონომიური ურთიერთობა როგორც მათ შორის, ისე ქალაქსა და სოფელს შორის.

²⁶ Ф. Котлов, гл. 94.

²⁷ К. А. Антонова, Очерки общественных отношений и политического строя Могольской Индии времён Акбара (1556—1605), Москва 1952, гл. 116.

აკად. ბ. გრეკოვი განიხილავდა რა XVI—XVII სს. რუსეთის საშინაო ვაჭრობას აღნიშნავდა: «Какого бы происхождения городское поселение ни было—возникает ли он из бурга (укрепленного пункта), вотчины или общины, город есть результатом общественного разделения труда и является поселением с преобладающим населением ремесленного и торгового характера. Рост городов как ремесленных и торговых центров всегда есть показатель роста внутреннего рынка»¹.

ამრიგად, XVI—XVII სს. რუსეთში საშინაო ბაზრის ზრდა ბ. გრეკოვის აზრით უწინარეს ყოვლისა დაკავშირებულია სავაჭრო-სახელოსნო მსხვილი ქალაქების არსებობასთან და საქალაქო ცხოვრების ზრდასა და განვითარებასთან.

სეფიანთა ირანში საშინაო ვაჭრობა ძირითადად ადგილობრივი მნიშვნელობის ბაზრით იყო შემოფარგლული, თუმცა ცალკეული მსხვილი საქალაქო ცენტრების ეკონომიური ურთიერთობაც არ იყო გამორიცხული. XVI—XVII სს. ირანის ქალაქები სავაჭრო საქმიანობისა და ხელოსნური წარმოების ცენტრებს წარმოადგენდნენ და ვაჭარ-ხელოსანთა ფენა მნიშვნელოვნად ჰარბობდა ქალაქის მოსახლეობის სხვა ფენებს. მისი მოსახლეობის ძირითად საქმიანობას ხელოსნური პროდუქციის წარმოება და აღებ-მიცემობა წარმოადგენდა. ამდენადვე საფუძველი გვაქვს მივუთითოთ შრომის საზოგადოებრივ განაწილებაზე სოფელსა და ქალაქს შორის. მართალია შრომის ამგვარი განაწილების მასშტაბი ჯერ მცირე იყო, მაგრამ იგი არსებობდა და ეს უპირველეს ყოვლისა გაპირობებული იყო სოფლისა და ქალაქის მოსახლეობის თვისობრივად განსხვავებული საქმიანობით. შრომის საზოგადოებრივი განაწილება ქალაქსა და სოფელს შორის იყო მიზეზი მათი ეკონომიური ურთიერთკავშირისა. ეს კავშირი ფართოვდება და ვითარდება XVII ს. შუა წლებიდან მოყოლებული, როდესაც სეფიანთა სახელმწიფოში შემაჯალ ქვეყნებში ნატურალური რენტა ნაწილობრივ იცვლება ფულადი რენტით.

მართალია ქალაქის ხელოსანი, ხშირად სოფლის მეურნეობასაც მისდევდა, მაგრამ მისი არსებობის ძირითადი და მთავარი წყარო მაინც მისი სახელოსნო სპეციალიზაცია იყო. თავის ძირითად ღრუს ხელოსანი სახელოსნო პროდუქციის დამზადებას უთმობდა და მცირე მიწის ნაკვეთებიდან აღებულ ხორბლეულს, ბოსტნეულს, ხილსა და სხვა სოფლის მეურნეობის პროდუქტს, ხელოსნისა და მისი ოჯახისათვის მხოლოდ დამხმარე მნიშვნელობა ჰქონდა. ამ-

¹ Б. Д. Греков, Крестьяне на Руси, Москва — Ленинград, 1946, стр. 555—556.

დენადე ხელოსანიც, ვაჭარიც და ქალაქის ღატაკებიც იძულებულნი იყვნენ თავიანთი არსებობისათვის საჭირო პროდუქტი ქალაქის მიმდგომ სოფლებიდან შემოზიდული სოფლის მეურნეობის ნაწარმიდან შეეძინათ. ქალაქსა და სოფელს შორის ეკონომიური ურთიერთკავშირი, ხელოსნური ნაწარმისა და სოფლის მეურნეობის პროდუქტის გაცვლა-გამოცვლა, განსაკუთრებულ განვითარებას აღწევს XVII საუკუნეში, როდესაც მნიშვნელოვნად გაიზარდა სეფიანთა ირანის ქალაქების მოსახლეობის ოდენობა. სამწუხაროდ ჩვენ არ გავაჩნია სტატისტიკური ცნობები, რომელშიც აღნიშნული იქნებოდა ქალაქის მოსახლეობის ზრდის დინამიკა, მაგრამ ნარატიული წყაროებისა და ევროპელ ავტორთა თხზულებების მოშველიებით შესაძლებელი ხდება დაახლოებით მაინც ვუჩვენოთ XVI—XVII სს. ირანის უდიდესი ქალაქების მოსახლეობის ოდენობა.

XVI ს. დამდეგის ირანის ერთ-ერთ ყველაზე მნიშვნელოვან სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრის თავრიზის შესახებ ისტორიკოსი ხონდემირი წერდა, რომ „მსოფლიოს დასახლებული მეოთხედი ნაწილის ქალაქებიდან მასში ყველაზე მრავალრიცხოვანი მოსახლეობა იყო“². თომაზო მინადოის ცნობით, XVII ს. პირველ მეოთხედში თავრიზში 200 000 სული მოსახლე იყო³, ხოლო ცნობილი თურქი ისტორიკოსი ევლია ჩელები გადმოგვცემს, რომ ჯაფარ ფაშას დროს (XVI—XVII სს. მიჯნა) ჩატარებული აღწერის მიხედვით საკუთრივ ქალაქი 300 000 კაცს ითვლიდა, ხოლო მისი ვილაეთის მცხოვრებთა რიცხვი 500 000 აღწევდა თავრიზს მრავალრიცხოვანი მოსახლეობა ჰყავდა თვით XVIII საუკუნის პირველ მეოთხედშიც. ვოლინსკის ერთ-ერთი თანმხლები პირი წერს: „Тавриз... есть город превеликий и премоногочисленный“⁴.

XVII საუკუნეში სწრაფად გაიზარდა აგრეთვე ქალაქ ისფაჰანის მოსახლეობა. 1598 წელს, როდესაც შაჰ აბასმა ისფაჰანი სეფიანთა სახელმწიფოს დედაქალაქად გამოაცხადა მისი მოსახლეობა მხოლოდ 80 000 აღწევდა⁵. ირანის პოლიტიკურ ცენტრად გამოცხადების შემდეგ ფართოვდება ისფაჰანის ეკონომიური მნიშვნელობა. სწრაფი ტემპებით მიმდინარეობს მოსახლეობის ზრდა და უკვე XVII ს. დამდეგს იგი ითვლის „90 000 კომლს“⁶ ანუ დაახლოებით

² И. П. Петрушевский, Восстание..., გვ. 215.

³ Thomaso Minadoi, Historia della guerra fra Turci et Persiani, Venice. 1588. გვ. 239.

⁴ Белевы, путешествия, СПб., 1776, გვ. 68.

⁵ L. Lockhart, The fall of the Safavi Dynasty and the Afghan Occupation of Persia, Cambridge, 1958, გვ. 473.

⁶ Don Juan of Persia a shiah Catholic 156(?)—1604. London, 1926, გვ. 53.

450 000 კაცს. ამ რიცხვს უახლოვდება ა. ოლეარის მიერ მოტანილი ცნობა, რომლის თანახმად „ისფაჰანი წარმოადგენდა მინიატურულ მსოფლიოს“ და ითვლებოდა, რომ მასში 500 000 მეტი მოსახლე იყო⁷. ისფაჰანის მოსახლეობის რაოდენობის ზრდას მნიშვნელოვნად შეუწყო ხელი შაჰ აბასმა, რომელმაც მასში ირანის სხვადასხვა პროვინციებიდან მრავალი ათასი კაცი გადმოასახლა⁸. ისფაჰანის უბნებიდან განსაკუთრებით მრავალრიცხოვანი იყო ახალი ჯულა, რომელშიც XVII საუკუნის მეორე ნახევარში სხვადასხვა ავტორთა ცნობით 30—60 ათასამდე სომეხი ცხოვრობდა⁹.

აღმოსავლეთ ირანის უმნიშვნელოვანესი ქალაქის პერათის მოსახლეობა დონ ხუან სპარსელის გაზვიადებული ცნობით 100 000 კომლს სჭარბობდა¹⁰, ე. ი. XVII საუკუნის დამდეგს დაახლოებით 500 000 მცხოვრები იყო. ამავე ავტორის ცნობით რამდენიმე ასეულ ათასს მცხოვრებს ითვლიდნენ ჰამადანი და აგრეთვე ირანისა და შოლოთა ინდოეთის საცილობელი ქალაქი ყანდაჰარი¹¹. XVII საუკუნის დამლევის მეშვენი დახასიათებულია, როგორც მკიდროდ დასახლებული დიდი ქალაქი¹². ამით ამოიწურება ჩვენი ცნობები სეფიანთა ირანის ქალაქების მოსახლეობის ოდენობის შესახებ. მაგრამ უნდა ვივარაუდოთ, რომ არდებილში, ყაზვინში, ქაშანში, სავეში, ყუმში, შირაზში, იეზდში, ქერმანში, რეშთში, ნიშაბურსა და ირანის სხვა მსხვილ ქალაქებშიც მრავალრიცხოვანი მოსახლეობა იყო და მათი რაოდენობა ზოგიერთ შემთხვევაში 100 ათას კაცს აღემატებოდა. ამის თქმის უფლებას გვაძლევს ხელოსნური წარმოების განვითარების მაღალი დონე და ვაჭრობის მნიშვნელოვანი აღმავლობა, რომელიც დამახასიათებელი იყო ამ ქალაქებისათვის და რაც არა ერთგზის არის აღნიშნული აღმოსავლურ და ევროპულ პირველწყაროებში.

ქალაქის მოსახლეობის ზრდასთან ერთად იზრდებოდა სხვადასხვა სახის სოფლის მეურნეობის პროდუქტის შემოზიდვა მის

⁷ О л е а р и й, გვ. 718.

⁸ იქვე.

⁹ М. Флорисан, Июксаман III—XVIII դարերում, სქსკან, 1960, გვ. 173.

¹⁰ М а и J u a n, გვ. 93

¹¹ იქვე

¹² L. L u c k h a r t, The fall of the Safavi Dynasty..., გვ. 389. აღმოსავლური და ევროპული წყაროების ცნობები შეიძლება მხოლოდ ზოგიერთ შემთხვევაში იყოს გაზვიადებული. როგორც ცნობილია, შუა საუკუნეების მასობრივ და შუა აღმოსავლეთში არსებობდა „გიგანტი ქალაქები“, რომელთა მოსახლეობის რაოდენობა 200,000 აღემატებოდა. „გიგანტი ქალაქებს“ არსებობა გაპირობებული იყო იმით, რომ მათ გარს ეკრძა უარცხელი სოფლები, რომლებიც ნატურალურ მეურნეობის პირობებში ქალაქის მოსახლეობას თავის შენახვისა და გამოყვების შესაძლებლობას აძლევდნენ.

ბაზრებში. ამ პროდუქტის მნიშვნელოვანი ნაწილი ქალაქის მახლობელი სოფლებიდან შემოდის. მაგრამ ზოგიერთ შემთხვევაში მსხვილი საქალაქო ცენტრების მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად საკვებ-სასმელი ირანის შორეულ პროვინციებიდანაც მოჰქონდათ. ა. ოლეარის ცნობით ისფაჰანის მრავალრიცხოვანი მოსახლეობისათვის პროდუქტი სეფიანთა სახელმწიფოს სხვადასხვა ადგილებიდან შემოჰქონდათ¹³. თავრიზში დიდი რაოდენობით შემოდის ხორბალი, პურის ფქვილი, ბრინჯი, შირაზული ღვინო, გილანის ხილი, შემოჰყავდათ ცხვრები და სხვ.¹⁴. ურმიის ტბა ამარაგებდა ამ ქალაქს თევზით. თევზი და საუკეთესო ხიზილალა თავრიზში შემოჰქონდათ კასპიის ზღვის ნაპირზე მდებარე მაჰმუდაბადიდან¹⁵. უნდა აღინიშნოს, რომ ხშირ შემთხვევაში სოფლის მეურნეობის პროდუქტები ქალაქში შემოჰქონდა არა ვაჭარს, არამედ თვით უშუალო მწარმოებელს — გლეხს. XVII ს. სომეხი ისტორიკოსი გრიგორ დარანალის ცნობებიდან ირკვევა, რომ სომხეთის ზოგიერთი სოფლის გლეხობას სახლში დაყენებული ღვინო თითონ გაჰქონდა ქალაქში გასაყიდად¹⁶. გლეხობა თანდათან ებმება ქალაქსა და სოფელს შორის წარმოებულ ვაჭრობაში. ამის მიზეზად მართო ის არ უნდა ჩაითვალოს. რომ სეფიანთა ირანის მსხვილი ქალაქების მრავალრიცხოვანი მოსახლეობა სულ უფრო დიდ მოთხოვნილებას აყენებდა სოფლის პროდუქტიაზე. არანაკლები მნიშვნელობა ჰქონდა აგრეთვე იმ გარემოებას, რომ XVII ს. ირანში ფეოდალები თავიანთი გაზრდილი მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად, ზოგიერთ შემთხვევაში უკვე აღარ სჯერდებოდნენ რენტის ნატურალურ ფორმას და გლეხებს რენტას ფულადი სახით სთხოვდნენ¹⁷. ეს კი აიძულებდა გლეხს თავისი შრომის პროდუქტი ქალაქის ბაზარზე გაეტანა და იქ გაესაღებინა. XVII ს. მეორე ნახევრის ევროპელი ავტორი ენგელბერტ კემპფერი გადმოგვცემს, რომ ისფაჰანის მიდამოებში მდებარე სოფლის გლეხობას ფეოდალები, როგორც წესი გადასახადებს ფულადი სახით ართმევდნენ. ამის შედეგად გლეხი იძულებული ხდებოდა თავისი საქონელი ისფაჰანში წაეღო და იქ მოეხდინა მისი რეალიზაცია¹⁸. ანალოგიური ცნობა მოეპოვება ზა-

¹³ О л е а р и и, გვ. 781.

¹⁴ И. П. П е т р у ш е в с к и и, Восстание..., გვ. 217.

¹⁵ იქვე.

¹⁶ ქაჰანისაჲრისქინ ზეჲიღი ქარყაჲსიჲი ჯამასესეჲიჲი ჯამ ზარა-ნაჲჲიჲი. სრისაჲქამ, 1915, გვ. 89.

¹⁷ И. М. Р е й с н е р, Падение державы Сефевидов и нашествие афганцев на Иран (1722—1739), გვ. 70.

¹⁸ История Ирана с древнейших времён до конца XVIII века, Москва, 1958, გვ. 280.

ქარია სარკავავს, რომლის თანახმადაც ერთ-ერთი სოფლის გლეხები თავიანთ მამასახლის (ტანუტერს) ავალევენ სხვადასხვა საქონლის ქალაქში გატანას. საქონლისაგან აღებული თანხა უნდა მოხმარებოდა მათზე გაწერილ გადასახადების განაღდებას¹⁹. არაიშვიათად თითოხ გლეხები სთხოვდნენ ფეოდალს ნატურალური რენტა ფულადი გადასახადით შეეცვალა. ასე, მაგალითად, 1660 წელს ანძნაბერდის გლეხები თავიანთ მულქადართან შეთანხმებით ფულად რენტაზე გადავიდნენ. ისინი თავიანთ ზორბალს, ქერს და სხვადასხვა ბოსტნეულს ქალაქის ბაზარზე ასაღებდნენ და შემდეგ მულქადარს რენტას ფულის სახით უხდიდნენ. გარდა საკვებისა და სასმელისა გლეხებს ქალაქში გასაყიდად ხშირად სხვადასხვა ტექნიკური კულტურებიც მოჰქონდათ. ჯერ კიდევ 1566 წელს ინგლისის, „მოსკოვის კომპანიის“ სავაჭრო აგენტი არტურ ედვარდსი იტყობინებოდა, რომ შემახაში და შირვანის სხვა ქალაქებში გლეხებს დიდი რაოდენობით შემოჰქონდათ ნელლი აბრეშუმი, რომელიც მეტად დაბალ ფასებში იყიდებოდა²⁰. იგი მწუხარებას გამოთქვამდა, რომ ინგლისელების სავაჭრო კანტორას, რომელიც მოსკოვში მდებარეობდა, შემახაში არ ჰყავდა თავისი აგენტი და ამის გამო ინგლისელები ჰკარგავდნენ შესაძლებლობას ნელლი აბრეშუმი უშუალოდ გლეხებიდან შეეძინათ დაბალ ფასებში²¹.

როგორც ზემომოტანილი მაგალითებიდან ირკვევა, სეფიანთა ირანში საკმაოდ მკიდრო ეკონომიური ურთიერთობა არსებობდა ქალაქსა და სოფელს შორის. ეს ურთიერთობა განსაკუთრებით გაცხოველებულ ხასიათს იღებს XVII ს-ში, რაც გაპირობებული იყო ერთი მხრივ ქალაქის მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ზრდით, ხოლო მეორე მხრივ ნატურალური რენტის ფულადი რენტით შეცვლით. ამრიგად, გლეხის მეურნეობა თანდათან სულ უფრო აქტიურად ებმება სასაქონლო-ფულად ურთიერთობაში. მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ გლეხი მარტო თავისი საქონლის გასასაღებლად და ქალაქში დამზადებულ ზოგიერთ სახელოსნო ნაწარმის შესაძენად კი არ მოდიოდა ქალაქში, არამედ ზოგიერთ შემთხვევაში გალარიბებული გლეხი ცდილობდა ქალაქში სხვადასხვა მძიმე სამუშაოს შესრულებით თავისი არსებობის წყარო გამოეძენა. სტრეისის გადმოცემით

¹⁹ ზაქარია სარკავავი. გვ. 143.

²⁰ Английские путешественники, გვ. 224.

²¹ იქვე. უნდა ვთქვათ, რომ გლეხების მიერ ქალაქის ბაზრებზე ნელლი აბრეშუმის გატანა განსაკუთრებით გახშირდა შაჰ სეფის ზეობის პირველ წლებში გატარებული რეფორმის შედეგად. ამ ღონისძიების შედეგად გლეხსა და ვაჭარს შორის მოიპოო სახელმწიფო ხაზინის შეამდგომლობა და გლეხს საშუალება მიეცა ნელლი აბრეშუმი თითონ წაეღო და გაეყიდა ქალაქში. ისკანდერ მუნში, ზეილი-თარისი-... გვ. 13—14.

ქალაქ არდებილში ყოველკვირეულად ორჯერ იმართებოდა დიდი ბაზრობა, რომელზედაც ვაჭრების გარდა გარშემო სოფლებიდან აურაცხელი გლეხებიც მოდიოდნენ. ავტორის სიტყვით, მათ სხვადასხვა ტვირთის გადასატანად იყენებდნენ²². ანალოგიურ ცნობას გვაწვდის კრუსინსკიც²³.

მაგრამ სეფიანთა ირანში ქალაქები მარტო სოფელთან კი არ იყვნენ დაკავშირებულნი სავაჭრო საქმიანობით, მათ ურთიერთშორისაც ჰქონდათ გარკვეული ეკონომიური ურთიერთობა. ამისი უპირველესი წინაპირობა იყო ის გარემოება, რომ სეფიანთა დროინდელ ირანში, განსაკუთრებით კი XVII ს-ში, თითქმის ყველა მსხვილ ქალაქს გარკვეული სამრეწველო პროდუქტი ჰქონდა. ამდენად, ამა თუ იმ ქალაქში დამზადებულ ხელოსნურ პროდუქტიაზე მნიშვნელოვანი მოთხოვნილება არსებობდა ქვეყნის სხვა ქალაქებში და ადვილად სალდებოდა კიდეც. XVI—XVII სს. ირანის საქალაქთაშორისო ვაჭრობის შესახებ ცნობები საკმაო რაოდენობით მოიპოვება ევროპულ პირველწყაროებში.

შარდენის ცნობით ქალაქი თავრიზი სახელგანთქმული იყო თავისი ბაშის და აბრეშუმის ქსოვილებით, ოქრომჭედლობის ნაკეთობით და საუკეთესო ჩაღებებით. ამ ხელოსნური ნაწარმით იგი ვაჭრობას აწარმოებდა მთელ სპარსეთში და აგრეთვე უცხოეთის ქვეყნებში²⁴. XVII საუკუნის შუა წლებში თავრიზში იყიდებოდა პამადანიდან და ქურთისტანიდან შემოზიდული სამეღნე გალი და საღებავები, ცივი იარაღი, რომლიდანაც თავისი ხარისხით განსაკუთრებით გამოირჩეოდნენ ხორასანში დამზადებული ხმლის პირები. ქალაქ ყუმის ხელოსნური ნაწარმოებიდან ირანის სხვა ქალაქებში დიდი რაოდენობით გადიოდა ხმლები, ხმლის პირები, დანები, ხანჯლები და სხვა სახის ცივი იარაღი²⁵. დიდი მოთხოვნილება იყო აგრეთვე ირანის ქალაქებში ყუმში დამზადებულ თიხის ჯამებზე, ქოთნებზე და მეთუნეობის სხვა პროდუქტიაზე²⁶.

ა. ოლეარის ცნობით შირაზულ ღვინოზე დიდი მოთხოვნილება იყო მთელ ირანში²⁷. შირაზის ხელოსნური ნაწარმიდან განსაკუთრებით ცნობილი იყო მინის და ფაიფურის ქურქელი. რომელიც დიდი რაოდენობით სალდებოდა ირანის სხვადასხვა ქალაქებში. შირაზში, ფირუზაბადში, ქერმანა და ფარსის ზოგიერთ

²² Стрейс, გვ. 294.

²³ К. А ш р а ф и я н, Падение державы Сефевидов, გვ. 196.

²⁴ Chardin, II, გვ. 327—328.

²⁵ О л е а р и й, გვ. 628; Стрейс, გვ. 303; Блелы путешествия, გვ. 80.

²⁶ იქვე.

²⁷ О л е а р и й, გვ. 698.

სხვა ქალაქში დამზადებული ვარდის წყალი იყიდებოდა სეფიანთა სახელმწიფოს მრავალი ქალაქის ბაზრებზე²⁸. ისფაჰანში ვარდის წყალი ჩამოჰქონდათ ლურისტანელ ვაჭრებს. მათვე მოჰქონდათ ისფაჰანში შალის შესანიშნავი ხალიჩები²⁹. 1632 წელს, ოლეარის ყოფნის დროს შემახაში, ამ ქალაქის ერთ-ერთ ქარვასლაში ებრაელები ვაჭრობდნენ „თეირანში მოქსოვილ შალის მშვენიერ ხალიჩებით“³⁰. ისფაჰანიდან მეშვედში XVII საუკუნის დასასრულს გაჰქონდათ ტკბილეული, შაქარი და სხვა პროდუქტი³¹.

უნდა აღინიშნოს, რომ ზოგიერთ შემთხვევაში, ირანის ქალაქები ერთმანეთთან ვაჭრობდნენ არა მარტო ფართო მოხმარების საგნებით, არამედ ხელოსნური წარმოებისათვის აუცილებელი მასალითაც. ასე მაგალითად. ოლეარისა და სტრეისის ცნობებიდან ირკვევა, რომ ყუმში ცივი იარაღის დამამზადებელ ხელოსნებისათვის ფოლადი შემოჰქონდათ ისფაჰანის მახლობლად მდებარე პატარა ქალაქ ნეირისიდან³². ნეირისის ხელოსნების მიერ გამომდნარი ფოლადი საუკეთესოდ ითვლებოდა მთელ სპარსეთში³³. ნეირისის ფოლადი გადიოდა აგრეთვე ირანის სხვა ქალაქებშიც, მაგ., შირაზში. დიდი მოთხოვნილება იყო აგრეთვე ირანის ქალაქებში განჯის რკინაზე ხმლების, მუზარაღების, სასოფლო-სამეურნეო იარაღისა და სხვა რკინეულობის დამამზადებელ ხელოსანთა შორის. ამდენად, ამ შემთხვევაში ჩვენ შეგვიძლია ვილაპარაკოთ შრომის საზოგადოებრივ განაწილებაზე სეფიანთა სახელმწიფოს ცალკეულ ქალაქებს შორის. ნეირისში და განჯაში გამომდნარი ფოლადი და რკინა აუცილებელ მასალას წარმოადგენდა, რომლის გარეშე ვერ იარაგებებდა და ვერ განვითარდებოდა ყუმისა და ირანის ზოგიერთი სხვა ქალაქის ლითონის გადამმუშავებელი ხელოსნური დარგები. შეიძლება აღგვენიშნა აგრეთვე სხვა შემთხვევები, როდესაც წიაღისეული სიმდიდრეები ერთი ქალაქიდან მეორეში გადიოდა და იქ პოულობდა მომხმარებელს. მაგალითად, ა. ოლეარის ცნობით ქ. ნიშაბურის მახლობლად მოპოვებული ძვირფასი ქვა—ფირუზი უხვად იყო ქაშანის ბაზრებზე. ხოლო ბაქოს ნავთს და ჰამადანის მარილს მომხმარებელი ჰყავდა და საღებოდა მთელ ირანში³⁴.

განხილული მასალის საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ სეფიანთა სახელმწიფოში XVI ს. და განსაკუთრებით კი XVII სა-

²⁸ Олеарий, гл. 711.

²⁹ იქვე.

³⁰ იქვე, გვ. 555.

³¹ L. Lockhart, The fall of the Safavi dynasty..., გვ. 369.

³² Олеарий, гл. 628; Стрейс, гл. 303.

³³ იქვე.

³⁴ Олеарий, гл. 613—614, 760.

უკუნეში სახელოსნო-საეაქრო ქალაქები ეკონომიური ურთიერთობით იყვნენ დაკავშირებულნი, როგორც სოფელთან, ისე ერთიმეორესთან. ეს კავშირი ჯერ კიდევ სუსტი და განუვითარებელი იყო. მაგრამ შრომის საზოგადოებრივი განაწილება ქალაქსა და სოფელს შორის, ცალკეული ქალაქების გარკვეული სამრეწველო სპეციალიზაცია ქმნიდა საფუძველს სეფიანთა ირანის საშინაო ვაჭრობის ჩასახვისა და ერთგვარი განვითარებისათვის და, რაც ჩვენთვის განსაკუთრებით საყურადღებოა, ქალაქებს შორის ეკონომიურ ურთიერთობათა დამყარებისათვის.

4. საბარემო ვაჭრობა

სეფიანთა ირანის საშინაო ვაჭრობას არასოდეს არ მიუღწევია განვითარების იმ დონისათვის, რომელზედაც იდგა XVII ს. ირანის საგარეო ვაჭრობა.

სეფიანთა ირანშიც, ისევე როგორც მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, მთავარი ყურადღება საგარეო ვაჭრობას ექცეოდა.

სეფიანთა სახელმწიფოს საგარეო ვაჭრობაში გაცხოველებულ და აქტიურ მონაწილეობას იღებდნენ მსხვილი ქალაქები, რომლებიც დიდი სავაჭრო მაგისტრალების გასწვრივ მდებარეობდნენ. ქალაქის საგარეო ვაჭრობაში მონაწილეობა უწინარეს ყოვლისა დამოკიდებული იყო მისი სახელოსნო წარმოების განვითარების დონეზე, რადგანაც ქალაქს საერთაშორისო ბაზარზე ძირითადად თავისი ხელოსნობის პროდუქტი გაჰქონდა. იმავე დროს საგარეო ვაჭრობაში მონაწილეობა წარმოადგენდა იმ მძლავრ სტიმულს, რომელიც ხელს უწყობდა ქალაქის ხელოსნური წარმოების შემდგომ აღმავლობასა და განვითარებას, პროდუქციის ხარისხის გაუმჯობესებასა და სრულყოფას. ამიტომ სეფიანთა ირანში ხელოსნურმა წარმოებამ და ვაჭრობამ მნიშვნელოვან წარმატებებს სწორედ იმ ქალაქებში მიაღწია, რომლებიც უშუალოდ იყვნენ დაკავშირებულნი საერთაშორისო ვაჭრობასთან. ასეთი ქალაქებიდან უნდა აღინიშნოს, ისფაჰანი, ქაშანი, ყუმი, ყაზვინი, შირაზი, იეზდი, ქერმანი, ჰამადანი, მეშჰედი, ნიშაბური, ჯერათი. არდებილი და სეფიანთა სახელმწიფოს სხვა მსხვილი სახელოსნო-საეაქრო ცენტრები.

საგარეო ვაჭრობის განხილვისას არ შეიძლება გვერდი ავუაროთ იმ ფაქტს, რომ სეფიანთა ირანის ექსპორტის ერთ-ერთ მთავარ საგანს წარმოადგენდა ნედლი დაუმუშავებელი აბრეშუმი, რომელზედაც მეტად დიდი მოთხოვნილება იყო ევროპის ქვეყნებში. მაღალხარისხოვანი სპარსული აბრეშუმი იყო ის ძირითადი მასალა,

რომელზედაც მუშაობდა ათასობით აბრეშუმსაქსოვი სახელოსნო ევროპის სხვადასხვა ქალაქებში. ჯერ კიდევ აკად. ვ. ბარტოლდი აღნიშნავდა, რომ XVI ს.-ში ევროპელი ვაჭრები სპარსეთში მიდიოდნენ ძირითადად გილანური აბრეშუმისა... და ძვირფასი ქვების შესაძენად¹. ვ. ბარტოლდის ეს მოსაზრება თამამად შეიძლება გავავრცელოთ სეფიანთა სახელმწიფოს არსებობის თითქმის მთელ მანძილზე, რადგანაც XVII საუკუნის 70-იანი წლების დასასრულამდე სულ უფრო იზრდებოდა ირანული აბრეშუმის ექსპორტი ევროპის ქვეყნებში. პორტუგალიის, ინგლისის, ჰოლანდიის, საფრანგეთის, რუსეთისა და სხვა ქვეყნების ურთიერთქმედებაში სეფიანთა ირანში სავაჭრო პროვილეგიების მოსაპოვებლად და ირანის ექსპორტის კონტროლისათვის მნიშვნელოვანწილად უნდა აიხსნას მათი მიზანსწრაფვით ხელში ჩაეგდოთ ირანის ნედლი აბრეშუმის ევროპაში ექსპორტის მონოპოლიური უფლება. სეფიანი შაჰები, რომლებიც ცდილობდნენ ხელსაყრელი პირობები შეექმნათ ირანის საგარეო ვაჭრობის გაფართოებისათვის, მისი მასშტაბების ზრდისათვის, მარჯვედ იყენებდნენ ამ სახელმწიფოებს შორის ურთიერთბრძოლას და შექმნილი პოლიტიკური ვითარების გათვალისწინებით ევროპის სხვადასხვა სახელმწიფოს ანიჭებდნენ მნიშვნელოვან სავაჭრო პრივილეგიებს².

მართალია, XVI ს. მთელ მანძილზე და XVII ს. 20-იანი წლების დაძვრამდე სპარსეთის ყურე მთლიანად პორტუგალებების და ესპანელების კონტროლს ექვემდებარებოდა (მისი საშუალებით ირანის ნედლი აბრეშუმისა და სხვა საქონლის გატანა სავსებით შეუძლებელი თუ არა, ყოველ შემთხვევაში მეტად გაძნელებული იყო ევროპის სხვა ქვეყნების ვაჭრებისათვის³), მაგრამ დაინტერესებული სახელმწიფოები სხვა გზების საშუალებით უკავშირდებოდნენ სეფიანთა სახელმწიფოს, ეს იყო გზა თურქეთის ტრანზიტით, რომელიც ალბოში მთავრდებოდა, ხოლო XVI საუკუნის შუა წლებიდან მოკიდებული ვოლგა-აპტრახანის სანაოსნო-სავაჭრო მაგისტრალი. ამ გზების გამოყენებით სპარსული საქონელი დიდი რაოდენობით გაჰქონდათ ევროპაში და რუსეთში, როგორც ევროპელ ისე ადგილობრივ ირანელ ვაჭრებს (სომხები, სპარსელები, ინდოელები).

¹ В. В. Бартольд, История изучения Востока в Европе и России, Ленинград, 1925, гл. 105.

² А. А. Зонненштраль - Пискаревский, Международные торговые договоры Персии, М., 1931; Е. С. Зевакин, Персидский вопрос в русско-европейских отношениях XVII в.; М. Г. Панахиян, О режиме капитуляции в Иране (1568—1713), (автореферат), М., 1962.

³ Г. Жордания, Очерки..., I, гл. 86—87.

1555 წელს ლონდონში დაარსებული, „მოსკოვის კომპანიის“ მთავარი მიზანი იყო რუსეთის ტრანზიტით და ვოლგა-კასპის ზღვის გამოყენებით უშუალო სავაჭრო კონტაქტის დამყარება სეფიანთა სახელმწიფოსთან. ამ მიზნით „მოსკოვის კომპანიის“ აგენტმა ანტონი ჯენკინსონმა ორჯერ იმოგზაურა სპარსეთში (1561 და 1567). სპარსეთში იყვნენ აგრეთვე ამ კომპანიის სხვა წარმომადგენლებიც (ელვარდსი, დეკეტი, ჩეპმენი და სხვა). მოსკოვის კომპანიის აგენტებმა მოახერხეს მნიშვნელოვანი სავაჭრო პრივილეგიების მიღება. ეს პრივილეგიები ძირითადად ვრცელდებოდა შირვანზე და ჩრდილოეთ ირანზე⁴. აღსანიშნავია, რომ „მოსკოვის კომპანია“ განსაკუთრებით დიდ მოგებას ნახულობდა მაშინ, როდესაც იგი რუსეთის სახელმწიფოს ტრანზიტით აწარმოებდა ვაჭრობას ირანთან. ასე, მაგალითად, 1579 წელს, კომპანიის დივიდენდმა მიაღწია 108%, მაშინ, როდესაც კომპანიის საშუალო წლიური დივიდენდი შეადგენდა 42%⁵. შემდგომში, XVI—XVII სს. მანძილზე რუსეთის მთავრობის თანხმობით მოსკოვის სახელმწიფოს ტრანზიტით და ვოლგა-ასტრახან-კასპის ზღვის სანაოსნო გზის საშუალებით სეფიანთა სახელმწიფოსთან ვაჭრობას აწარმოებდნენ ან ცდილობდნენ ამის უფლების მოპოვებას ნიდერლანდები, საფრანგეთი, დანია, პოლშტინია, პრუსია, პოლონეთი და ევროპის ზოგიერთი სხვა სახელმწიფო⁶. ზოგიერთმა მათგანმა, მაგ., პოლშტინიამ, შეძლო საგრძნობი პრივილეგიების მოპოვება, როგორც რუსეთში, ასევე ირანში. მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ მოსკოვის მთავრობა რუსი ვაჭრების ინტერესების დასაცავად მნიშვნელოვნად ზღუდავდა ევროპელი ვაჭრების უფლებებს რუსეთში და ცდილობდა თვითონ გამხდარიყო სპარსული ნედლი აბრეშუმის ერთადერთი მიმწოდებელი ევროპაში. მოსკოვის სახელმწიფოს ინტერესებს უპასუხებდა აგრეთვე რუსეთის მთავრობის ცდა, რომ სპარსული აბრეშუმის ექსპორტი მთლიანად რუსეთის ტრანზიტით მომხდარიყო. ამ მიზანს ემსახურებოდა ის მრავალგვარი პრივილეგიები, რომელიც XVII ს. მეორე ნახევარში მიანიჭა რუსეთის მთავრობამ ირანელ სომეხ ვაჭრებს, რომელთა ხელთ იყო სპარსული აბრეშუმის ექსპორტი.

1623 წლის შემდეგ, როდესაც საბოლოოდ დაემხო პორტუგალელების ბატონობა სპარსეთის ყურეში, სეფიანთა შაჰებმა სხვადასხვა ღროს სავაჭრო პრივილეგიები მიანიჭეს ჯერ ინგლისის, ხოლო შემდეგ კი პოლანდიის „ოსტ-ინდოეთის“ კომპანიის ვაჭრებს.

⁴ Ю. А. Соколов, К вопросу о причине провала английских устремлений в Восточную Европу, Среднюю Азию и Персию, ТСУ, новая серия, вып. LXVIII. кн. 9, Ташкент, 1955, გვ. 33.

⁵ Е. С. Зевакин, Персидский вопрос..., გვ. 134—162.

XVII საუკუნის ნახევარსა და XVIII ს. დამდეგს თავისი პოზიციები მნიშვნელოვნად განამტკიცა ირანში აგრეთვე საფრანგეთმა (1648, 1664 და 1671 წლების ფირმანები; 1708 და 1714 წწ. საფრანგეთ-ირანის სავაჭრო ხელშეკრულება)⁶. 1717 წელს რუსეთსა და სეფიანთა სახელმწიფოს შორის დაიდო სავაჭრო ხელშეკრულება, რომელიც ორივე ქვეყნის ეკონომიურ ინტერესებს ითვალისწინებდა. ამ თვალსაზრისით 1717 წლის რუსეთ-ირანის სავაჭრო ხელშეკრულება მნიშვნელოვნად განსხვავდებოდა ირანსა და ევროპის ქვეყნებს შორის დადებულ ხელშეკრულებებისაგან, რომლებშიც უპირატესად ევროპელ ვაჭართა ეკონომიური ინტერესები იყო ფიქსირებული⁷.

სეფიანთა ირანსა და ევროპის ქვეყნებს შორის დადებულ სავაჭრო ხელშეკრულებების ყოველმხრივი შესწავლა და განხილვა ჩვენი თემის ფარგლებს სცილდება. ჩვენ მხოლოდ იმას აღვნიშნავთ, რომ მნიშვნელოვანი პრივილეგიების მიანიჭებით სეფიანმა შაჰებმა დიდად შეუწყვეს ხელი უცხოური სავაჭრო კაპიტალის ირანში მოზიდვას და ირანისა და ევროპის ქვეყნებს შორის წარმოებული სავაჭრო საქმიანობის გააქტივებასა და აღმავლობას. ამდენად ირანის ნედლი აბრეშუმი და ხელოსნური ნაწარმი სულ უფრო და უფრო ფართო ბაზარს პოულობს ევროპისა და აზიის ქვეყნებში.

XVI—XVII სს. ირანის ნედლი აბრეშუმი და ხელოსნური წარმოების პროდუქცია ფართო ნაკადად გადიოდა ევროპის ქვეყნებში სპარსეთის ყურის, თურქეთის ტრანზიტითა და ვოლგა-ასტრახანის სავაჭრო-სანაოსნო გზების საშუალებით.

როგორც აღვნიშნეთ, ირანის ექსპორტის ერთ-ერთ მთავარ საგანს ნედლი აბრეშუმი წარმოადგენდა. ჯერ კიდევ XVI ს. მეორე ნახევრის ევროპელი მოგზაურები აღნიშნავდნენ, რომ ირანში დიდი რაოდენობით მოჰყავდათ საუკეთესო ხარისხის აბრეშუმი და ადგილობრივი მოსახლეობა უპირატესად მისდევდა ნედლი აბრეშუმის წარმოებას და მის პირველად დამუშავებას⁸. XVII საუკუნეში ევროპის ქვეყნებში ირანის ნედლ აბრეშუმზე მოთხოვნილების ზრდასთან დაკავშირებით სულ უფრო ფართოვდებოდა მისი კულტივირება სეფიანთა სახელმწიფოში. ა. ოლეარის ცნობით ნედ-

⁶ А. А. Зонненштраль - Пискаровский, Международные торговые договоры Персии, гл. 49—50.

⁷ В. И. Лебедев, Посольство Артемия Волинского в Персию Изв. АН СССР, Серия истории и философии, т. V, № 6, М., 1948, гл. 536. И. Г. Кукайова, Русско-иранские торговые отношения в конце XVII—начале XVIII в., Исторические Записки, 1956, № 57, гл. 245—246.

⁸ Английские путешественники, гл. 258.

ლი აბრეშუმით ვაჭრობას უდიდესი სარგებლობა მოჰქონდა ირანი-სათვის⁹. ამავე ავტორის სიტყვით სეფიანთა სახელმწიფოში ყოველ-წლიურად მოდიოდა 20 ათასი საპალნე აბრეშუმის¹⁰. ამ რაოდენობის თითქმის ნახევარს იძლეოდა გილანი. მოსავლიან წლებში ამ პროვინციაში იღებდნენ 8000 საპალნე აბრეშუმს. აბრეშუმის დანარჩენი მოსავალი სხვა პროვინციებზე შემდეგნაირად ნაწილდებოდა: შირვანი — 3000 საპალნე, ხორასანი — 3000 საპალნე, მაზანდარანი — 2000 საპალნე, ყარაბაღი — 2000 საპალნე. აბრეშუმის დიდ მოსავალს იძლეოდა საქართველოც¹¹.

დაახლოებით ასეთივე ცნობებს გვაწვდის შარდენიც. მისი დაკვირვებიდან ჩანს, რომ XVII ს. 70-იან წლებში სეფიანთა სახელმწიფოში ყოველწლიურად მიდიოდა 22 ათასი საპალნე აბრეშუმის¹². ამრიგად, ამ დროისათვის ნედლი აბრეშუმის წარმოება ირანში საგრძნობლად გაიზარდა. ეს ჩანს იქიდან, რომ შარდენი საპალნეში 260 გირვანქას ანგარიშობს¹³, იმ დროს, როდესაც ოლეარის თქმით მის დროს ერთი საპალნე 216 გირვანქა ნედლ აბრეშუმს შეიცავდა¹⁴.

ნედლი აბრეშუმის წარმოებაში საგრძნობი წილი ედო საქართველოსაც. რომ საქართველო და კერძოდ, კახეთი მდიდარი იყო ნედლი აბრეშუმით ცნობილი იყო ჯერ კიდევ XVI საუკუნის მეორე ნახევრის ინგლისელი ვაჭრებისათვის¹⁵. მართალია, ქართული აბრეშუმი თავისი ხარისხით რამდენადმე ჩამოუვარდებოდა გილანსა და შირვანში მოყვანილ აბრეშუმს¹⁶, მაგრამ მასზე მაინც დიდი მოთხოვნილება არსებობდა ევროპის ქვეყნებსა და რუსეთში.

ნედლი აბრეშუმის ამ უზარმაზარი რაოდენობიდან ადგილობრივი საქალაქო ხელოსნობის საჭიროებისათვის მხოლოდ ათასი საპალნე იხარჯებოდა, დანარჩენი კი მთლიანად საზღვარგარეთ გადი-

⁹ О л е а р и и. გვ. 760.

¹⁰ იქვე. გვ. 791.

¹¹ იქვე.

¹² Chardin, IV, გვ. 163—165.

¹³ იქვე.

¹⁴ О л е а р и и, გვ. 791.

¹⁵ Английские путешественники. გვ. 222—224, 255 და სხვ.

¹⁶ თომაზო ზინადოს ცნობით უმაღლესი ხარისხის ნედლი აბრეშუმი მიდიოდა შირვანში, ქალაქ არეზის მახლობლად. მას მამადეის (Mamadee) ეწოდებოდა. (გვ. 54). შირვანის, კერძოდ არეზის აბრეშუმზე ლაპარაკობს აგრეთვე ა. ჯენკინსონიც (Англ. путеш., გვ. 205); შარდენს კი შემდეგი ოთხი ჯიშის აბრეშუმი აქვს ჩამოთვლილი: უმაღლესი ხარისხის იცო შარბავთი, რომლისაგანაც განსაკუთრებით ძვირფასს ქსოვილებს ამზადებდნენ, შემდეგ მოდიოდა ქედ-ხოდა (Ked-Kada), რომლის ქსოვილს ირანის ქალაქების მოსახლეობის ძირითადი ნაწილი ატარებდა. მესამე ადგილზე იდგა ხარ-ვარი (Kher-vara), ხოლო ყველაზე დაბალი ხარისხის აბრეშუმად მას მიწნეული აქვს შირვანი (Shirvan), რომელიც შირვანში მოჰყავდათ (Chardin, IV, გვ. 163—165).

ოდა¹⁷. XVII საუკუნის დამდეგის ავტორის აჰმედ არ რაზის გადმოცემით მარტო შემახაში ყოველწლიურად დაახლოებით 20 000 საპალნე ნედლი აბრეშუმი სალდებოდა¹⁸.

სეფიანთა სახელმწიფოში ნედლი აბრეშუმით ვაჭრობის მთავარ ცენტრებს წარმოადგენდნენ შემახა, არდებილი, რეშთი, ლაჰი-ჯანი. ქაშანი და აგრეთვე თავრიზი და ისფაჰანი.

მალაზარისხოვანი ირანული აბრეშუმი დიდი რაოდენობით იყიდებოდა იტალიაში, ინგლისში, პოლანდიაში, პორტუგალიაში, ესპანეთში, საფრანგეთში და ევროპის სხვა ქვეყნებში. ნაწილი გადიოდა აგრეთვე აზიის სახელმწიფოებშიც, მაგ., ინდოეთსა და თურქეთში¹⁹. სპარსული აბრეშუმის მომხმარებელთა რიგში იდგა აგრეთვე მოსკოვის სახელმწიფოც. მართალია ვოლგა-ასტრახანის სანაოსნო გზით გატანილი ნედლი აბრეშუმის მოჰარბებული რაოდენობა მოსკოვის სახელმწიფოს ტრანზიტით ევროპაში გადიოდა, მაგრამ ნაწილი რუსეთშიც რჩებოდა ადგილობრივი ხელოსნური წარმოების დასაკმაყოფილებლად²⁰. განსაკუთრებით გაიზარდა მოთხოვნილება ირანულ ნედლ აბრეშუმზე რუსეთში XVIII საუკუნის 20-იან წლებში, როდესაც მოსკოვის სახელმწიფოში პეტრე I თაოსნობითა და ხელისშეწყობით ჩამოყალიბდა „მანუფაქტურული მრეწველობის ახალი დარგი — აბრეშუმის ქსოვილების წარმოება“²¹.

XVI—XVII სს. სეფიანთა ირანი შუა აზიასთან და თურქეთთან ერთად ევროპის საფეიქრო წარმოებისათვის ნედლი აბრეშუმის ძირითადი და უმთავრესი მიმწოდებელი იყო. მაგრამ ნედლი აბრეშუმის გატანით არ შემოიფარგლებოდა ირანის ექსპორტი. XVI და განსაკუთრებით XVII საუკუნეში ხელოსნური წარმოების აღმავლობისა და განვითარებასთან ერთად სულ უფრო მნიშვნელოვან ადგილს იკავებს ირანის ექსპორტში ხელოსნური ნაწარმი. ირანის ქალაქებში სხვადასხვა დარგის ფეიქრების მიერ დამზადებული უძვირფასესი ქსოვილები ფართოდ იყო ცნობილი იმდროინდელ ევროპისა და აზიის ქვეყნებში და ყველგან დიდი მოთხოვნილება იყო მასზე. ირანელ და ევროპელ ვაჭრებს ევროპის სხვადასხვა სახელ-

¹⁷ О л е а р и и, გვ. 791.

¹⁸ С. А ш у р б е и л и, Ширванские купцы в средневековых городах Азербайджана, Народы Азии и Африки, 1964, № 4, გვ. 94.

¹⁹ О л е а р и и, გვ. 791.

²⁰ И. А. Б а к л а н о в а, Привозные товары в Московском государстве во второй половине XVII века, Очерки по истории торговли и промышленности в России в 17 и в начале 18 столетия, М., 1928, გვ. 31.

²¹ В. П. Л ы с ц о в, Персидский поход Петра I (1722—1723), М., 1951, გვ. 27.

მწიფოებში დიდი რაოდენობით გაჰქონდათ ოქროქაოვილი ფარჩა-ზარბავეთი, თავთა, ქაშანისა და იეზდის დიბა, თავრიზის და ქაშანის სინატიფით განთქმული ხავერდი, ისფაჰანში დამზადებული აბრეშუმის ქსოვილები, იეზდისა და ქერმანის შალისა და ნახევრად-შალის ქსოვილები, თავრიზის სახელგანთქმული წითელი და ლურჯი ყუმაში, „ყასაბ-ე დარაია“, ყანაოზი და სხვა სახის ძვირფასი ქსოვილები. სპარსელ ფეიქარ-ხელოსანთა მიერ დამზადებული ძვირფასი ქსოვილები ფართო ბაზარს პოულობდა მოსკოვის სახელმწიფოში. ამას მოწმობს ვ. ვესელოვსკის მიერ გამოცემული რუსეთ-ირანის დიპლომატიური და სავაჭრო ურთიერთობის ამსახველი საბუთები. ამ საბუთებში დასახელებულია ირანიდან გატანილი იეზდის ქამხა (камха еская ან еская), ქაშანისა და ისფაჰანის ქსოვილები, ვერცხლნარევი ხავერდი, ნაირფეროვანი აბრეშუმის ძაფით გაწყობილი (бархат серебрый с шолки цветными), წითელი, მწვანე, შავი ხავერდი, სხვადასხვა ფერისა და მოხატულობის აბრეშუმისა და შალის ქსოვილები და სხვა²². ირანის ქალაქებში დამზადებული სხვადასხვა სახის ძვირფასი ქსოვილი გადაიღო აგრეთვე თურქეთსა და ინდოეთში. ირანული საფეიქრო ნაწარმი დიდი რაოდენობით შემოდიოდა საქართველოშიც. ქართულ მზითვის წიგნებსა და სხვა საბუთებში მოხსენებულია ირანიდან შემოტანილი სეფიანთა სახელმწიფოს ქალაქებში დამზადებული ქსოვილები და მისგან შეკერილი ტანსაცმელი. მაგ., ქსნის ერისთავის დავითის ასულის ელენეს მზითვის წიგნში დასახელებულია: „კაბა“ თეთრი იეზდის ზარბაზისა მძიმე“, „კაბა თეთრი იეზდის ჩიგნისა“, „ყუთიელი იეზდის ჩაქანი“, „ნარინჯი გილანისა დარაია უთოქეში“, „ქაშანის ჩიგინი შალყუთნის სარჩულით“, „ქირმანის შალი“, „ქირმანის სარტყელი“²³. ანუკა ბატონიშვილის მზითვის წიგნში სხვა ნივთების გვერდით მოხსენებულია: „კაბა ისპანის დიბისა ყუთიელი და პატიოსანი“, „ქათიბი ისპანის ყუთიელი დიბისა“, „იეზდის ისფერის კარგისა და პატიოსნის ნაქსოვის ქათიბი“²⁴ და სხვ. XVIII ს. დამდეგის საბუთებში დამოწმებულია: „ატლასბავთი ყაშანის ყირმიზი“, „იეზდის წითელი გაუქრელი ფარჩა“²⁵.

გარდა აბრეშუმის შალისა და შალნარევი ქსოვილებისა ირანის ექსპორტში შედიოდა აგრეთვე მზა საფეიქრო ნაწარმი და შეკერილი ტანსაცმელი. მაგალითად, რუსულ წყაროებში მოხსენებულია:

²² Памятники, I. გვ. 196, 221 დ სხვ.; ტ. III, გვ. 171, 168—169, 242, 277, 250—251 და. სხვ.

²³ საქართველოს სიძველენი, II, თბილისი, 1909. გვ. 486—400.

²⁴ იქვე, III, თბილისი, 1910, გვ. 486—490.

²⁵ იქვე, II, გვ. 278, 290.

«Кафтаи бархат зелен гладкой, подклатка кишдяк желт», «2 кафтана озямских камки цветные с серебром, подклатки»²⁶, «сарафан, дороги червчатные»²⁷, «2 кушака камчатные гилышские розные шолки», «2 полукушака гилышские»²⁸.

ევროპის და აზიის ქვეყნებში, რუსეთსა და ამიერკავკასიაში გადიოდა თავრიზში, პერათში, თეირანში, ქერმანში, სირჯანში, ისფაჰანსა და სეფიანთა ირანის სხვა სახელმწიფოებში ცენტრებში მოქსოვილი შესანიშნავი ხალიჩები, ნოხები, ფარდაგები, ფიანდაზები და იეზდისა და ქერმანის მშვენიერი თაქნაბადები²⁹.

აღსანიშნავია, რომ ევროპის ქვეყნებში ზოგიერთ შემთხვევაში ირანიდან გაჰქონდათ აგრეთვე ხელოსნური ნახევარფაბრიკატები. რაფაელ დუ შანის ცნობით იეზდსა და ქირმანში ადგილობრივი ხელოსნები აწარმოებდნენ აქლემის ბეწვის პირველად გადამუშავებას. იგი შეტად ლამაზ ფერსა და სირბილეს იძენდა. აქლემის ამ გადამუშავებულ ბეწვზე ანუ თივთიკზე (تخت) დიდი მოთხოვნილება იყო დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში, სადაც მას ფეტრის დასამზადებლად იყენებდნენ³⁰. მსგავს ცნობას გვაწვდის ჟან შარდენიც. მისი სიტყვითაც იეზდის, ქერმანისა და ყაზვინის თივთიკი ევროპის ქვეყნებში ფეტრისა და ქუდების დასამზადებლად იხმარებოდა³¹. თურქეთში ირანიდან გაჰქონდათ თხის ბეწვის უხეში ძაფი, ხოლო მოსკოვის სახელმწიფოში მატყლი³².

ირანის საქალაქო ხელოსნობის ერთ-ერთ ყველაზე განვითარებულ დარგს ტყვიის გამოქნევა-გადამუშავება წარმოადგენდა. ირანელი ხელოსნებმა განსაკუთრებით გაწაფულნი იყვნენ შესანიშნავი ტარსიკონის დამზადებაში, რომლის წარმოების ცენტრს ქალაქი თავრიზი წარმოადგენდა³³. თავრიზში, ყაზვინსა და ირანის სხვა ქალაქების ხელოსანთა მიერ დამზადებული ტარსიკონი დიდი რაოდენობით გადიოდა ევროპისა და აზიის სახელმწიფოებში. ოლეარის ცნობით ტარსიკონი მოსკოვისა და პოლონეთის ტრანზიტით გაჰქონდათ პოლშტინიაში და დასავლეთ ევროპის სხვა ქვეყნებში³⁴.

²⁶ Памятник, III, გვ. 270.

²⁷ М. Фехнер, Торговля..., გვ. 95.

²⁸ Памятник, III, გვ. 250.

²⁹ ირანში დამზადებულ ხალიჩებს ევროპის ქვეყნებში „თურქული ხალიჩების“ (tapis de Turquie) სახელით იცნობდნენ. რადგანაც მათი ექსპორტირება თურქეთის ტრადიციით ხდებოდა. Tavernier, II, გვ. 498.

³⁰ R. du Mans, Etat de la Perse en 1160, Ed. par Ch. Schérier, Paris, 1690, გვ. 12-13.

³¹ Chardin, IV, გვ. 165.

³² იქვე.

³³ Tavernier, I, გვ. 70.

³⁴ Олсариш, გვ. 740.

მნიშვნელოვანი ნაწილი მოსკოვის ტრანზიტით გატანილი ტარსიკონისა თვითონ რუსეთში რჩებოდა და ადგილობრივ მოთხოვნილებას აკმაყოფილებდა. 1616 წელს რუსეთში ძვირფას ქვებთან, ლალთან, იაგუნდთან, ფირუზთან და ალმასთან ერთად სეფიანთა სახელმწიფოდან შეიტანეს აგრეთვე სხვადასხვა ფერის 350 იუხტი ტარსიკონი (350 юфтей сапьянов всякими цветом)³⁵. ირანიდან მოსკოვსა და ევროპის ქვეყნებში სხვადასხვა ფერის ტარსიკონის გატანის შესახებ ლაპარაკობს აგრეთვე შარდენი³⁶.

ლითონის გადამამუშავებელი დარგების ხელოსნური ნაწარმიდან ექსპორტის საგანს წარმოადგენდა ქაშანში დამზადებული მშვენიერი სპილენძის ჭურჭელი, ყუმის, მეშქედისა და სხვა ქალაქების ხელოსანთა ნახელავი ცივი იარაღი. ცივი იარაღის განსაკუთრებით დიდი რაოდენობა გაჰქონდათ მოსკოვის სახელმწიფოში. დონ ზუან სპარსელი გადმოგვცემს: ირანში „იმდენად ბევრ იარაღს აკეთებენ, რომ გააქვთ რუსეთში (Moscovia), ისევე როგორც მილანიდან ესპანეთში“³⁷. რუსულ საბუთებში მოხსენებულია ირანიდან შემოტანილი მშვილდ-ისარი. მაგალითად, 1616 წლით დათარიღებულ საბუთში დასახელებულია შირაზის 9 მშვილდი, მეშქედური პოქრული მშვილდი (лук мешецкий навожен твореным золотом),

მეშქედური 8 ოქროთი მოზატული მშვილდი (8 луков мешецких писаны золотом)³⁸ და სხვ.

რუსეთში განსაკუთრებით აფასებდნენ სპარსულ ხმლებს მათი მაღალი ხარისხისა და შესანიშნავი მოპირვის გამო. 1614 წელს რუსეთში სხვა საქონელთან ერთად ირანიდან შეუტანიათ შირაზის ფოლადის ხმალი (сабля булатная ширязское дело)³⁹. ვესელოვსკის მიერ გამოცემულ საბუთებში მოხსენებულია ქაშანში დამზადებული ფოლადის მოხატული ხმალი (сабля булатная в лице кашанское дело)⁴⁰. 1675 წელს „ყიზილბაშმა ვაჰარმა მაგომეტოვმა რუსეთის მეფეს თედორე ალექსის ძეს მიართვა „ფოლადის 2 ხმლის პირი“⁴¹.

ირანული იარაღის გარკვეული რაოდენობა სალდებოდა აგრეთვე ევროპისა და აზიის ქვეყნებშიც. ირანიდან გატანილი მშვილდ-

³⁵ Памятники, III, გვ. 274.

³⁶ Chardin, IV, გვ. 166.

³⁷ С. В. Тер-Аветисян, Город Джуга, გვ. 30.

³⁸ Памятники, III, გვ. 12.

³⁹ იქვე.

⁴⁰ იქვე, I, გვ. 197.

⁴¹ И. А. Бакланова, Привозные товары..., გვ. 70.

ისარი და სხვადასხვა სახის ცივი იარაღი უმეტეს შემთხვევაში მაღალხარისხოვანი მასალისაგან მზადდებოდა, ძვირფასად იყო მოპირული და ამიტომ მეტად ძვირად ფასობდა. ირანული იარაღი უმოთვრესად რუსეთისა და სხვა ქვეყნების ფეოდალთა ფუფუნების საკანს წარმოადგენდა. ამდენად მისი ექსპორტი გარკვეულად შეზღუდული იყო. თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ გარდა ძვირფასი იარაღისა ირანიდან გაჰქონდათ აგრეთვე გარკვეული რაოდენობის უბრალო ხმლები, ხმლის პირები, სატევრები და სხვა ცივი იარაღი, რომლის ფასი შედარებით დაბალი იყო⁴².

საინტერესოა, რომ ირანიდან მზა იარაღის გვერდით გაჰქონდათ აგრეთვე სხვადასხვა ლითონი: რკინა, ფოლადი, ლითონის ღერძები და ა. შ. შარდენის სიტყვით თუმცა ლითონი წარმოადგენდა „ქვეყნის დაცვის საშუალებას“, მაგრამ ეს ხელს არ უშლიდა ირანელ ვაჭრებს რკინის, ფოლადისა და სხვა ლითონების ზოდები თურქეთში გაეტანათ გასაყიდად⁴³.

სპარსული ხელოსნური წარმოების სხვა პროდუქციიდან უცხოეთის ქვეყნებში გადიოდა აგრეთვე ოქრომკედლობის ნიმუშები, დამუშავებული ძვირფასი ქვები (ლალი, ფირუზი, ალმასი, მარგალიტი...), ურმის ტბის ლერწმისგან მარალეში და სხვა ქალაქებში დაწნული მშვენიერი ქილოფები, ქაშანური, თიხის ჭურჭელი, შირაზული მინა და ფაიფური და სხვა. შირაზში დამზადებული საუკეთესო ხარისხის მინის და ფაიფურის ჭურჭელი ფართოდ იყო ცნობილი აღმოსავლეთში, ამიერკავკასიასა და რუსეთში და მასზე დიდი მოთხოვნილება არსებობდა ამ ქვეყნებში. ქართულ წყაროებში არაერთხელ გვხვდება „შირაზული მინა“, „შირაზის ჭურჭელი“ და სხვა. რუსულ საბუთებში დამოწმებულია ირანიდან შემოტანილი ჭურჭელი: ჯამები, თეფშები, ორჯამიანები, ფაიფურის სურები (сулей фарфурных) და სხვადასხვა ფერის სპარსული ქაშანურის ფინჯნები (чашки разных цветов персидские ценные). ირანში დამზადებული მინის, ფაიფურისა და ქაშანურის ჭურჭლის ექსპორტირება ხდებოდა აგრეთვე ინდოეთში.

სეფიანთა სახელმწიფოს ქალაქების ხელოსნური ნაწარმის გვერდით ირანის ექსპორტში საგრძნობი ადგილი ეჭირა სათანადოდ გადამუშავებული სოფლის მეურნეობის პროდუქციას. სახელგანთქმულ შირაზული ღვინოს რეალიზაცია ხდებოდა როგორც ირანში, ისე მის ფარგლებს გარეთ. შირაზული ღვინო დიდი რაოდენო-

⁴² М. В. Фехнер, Торговля..., გვ. 112.

⁴³ Chardin, IV, გვ. 116.

ბით გაჰქონდათ ევროპაში, რუსეთსა და აზიის ზოგიერთ ქვეყნებში (ინდოეთი, თურქეთი). ასევე დიდი მოთხოვნილება იყო შირაზში, გულნაბადსა და სხვა ქალაქებში დამზადებულ ვარდის წყალზე. ტავერნიეს ცნობით ირანული ვარდის წყლის მთავარი მომხმარებელი იყო ინდოეთი, სუმატრას კუნძულები და ბატავია⁴⁴. ამავე ქვეყნებში და განსაკუთრებით ინდოეთში მნიშვნელოვანი რაოდენობით გაჰქონდათ ქალაქ შირაზში სხვადასხვანაირად შემზადებული ხილი და ბოსტნეული: ვაშლის, მახლის და კლიავის ჩირი, შაქარში გამოყვანილი ყურძენი და სხვ⁴⁵. დიდი მოთხოვნილება იყო აგრეთვე ირანულ ფინიკზე. ინდოეთსა და თურქეთში ირანიდან გადიოდა თამბაქო და სამელნე გალი⁴⁶ ინდოეთში საფეიქრო წარმოების საჭიროებისათვის გაჰქონდათ მუქი წითელი საღებავი ანუ ყირმიზი, რომელიც მზადდებოდა ხოიში და სამხრეთ აზერბაიჯანის სხვა ქალაქების სანახებში.

ასეთი იყო ძირითადად სეფიანთა ირანის ექსპორტი ევროპისა და აზიის ქვეყნებში. ირანის საზღვრებს გარეთ გადიოდა როგორც სასოფლო-სამეურნეო ნაწარმი (ტექნიკური კულტურები — ნეფლი აბრეშუმი, თამბაქო და სხვ; სურსათ-სანოვავე, ხილი, ღვინო, ბოსტნეული), ისე ხელოსნური წარმოების პროდუქცია. სეფიანთა ირანის საგარეო ვაჭრობაში თვალსაჩინო ადგილი ეჭირა საქალაქო ხელოსნობის ნაწარმს. ქალაქში დამზადებულ ხელოსნური პროდუქციიდან ექსპორტის საგანს წარმოადგენდა ძვირფასი ქსოვილები, ოქრო და ვერცხლნარევი აბრეშუმისა და შალის ქსოვილები, სახელგანთქმული სპარსული ხალიჩები და ნოხები, ძვირფასი ქვებით მოოჭვილი ვერცხლისა და ოქროს საიუველირო ნაწარმი, მოხატულ-მოპირული ცივი იარაღი, ტარსიკონი, შირაზული მინა და სხვა.

სეფიანთა ირანის ქალაქებიდან უცხოეთის ქვეყნებში გატანილი ხელოსნური ნაწარმიდან გარკვეული რაოდენობა დამზადებული იყო შაჰისა და მსხვილი ფეოდალების სახელოსნოებში — ქარხანებში. მასალების სიმცირის გამო შეუძლებელია მთელი სისავეით დავადგინოთ ქარხანების მონაწილეობის მასშტაბი ირანის საგარეო ვაჭრობაში. მაგრამ იმ მცირე მასალიდანაც, რომელიც ჩვენს ხელთ არის ნათლად ჩანს, რომ ქარხანებს სახელოსნო პროდუქცია ხმარდებოდა არა მარტო მის მფლობელს, არამედ ქარხანეს ნაწარმის ერთი ნაწილი გამიზნული იყო ბაზარზე გასატანად, კერძოდ, ევროპისა და აზიის სახელმწიფოებში ექსპორტირებისათვის.

⁴⁴ Tavernier, II, გვ. 402—403.

⁴⁵ Tavernier, II, გვ. 102—103; Chardin, IV, გვ. 165—166.

⁴⁶ Chardin, იქვე.

ამის დასადასტურებლად შეიძლება ის ფაქტი იქნას გამოყენებული, რომ ქარხანებში დამზადებული ზოგიერთი ნივთი მსოფლიოს სხვადასხვა სიძველეთსაცავებში ინახება. ასე, მაგალითად, ვენეციაში კორკრის მუზეუმში დაცულია 1603 წელს შაჰის ქარხანის ხელოსანთა მიერ გამოშვებული ქსოვილი. ამ ქსოვილზე გამოსახულია ქალაქ ვენეციის ღერბი—წმინდა მარკოზის ღმერთი და აგრეთვე ხარების სცენა ღვთისმშობლით⁴⁷. მოსკოვის სატურველთსაცავის ექსპონატებს შორის წარმოდგენილია ფარჩის მდიდრული ცხენის ჩულები ორთავიანი არწივების გამოსახულებით. როგორც ფიქრობენ ეს ჩულები დამზადებულია XVII საუკუნეში შაჰის სახელოსნო ქარხანებში⁴⁸.

ყურადღებას იქცევს ერთი მეტად საგულისხმო გარემოება, ქარხანებში დამზადებულ ნაწარმზე ხშირად გამოსახულია მუსლიმანური სარწმუნოებისათვის და ირანული მხატვრული ტრადიციებისათვის სრულიად უცხო მოტივები: ქრისტიანული წმინდანები (ღვთისმშობელი, წმ. მარკოზი), ხარების სცენა; ან კიდევ მოსკოვის სახელმწიფოს პოლიტიკური ემბლემა — ორთავიანი არწივი. ეს ფაქტი იმ გარემოებაზე მიუთითებს, რომ ქარხანები ზოგიერთ შემთხვევაში საგანგებოდ ამზადებდნენ უცხოეთის ბაზრებისათვის გამიზნულ საქონელს და ამდენად მათი პროდუქცია სეფიანთა ირანის ხელოსნური ნაწარმის საერთო ექსპორტში გარკვეულ ადგილს იკავრდა.

ქარხანების ნახელავი პროდუქციის დასახელება გვხვდება ქართულ მზითვის წიგნებშიც. 1713 წელს ქსნის ერისთავის დაეთითის ასულის ელენეს მზითეში სხვა სპარსულ ნივთებთან ერთად გაატანეს აგრეთვე „ტყავი ისპანის ქარხნის ღიბისა“⁴⁹. ერეკლე II დის ელისაბედის მზითვის წიგნში მოხსენებულია „ქათიბი ყვითელის ქარხნის ღიბისა“⁵⁰, „ბალიში ყვითელის ქარხნის ღიბისა“ და „ნავმადანი ქარხნისა“⁵¹. ყველაფერი ეს ირანიდან შემოდოდა საქართველოში და ადგილობრივი მოსახლეობის უმეტესს ზედაფენაში ვრცელდებოდა.

ქარხანის აქტიურ მონაწილეობას სეფიანთა ირანის ქალაქების საგარეო ვაჭრობაში აღნიშნავს მ. ჰეიდაროვი⁵².

⁴⁷ С о б о л е в, Из истории украшения тканей, М.-Л., 1934, გვ.146.

⁴⁸ იქვე.

⁴⁹ საქართველოს სიძველენი, ტ. III, გვ. 406.

⁵⁰ საქართველოს მეზეუმის შიგნით, X-B, თბილისი, 1940, გვ. 215.

⁵¹ იქვე, გვ. 218, 220.

⁵² М. Х. Г е й д а р о в, Об организации крупных ремесленных мастерских в городах сефевидского Ирана XVII века, გვ. 231.

XVI—XVII სს. ირანის ქალაქების საგარეო ვაჭრობა არ ამოიწურება მხოლოდ თავის ხელოსნური პროდუქციის ექსპორტით აზიისა და ევროპის ქვეყნებში. ქალაქის საგარეო სავაჭრო საქმიანობის მნიშვნელოვან წილს შეადგენდა უცხოური საქონლის იმპორტიც. ირანის იმპორტში უწინარეს ყოვლისა აღსანიშნავია ევროპის სხვადასხვა სახელმწიფოებში დამზადებული საფეიქრო ნაწარმი და პირველ რიგში მაღალხარისხოვანი მაუდი. ტავერნიეს ცნობით ირანში მაუდი შემოჰქონდათ ინგლისიდან, პოლანდიიდან და ვენეციიდან⁵³.

ვენეციის წითელი მაუდის პოპულარობას ირანის ადგილობრივ მოსახლეობაში აღნიშნავს ელვარდსი⁵⁴.

სხვა საფეიქრო ნაწარმიდან ირანის ქალაქებში შემოდის ვენეციური ოქრო და ვერცხლნარევი ფარჩა, ხავერდი⁵⁵, ქ. ბურსიდან, მცირე აზიის თურქეთის ქალაქებიდან და ყირიმიდან შემოჰქონდათ ხავერდი და ოქროქსოვილები⁵⁶. როგორც ვხედავთ, ირანში უცხოეთიდან უმთავრესად შემოდის ქსოვილები, რომლის მთავარი მომხმარებლები ფეოდალური კლასისა და მღვდარი ღირეულების წარმომადგენლები იყვნენ. მაგამ რუსეთიდან და ინდოეთიდან ირანის ქალაქებში შემოჰქონდათ აგრეთვე უბრალო სელის ქსოვილი. ეს იაფფასიანი ქსოვილები ქალაქის და სოფლის ღარიბ-ღატაკთა შორის ვრცელდებოდა⁵⁷.

ირანის იმპორტში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკირა ინდურ სანელებლებს (პილპილი, მიხაკ-დარიჩინი, ჯანჯაფილი, ჯავზი და სხვ.). ეს სანელებლები ირანში აღმოსავლეთ ინდოეთიდან შემოჰქონდათ. სახმელეთო და საზღვაო გზებით ირანში შემოზიდული სანელებლების დიდი ნაწილი რეექსპორტის სახით დასავლეთ ევროპაში და რუსეთში გადიოდა. ინდოეთიდან ირანში შემოჰქონდათ აგრეთვე ზოგიერთი სახის ძვირფასი ქსოვილი, საღებავები, ძვირფასი ქვები და სხვ. ასე მაგ., მოლოლთა იმპერიის ხელმწიფე — ჯაჰანშაჰი „ვაჭრობდა ქსოვილებით, ინდიგოთი, გვარჯილათი და ძვირფასი ქვებით, რომელსაც ის ფაჰანსა და ბასრაში გზავნიდა. ამ ქალაქებში კი იგი ცხენებს ყიდულობდა“⁵⁸.

ევროპის ქვეყნების ხელოსნური ნაწარმიდან ირანში შემოჰქონდათ აგრეთვე ვენეციის სახელგანთქმული მინა, სარკეები, ოქრო-

⁵³ Tavernier, II, გვ. 47.

⁵⁴ Английские путешественники, გვ. 225.

⁵⁵ იქვე, გვ. 235—236.

⁵⁶ И. Петрушевский, Восстание..., გვ. 217.

⁵⁷ R. du Mans, გვ. 14.

⁵⁸ И. М. Рейснер, Народные движения в Индии в XVI—XVIII вв., М. 1961, გვ. 27.

მკედლობის ნიმუშები, ზოგიერთი სახის ცივი იარაღი და სხვა საქონელი. 'რუსეთის იმპორტული საქონლიდან ირანის ქალაქებში განსაკუთრებით დიდი რაოდენობით იყიდებოდა სხვადასხვა ძვირფასი ბეწვეული⁵⁹. რუსულ საბუთებში მოტანილი მასალიდან ჩანს, რომ რუს და ირანელ ვაჭრებს სეფიანთა სახელმწიფოში შემოჰქონდათ ყარყუმი, სიასამური, კვერნა, თეთრი მელა, ქრცვინი, თახვი და სხვა ძვირფასი ბეწვეული⁶⁰. რუსულ იმპორტში შედიოდა აგრეთვე სხვა საქონელი: სელის უბრალო ქსოვილები, დაუმუშავებელი ტყავი, თაფლი, სანთელი, ხის ჯამ-ჭურჭელი, ლომვეშაპის ძვალი (рысья кости) და სხვ.

ზოგიერთ შემთხვევაში მოსკოველ ვაჭრებს აღმოსავლეთში და კერძოდ ირანში გაჰქონდათ აგრეთვე დასავლეთ ევროპის საქონელი, რომელსაც ისინი ან ადგილზევე იძენდნენ ან კიდევ რუსეთის ბაზრებზე ყიდულობდნენ ევროპელი ვაჭრებისაგან. ასეთი საქონლიდან შეიძლება დავასახელოთ მაუდი, მინის ჭურჭელი, ვერცხლის წყალი, რკინა და ფერადი ლითონები — კალა, სპილენძი და ტყვია⁶¹; მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ მოსკოვის მიერ ევროპული საქონლის რეექსპორტი მცირე მასშტაბით წარმოებდა და რუსეთის საგარეო ვაჭრობაში უმნიშვნელო ადგილი ეკიზა⁶²; ინგლისურ, იტალიურ, ფრანგულ, ჰოლანდიურ და ევროპის სხვა ქვეყნების საქონლის უდიდესი ნაწილი თვით ევროპელ ვაჭრებს შემოჰქონდათ სეფიანთა სახელმწიფოში.

ევროპის იმპორტის ერთ-ერთ საგანს ირანში წარმოადგენდა ლითონი. როგორც უკვე აღვნიშნეთ ევროპული ლითონის ნაწილი რუს ვაჭრებს შემოჰქონდათ სეფიანთა ირანის ქალაქებში. მაგრამ უფრო დიდი რაოდენობით შემოჰქონდათ ლითონი იტალიელებსა და ინგლისელ ვაჭრებს. იტალიიდან და ინგლისიდან შემოზიდულ ლითონებს შორის განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს კალა და სპილენძი⁶³. XVII საუკუნეში სეფიანთა ირანში საუკეთესოდ ითვლებოდა იაპონური სპილენძი⁶⁴. ამრიგად, XVI—XVII სს. ირანის ქალაქები გარკვეული ეკონომიური ურთიერთობით იყვნენ დაკავშირებულნი შორეულ აღმოსავლეთის ისეთ ქვეყანასთან, როგორიც იყო იაპონია და ვაჭრობას აწარმოებდნენ მასთან. ევროპიდან და

⁵⁹ Chardin, VII. გვ. 16—17.

⁶⁰ Памятники, I, II, სხვადასხვა გვერდები.

⁶¹ М. В. Фехнер, Торговля..., გვ. 80.

⁶² იქვე, გვ. 81.

⁶³ J. Tavernier, Les six voyages, Paris, 1681, I, გვ. 338; Chardin, III, გვ. 33.

⁶⁴ R. du Mans, გვ. 12.

იაპონიიდან შემოტანილი მაღალხარისხოვანი ლითონი ძირითადად გამოიყენებოდა ადგილობრივი ლითონის ხარისხიანობის გასაუმჯობესებლად და ცივი იარაღის დასამზადებლად რაფაელ დუ მანის ცნობით ხორასანში მნიშვნელოვანი რაოდენობით აწარმოებდნენ სპილენძს, მაგრამ მისი დრეკადობის გასაზრდელად და ხარისხის გასაუმჯობესებლად, როგორც წესი, მას დასავლეთ ევროპიდან შემოტანილ (Cuivre... qui vient d'Occident) სპილენძს ურევდნენ⁶⁵. როგორც ჩანს, ასეთი სპილენძისაგან მზადდებოდა აღმოსავლეთში განთქმული ხორასნული ცივი იარაღი.

სეფიანთა სახელმწიფოში ამიერკავკასიიდანაც შეჰქონდათ სხვადასხვა საქონელი. საქართველოდან ირანში, გარდა ნედლი აბრეშუმისა, გაჰქონდათ სახელგანთქმული ქართული ღვინოები, რომელიც თავისი ხარისხითა და თვისებებით შირაზულ ღვინოს არ ჩამოუვარდებოდა. შარდენი ქართულ ღვინოს საუკეთესოდ თვლიდა მთელ სეფიანთა სახელმწიფოში⁶⁶. ასეთივე აზრისაა ა. ვოლინსკიც, რომლის სიტყვითაც „შესანიშნავ ქართულ ღვინოებს“ დიდ პატივს სცემდნენ სპარსეთში და ყოველწლიურად დიდი რაოდენობით გაჰქონდათ ისფაჰანში შაჰის სასახლის მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად⁶⁷. ისფაჰანსა და ირანის სხვა მსხვილ ქალაქებში გადიოდა აგრეთვე საქართველოში მოკრეფილი ხილი, საქართველოდან გატანილი სანოვაგიდან აღსანიშნავია კახური კაკალი, რომელიც გამოირჩეოდა თავისი შესანიშნავი გემოთი და ჭიშით⁶⁸. ყოველწლიურად სეფიანთა სახელმწიფოში 4000 აქლემის საპალნე კახური კაკალი გადიოდა⁶⁹. საქართველოდან ირანში გაჰქონდათ აგრეთვე სხვადასხვა ბოსტნეული, საღებავი — ენდრო, გაჰყავდათ კახური ბედაურები, რომელიც ირანში „გურჯის“ სახელით იყო ცნობილი და სხვა⁷⁰.

სეფიანთა ირანის ქალაქების საგარეო ვაჭრობის მასშტაბი განუზომლად უფრო დიდი იყო და საქონლის ბრუნვით მნიშვნელოვნად აღემატებოდა საშინაო ვაჭრობას და მისგან განსხვავებით დიდ გავლენას ახდენდა ქვეყნის ეკონომიურ მდგომარეობაზე და პირველ რიგში კი საქალაქო ხელოსნობისა და ქარხნების განვითარება-აღმავლობაზე.

⁶⁵ R. du Mans, გვ. 12.

⁶⁶ Chardin, IV, გვ. 71.

⁶⁷ В. П. Лысов, Персидский поход Петра I, გვ. 38.

⁶⁸ Английские путешественники, გვ. 255.

⁶⁹ იქვე.

⁷⁰ ისკანდერ მუნში, თარხ-ი..., II, გვ. 761, 783.

საქმიანობის ხასიათისა და სავაჭრო ოპერაციების მასშტაბის მიხედვით სეფიანთა ირანის ქალაქებში ძირითადად 3 კატეგორიის ვაჭრები იყვნენ წარმოდგენილნი: წვრილი ვაჭრები-მეღუქნეები, საშინაო ალებ-მიცემობით დაკავებული ვაჭრები და საერთაშორისო ვაჭრობის სარბიელზე მოღვაწე ეკონომიურად ძლიერი დიდ-ვაჭრები.

პირველ კატეგორიაში შემავალ ვაჭრებს ბაზარგანი (بازارگان) ეწოდებოდა. ბაზარგანები უმეტეს შემთხვევაში წვრილი და საშუალო ვაჭრები იყვნენ. მათი საქმიანობა ძირითადად ქალაქის ადგილობრივი ბაზრების ფარგლებს არ შორდებოდა. ბაზარგანი როგორც წესი თავის ღუქანში იჯდა და გარკვეული სახის საქონლით ვაჭრობდა¹. ზოგ შემთხვევაში ბაზარგანი ანუ მეზაზრე გავლენიანი დიდვაჭრების კონტრაგენტების როლს ასრულებდა. ბაზარგანი ისეთი ტიპის ვაჭარი იყო, რომლისთვისაც ვაჭრობა ერთადერთ საქმიანობად იყო ქცეული და მისი არსებობის ერთადერთ წყაროს წარმოადგენდა. მაგრამ, ჩვენი აზრით, ვაჭართა ამ კატეგორიაში შედიოდნენ აგრეთვე ქალაქის ხელოსნებიც, რომლებსაც ძალიან ხშირად თავიანთი ნახელავი ბაზრისათვის ჰქონდათ გამიზნული. ამდენად ისინი ამ შემთხვევაში ვაჭრების როლში გამოდიოდნენ, ხოლო მათი სახელოსნო კი სავაჭრო ღუქანსაც წარმოადგენდა. თავის ღუქანში სპარსული და უცხოური საქონლით მოვაჭრე ბაზარგანისა და ხელოსან-ვაჭართა ეკონომიურ-უფლებრივი მდგომარეობა მნიშვნელოვნად უახლოვდებოდა ერთმანეთს.

ისინი ერთნაირად იყვნენ დამოკიდებულნი დიდვაჭრებზე და მათ ექსპლოატაციას განიცდიდნენ.

ამრიგად, ბაზარგანების კატეგორიას ჩვენი აზრით გარდა წვრილი და საშუალო ვაჭრებისა, რომლებიც სრულიად მოწყვეტილი იყვნენ წარმოებას, შეიძლება მივაკუთვნოთ აგრეთვე ქალაქის ადგილობრივი ხელოსნები. ამის თქმის უფლებას გვაძლევს თითონ შუა საუკუნეების ირანის ხელოსნური წარმოების ხასიათი, რაც გამოიხატებოდა ხელოსნობის მკიდრო კავშირში ბაზართან და ვაჭრობასთან.

ბაზარგანებისა და ვაჭარ-ხელოსნებისაგან განსხვავდებოდნენ მეორე კატეგორიის ვაჭრები, ისინი მისდევდნენ საშინაო ვაჭრობას. მათ ხელთ იყო სეფიანთა ირანის საქალაქთაშორისო ვაჭრობა

¹ ახალი ჯუღას ისტორია, გვ. 185; С. Тер-Аветисян, Город Джуга, გვ. 36.

და აგრეთვე ქალაქსა და სოფელს შორის წარმოებული აღებ-მიცემობა. ისინი ქალაქის ბაზრებსა და წვრილ ვაჭრებს ბაზარგანებს აწვდიდნენ ირანის სხვადასხვა ქალაქების ხელოსნურ ნაწარმს და სოფლის მეურნეობის პროდუქტს. თავისი ეკონომიური მდგომარეობით ისინი გაცილებით მაღლა იდგნენ ბაზარგანებთან შედარებით. მაგრამ იმავე დროს სავაჭრო ოპერაციების მასშტაბებითა და ქონებრივი მდგომარეობით ვერ გაუტოლდებოდნენ უცხოეთის ქვეყნებთან მოვაჭრე მდიდარ და გავლენიან კომერსანტებს. ჩვენ მიერ შესწავლილ წყაროებში პირდაპირ არ არის მითითებული თუ რა ტერმინი იხმარებოდა ქვეყნის საშინაო აღებ-მიცემობასთან დაკავშირებულ ვაჭრის აღსანიშნავად. შესაძლებელია ეს ტერმინი „სოვდაგარი“ (سوداگر) იყო, რომელიც საერთოდ დიდვაჭარს, ბითუმით მოვაჭრე მდიდარ კომერსანტს აღნიშნავდა. მაგრამ შარდენის ცნობებიდან იკვეცვა, რომ XVII საუკუნის 70-იან წლებში ირანში სოვდაგარებს უცხოეთთან სავაჭრო ურთიერთობით დაკავშირებულ, ეკონომიურად ძლიერ დიდვაჭრებს უწოდებდნენ². ჩვენი აზრით „სოვდაგარი“ ყველა დიდვაჭრის აღმნიშვნელი ტერმინი უნდა ყოფილიყო, განურჩევლად იმისა საგარეო თუ საშინაო ვაჭრობას მისდევდა იგი.

პირველი ორი კატეგორიის ვაჭრები სეფიანთა ირანში ძირითადად სპარსელები იყვნენ.

განსაკუთრებულ კატეგორიას მსხვილი დიდვაჭრები შეადგენდნენ, რომლებიც მსოფლიო-სატრანზიტო ვაჭრობასთან იყვნენ დაკავშირებულნი. ირანის საგარეო ვაჭრობა ძირითადად სომხებისა და ინდოელების ხელთ იყო, თუმცა ზოგიერთ შემთხვევაში სპარსელებიც იღებდნენ მასში მონაწილეობას. საგარეო ვაჭრობით დაკავებული მსხვილი დიდვაჭრები სპარსულ წყაროებში ტერმინ „ხოჯათი“ (خواجه) აღინიშნებოდნენ.

ირანელ ხოჯათა შორის პირველ რიგში უნდა მოვიხსენიოთ სომეხი დიდვაჭრები, რომლებსაც აბას I და მისი მომდევნო შაჰინშაჰების დროს უდიდესი პრივილეგიებით სარგებლობდნენ. სეფიანთა სახელმწიფოში მოსაქმე სომეხ ვაჭართა შორის თავიანთი სიმდიდრითა და მსოფლიოს სხვადასხვა ქვეყნებთან წარმოებული სავაჭრო ოპერაციების მასშტაბებით გამოირჩეოდნენ ახალი ანუ ისფაჰანის ჯუღას დიდვაჭრები. ახალი ჯუღას ვაჭრობის აყვავებისა და ჯუღელი ვაჭრების მნიშვნელობისა და როლის ზრდა სეფიანთა ირანის საგარეო ვაჭრობაში უწინარეს ყოვლისა უნდა აიხსნას შაჰ აბასი I მიერ მინიჭებული შეღავათებით. მაგრამ არანაკლები მნიშვნელობა ჰქონდა იმ გარემოებასაც, რომ სომეხი ვაჭრები ისფაჰანის გარეუ-

² Chardin, გვ. 157—159.

ბანში დასახლებამდე თითქმის ერთი საუკუნის მანძილზე ამიერკავკასიაზე და თურქეთზე გამავალი სატრანზიტო გზების საშუალებით მონაწილეობდნენ მსოფლიო სატრანზიტო ვაჭრობაში და ევროპის მთელ რიგ ქვეყნებში საკმაოდ მყარი პრივილეგიებით სარგებლობდნენ, რასაც მოკლებული იყვნენ საკუთრივ სპარსელი ვაჭრები.

ახალი ჯუღის ვაჭრების მდგომარეობის განმტკიცებისათვის და მათი სავაჭრო ასპარეზის გაფართოებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა იმასაც, რომ ისინი ძალზე ხშირად ირანის შაჰის სავაჭრო კონტრაგენტები იყვნენ. ამასთან ერთად ისინი დიპლომატიურ დავალებებსაც ასრულებდნენ³. ამასთან დაკავშირებით მეტად საინტერესოდ ჩანს პიეტრო დელა ვალეს ცნობა, რომლის თანახმად „სომხები (ლაპარაკია ჯუღელ ვაჭრებზე) ისევე ესაჭიროებოდა სპარსეთის შაჰს, როგორც ესპანეთის მეფეს გენუელები, რადგანაც მათ უერთმანეთოდ არსებობა არ შეეძლოთ⁴. იტალიელი ავტორის ამ დაკვირვებაში ნათლად ჩანს სომეხი ვაჭრებისა და სეფიანთა შაჰების ეკონომიური ურთიერთკავშირი და ურთიერთინტერესი.

სეფიანთა სახელმწიფოში ნედლი აბრეშუმით ვაჭრობის მონოპოლიური უფლებით შაჰი სარგებლობდა. სწორედ სომეხი ვაჭრებისა და კერძოდ ახალი ჯუღის ხოჯების საშუალებით აწარმოებდა იგი ნედლი აბრეშუმის გატანას და რეალიზაციას დასავლეთ ევროპისა და აზიის მთელ რიგ ქვეყნებში. აბრეშუმის ექსპორტის უდიდეს მოგებას აძლევდა როგორც შაჰს, ისე სომეხ ვაჭრებს. ეს იყო ძირითადი მიზეზი, რომ XVII საუკუნის პირველ მეოთხედიდან მოკიდებული ახალი ჯუღის დიდვაჭრები ცდილობენ მოიპოვონ უფლება, რომლის ძალითაც ისინი გახდებოდნენ ამ შემოსავლიანი საქონლის ერთადერთი ექსპორტიორები უცხოეთის ქვეყნებში. სხვა სიტყვებით, ისინი ცდილობდნენ აბრეშუმის გატანაზე მონოპოლიური უფლებების მოპოვებას. სომეხი ხოჯების ამ მიზანსწრაფვა ემსახურებოდა ჯუღის სავაჭრო კომპანიის შექმნას, რომელმაც 1667 და 1673 წლებში სავაჭრო ხელშეკრულება დადო მოსკოვის სახელმწიფოსთან. ეს ხელშეკრულებები ითვალისწინებდა მთელი სპარსული ნედლი აბრეშუმის რუსეთში გატანას. ნაწილი ნედლი აბრეშუმისა რუსეთში უნდა დარჩენილიყო ადგილობრივი საჭიროების დასაკმაყოფილებლად, ხოლო ნაწილი რეექსპორტის სახით ევროპის სახელმწიფოებისათვის უნდა მიეწოდებინათ⁵.

³ В. А. Байбуртян, Посредническая роль Ново-дзульфинских купцов в дипломатических отношениях Ирана с Западноевропейскими странами в начале XVII, в., КСИВ, М., 1964, 77, гл. 20—29.

⁴ С. Тер-Авсисян, Город Джуга, гл. 30.

⁵ Е. С. Зевакин, Персидский вопрос..., гл. 158—160.

მართალია, 1667 და 1673 წწ. ხელშეკრულებათა დებულებები მთლიანად არ ყოფილა განხორციელებული და სპარსული ნედლი აბრეშუმის მნიშვნელოვანი ნაწილი ძველებურად თურქეთის ტრანზიტითა და სპარსეთის ყურის მეშვეობით გადიოდა ევროპაში, მაგრამ თავისთავად მეტად დამახასიათებელია, რომ ჯუღელი ვაჭრები ცდილობენ ხელი შეუშალონ ყველა არა ჯუღელს მონაწილეობა მიიღონ აბრეშუმის ექსპორტში. ანალოგიური სავაჭრო ხელშეკრულებები რუსეთსა და ჯუღის კომპანიის შორის დადებულ იქნა აგრეთვე 1716, 1719 და 1720 წლებში⁶, მაგრამ ამასაც არ მოჰყოლია რეალური შედეგი. ახალი ჯუღის ვაჭრები ასეთ დამოკიდებულებას ამჟღავნებდნენ როგორც ადგილობრივ სპარსელ და სომეხ, ისე რუს და სხვა უცხოელ ვაჭრებისადმი⁷, მაგრამ მიუხედავად მრავალმხრივი ცდისა ახალი ჯუღის დიდვაჭრებმა ვერ შესძლეს მონოპოლიური უფლებების მოპოვება სპარსული ნედლი აბრეშუმის ექსპორტზე, თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ ნედლი აბრეშუმისა და სხვა ირანული საქონლის ექსპორტში სომეხი და კერძოდ, ჯუღელი ბოჭები თითქმის ყოველთვის მაინც წინ უსწრებდნენ სხვა ეროვნების ვაჭრებს.

სომეხი ვაჭრების დიდი როლი სეფიანთა ირანის ქალაქების საგარეო ვაჭრობაში XVIII ს. 30-იან-40-იან წლების რუსეთ-ირანის-ევროპის მაგალითზე კარგად ჩანს ნ. კუკანოვას სტატიაში: „Документ о русско-иранской торговле 30—40-х годов XVIII в.“⁸.

ამ ნაშრომში მოტანილი ტაბულებიდან ჩანს, რომ XVIII ს. პირველ ნახევარში, ისევე, როგორც XVII საუკუნეში ირანის ექსპორტში მოსკოვის სახელმწიფოში და რუსული საქონლის იმპორტში ირანში პირველ ადგილზე სომეხები იდგნენ და წინ უსწრებდნენ ინგლისელ, ინდოელ, რუს და სპარსელ ვაჭრებს⁹.

სეფიანთა სახელმწიფოს საგარეო ვაჭრობაში სომხური სავაჭრო კაპიტალის გვერდით უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა ინდურ სავაჭრო კაპიტალს. შარდენი აღნიშნავდა, რომ ირანში 20 ათასი ინდოელი ცხოვრობდა, რომელთა საქმიანობას ვაჭრობა და მევახშეობა შეადგენდა¹⁰. მაგრამ საფიქრებელია, რომ ირანში მცხოვრებ ინდოელთა რიცხვი გაცილებით უფრო მნიშვნელოვანი იყო. რადგანაც მარტო ისფაჰანში ინდოელ ვაჭართა რიცხვი რამდენიმე

⁶ Ф. И. Соколов, Описание Каспийского моря, СПб, 1763, гл. 330—331.

⁷ И. П. Кукунова, Русско-иранские торговые отношения..., гл. 236.

⁸ Ближний и Средний Восток. Сборник статей, М., 1962, гл. 114—120.

⁹ И. Г. Кукунова, Документ..., гл. 117.

¹⁰ Chardin, X, гл. 27.

ათასს აღწევდა. ჯერ კიდევ XVII საუკუნის დასაწყისში, კერძოდ, 1607 წელს, როდესაც ისფაჰანი 200 ათას მცხოვრებს ითვლიდა, ამ ქალაქში დიდი რაოდენობით იყვნენ ინდოელი, უმთავრესად ლაპორელი ვაჭრები¹¹. შემდეგში ისფაჰანში მოსაქმე მსხვილ ინდოელ ვაჭართა რიცხვი უფრო გაიზარდა. ა. ოლეარის ცნობით XVII ს. 30-იან წლებში ამ ქალაქში მუდმივად ცხოვრობდა 12 ათასი ინდოელი ვაჭარი¹². ისფაჰანის გარდა ინდოელი ვაჭრები მუდმივად ცხოვრობდნენ და სავაჭრო საქმიანობას ეწეოდნენ ყაზვინში, არდებილში, ჰერათში და სეფიანთა სახელმწიფოს ზოგიერთ სხვა ქალაქში. მსხვილი ინდოელი ვაჭრები სავაჭრო ურთიერთობით იყვნენ დაკავშირებულნი ევროპის და აზიის მრავალ ქვეყანასთან. მათ ირანიდან გაჰქონდათ ნედლი აბრეშუმი, ხელოსნური ნაწარმი ძვირფასი ქვები, ინდური სანელებლები და სხვა საქონელი. უცხოეთიდან ირანში შემოტანილი საქონლის ნაწილი ადგილობრივი ქალაქების ბაზრებში იყიდებოდა, ხოლო ნაწილი ირანის ტრანზიტითა და მეშვედ-ჰერათ-ყანდაპარ-მულთანისა და მეშვედ-ჰერათ-ქაბულ-ლაპორის სახმელეთო მაგისტრალებითა და ბედნერ-აბას-სპარსეთის ყურის-ბენდერ-სურათის საზღვაო-სანაოსნო გზით ინდოეთის ქალაქებში იგზავნებოდა.

ინდოელი ვაჭრები ირანის საქონლით გაცხოველებულ ვაჭრობას აწარმოებდნენ მოსკოვის სახელმწიფოშიც, სადაც ისინი კასპიის ზღვა-ასტრახან-ვოლგის გზით ჩადიოდნენ. სეფიანთა ირანში მცხოვრებ ინდოელების სავაჭრო საქმიანობის მასშტაბის შესახებ წარმოდგენას იძლევა შემდეგი ფაქტი. 1696 წელს ქალაქ შემახაში მათ სეფიანთა ირანში მოჭრილი ფული გადაახურდავეს 8760 ვერცხლის რუსულ მანეთზე (100 მონეტა 107 ვერცხლის მანეთზე)¹³.

ინდოელ ვაჭართა ეკონომიური პოზიციები მტკიცე იყო თვით XVIII საუკუნის პირველ მეოთხედშიც, როდესაც სეფიანთა ირანში სოფლის მეურნეობაზე, საქალაქო ხელოსნობა და ვაჭრობა უდიდეს კრიზისს განიცდიდა. მიუხედავად ამ არახელსაყრელი პირობებისა ინდოელი ვაჭრები კიდევ ახერხებდნენ საკმაო მომგებიანი ვაჭრობის და სავაჭრო ოპერაციების წარმოებას, რის შედეგადაც ა. ვოლინსკის სიტყვით რომ ვთქვათ „მთელი სპარსეთის სახელმწიფოს ფული ინდოელთა ხელთ იყო¹⁴“. ინდოელ ვაჭართა ეკონომიურ წელმავრობაზე და მათ მიერ წარმოებულ მნიშვნელოვან ვაჭრობა-

¹¹ A. Chronicle of the Carmelits in Persia, გვ. 189.

¹² О л е а р и й, გვ. 27.

¹³ Русско-иранские отношения в XVII в., Сборник документов, М. 1958, გვ. 161.

¹⁴ И. М. Р е й с е р, Падение державы Сефевидов, გვ. 68.

სა და მეევახშეობაზე მეტყველებს აგრეთვე ის გარემოება, რომ ავლანელებმა ისტაჰანის დაპყრობის შემდეგ ამ ქალაქში მყოფ ინდოელებს დააკისრეს კონტრიბუცია 25000 თუმნის რაოდენობით¹⁵. ამ თანხიდან ინდოელებმა შესძლეს მხოლოდ 20.000 თუმნის ნაღდი ფულით გადახდა. დანარჩენი 5 ათასი თუმნის ანგარიშში მაჰმუდის ბრძანებით ავლანელებმა წაიღეს ადგილობრივი მცხოვრებლების მიერ ინდოელ ვაჭრებთან და მეევახშეებთან დაგირავებული ნივთები: ძვირფასი ქვები, ქსოვილები, ძვირფასი ლითონებისაგან დამზადებული საოჯახო ჭურჭელი და სხვა.

სეფიანთა ირანის ქალაქების საგარეო ვაჭრობაში გარკვეულ მონაწილეობას იღებდნენ სპარსელი ვაჭრებიც. ისინი ძირითადად სავაჭრო საქმიანობას ეწეოდნენ სეფიანთა სახელმწიფოს მეზობელ ქვეყნებთან — თურქეთთან, ამიერკავკასიასთან, ინდოეთთან და რუსეთთან. რუსულ ისტორიულ საბუთებში სპარსელ ვაჭრებს „თეზიკები“ („тезик“) და „ყიზილბაში ვაჭრები“ („кызылбашский купчина“) ეწოდებათ. მაგრამ სპარსელი ვაჭრების როლი სეფიანთა ირანის საგარეო ვაჭრობაში სომეხ და ინდოელ ხოჯებთან შედარებით მეტად მცირე იყო. მათ სავაჭრო კაპიტალს სომხურ და ინდურ სავაჭრო კაპიტალთან შედარებით დაქვემდებარებული ადგილი ეკირა.

სეფიანთა სახელმწიფოს ქალაქებში მცხოვრებ საერო და სასულიერო ფეოდალებთან ერთად ხოჯები ქალაქის მოსახლეობის ყველაზე შეძლებულ და გავლენიან ფენას წმნიდნენ. შაჰის გარდა ძალზე ხშირად მსხვილ ფეოდალებსაც ჰქონდათ ეკონომიური კავშირი ხოჯებთან და მათი მეშვეობით გაცხოველებულ მონაწილეობას იღებდნენ მსოფლიო სატრანზიტო ვაჭრობაში. შარდენის ცნობით ისტაჰანის არისტოკრატია დაახლოებული იყო ამ ქალაქში მცხოვრებ ინდოელ ვაჭრებთან და მეევახშეებთან, რომლებიც მნიშვნელოვან საგარეო ვაჭრობას ეწეოდნენ.

ირანის მსხვილი ფეოდალების მონაწილეობა მსოფლიო ვაჭრობაში იწვევდა მათ დაახლოებას ვაჭართა ზედაფენასთან ხოჯებთან. ეს კი იწვევდა დიდვაჭრებისა და ქალაქში მოსახლე ფეოდალური არისტოკრატიის ინტერესების გარკვეულ თანადამთხვევას. ეს ორი ფენა ქალაქის ეკონომიურად სუსტი ხელოსანების და წვრილი და საშუალო ვაჭრების ექსპლოატატორების როლში გამოდიოდა.

¹⁵ Дневник осады Исфагана Афганцами, ведённый Петросом ди Саргис Гиланец в 1722 и 1723 годах. СПб., 1870, гл. 29.

ირანელი ხოჯების სამოქმედო ასპარეზი მეტად ფართო იყო და ევროპისა და აზიის მრავალ ქვეყანას მოიცავდა. ინდოელი და გან-საკუთრებით სომეხი ხოჯები ვაჭრობდნენ ვენეციაში, იტალიაში, საფრანგეთში, პოლანდიაში, ინგლისში, შვედეთში, ინდოეთში, თურქეთში, ამიერკავკასიაში, რუსეთში, ჩინეთსა და სხვა მრავალ ქვეყანაში. სომეხი ხოჯები სავაჭროდ თვით შორეულ ფილიპინის კუნძულებზეც კი მიდიოდნენ. ასე, მაგალითად, 1631 წელს სომეხმა ვაჭარმა ჰაკოფ ისუსიანმა 200 თუმნის ღირებულების საქონლით ინდოეთის გავლით ქ. მანილამდე მიიღწია, რომელიც ფილიპინის კუნძულებზე მდებარეობდა¹⁶. როგორც წესი ირანელი ხოჯები უცხოეთის ქვეყნებში სავაჭროდ გასამგზავრებლად დიდ ქარავნებად იკრიბებოდნენ. ზოგიერთი სავაჭრო ქარავანი, რამდენიმე ათეულ ვაჭარს ითვლიდა და უამრავი ცხენ-აქლემებისაგან შედგებოდა, რომელთაც ათასობით საპალნე გადაჰქონდათ¹⁷. ასეთ ხალხმრავალ ქარავანს იცავდა დაქირავებულ მეომართა რაზმი. შარდენის ცნობით 1673 წელს ისფაჰანიდან ინდოეთში მიმავალ ქარავანს, რომელიც 2000 კაცს ითვლიდა, 500 დაქირავებული მეომარი ახლდა თან¹⁸. ქარავნის სათავეში ყველაზე გამოცდილი და ჰკვიანი ვაჭრებიდან ამორჩეული ქარავნის უფროსი ანუ ქარავანბაში იდგა¹⁹. ხალხმრავალი ქარავნების შექმნა უწინარეს ყოვლისა გაპირობებული იყო გზების ცუდი დაცვით, რის წყალობითაც ცალკეული ვაჭარი ან მცირე ქარავანი ყაჩაღებისა და სხვა ბოროტმოქმედთა მსხვერპლი ხდებოდა. დანიშნულების ადგილზე მისვლისას ქარავანი იშლებოდა და ყოველი ვაჭარი ცალკე აწარმოებდა სავაჭრო ოპერაციებს. ასე, რომ, ქარავანი თუ შეიძლება ასე ითქვას დროებითი ორგანიზაცია იყო, რომელშიც ვაჭრები ეკონომიურად არ იყვნენ დამოკიდებულნი ერთიმეორეზე და რომელიც მხოლოდ გზებზე ვაჭართა ხიფათისაგან დასაცავად იქმნებოდა.

6. ვაჭართა ბაერთიანებები

სეფიანთა სახელმწიფოს ქალაქების ვაჭრობის შესწავლისას გარკვეული ყურადღება უნდა დაეთმოს სავაჭრო ორგანიზაციების არსებობასა და განვითარების დონის საკითხს XVI-XVII სს. ირანში.

¹⁶ შანერ ქაჰანსასიფიიქიუნსერ, XIII — XVIII դე, I, სერქიან, 1951, გვ. 196.

¹⁷ С т р е и ц, გვ. 339.

¹⁸ Chardin. II. გვ. 347—349.

¹⁹ ახალი ჯუღას ისტორია, გვ. 185.

თავის დროზე ქალაქების ხელოსნობის განხილვისას¹, ჩვენ აღნიშნული გვექონდა, რომ XVI-XVII სს. ირანის ქალაქებისათვის დამახასიათებელი იყო ხელოსნური კორპორაციების (ჰამქარი, ასნაფი) არსებობა, რომლის სათავეში მკაცრად ჩამოყალიბებული ადმინისტრაცია იდგა და რომლის წევრები (ოსჰაჟ-ხელოსნები და შეგირდები) ემორჩილებოდნენ ამქრის შინაგანაწესს. ხელოსნური ამქრის ძირითად დანიშნულებას წარმოადგენდა მასში გაერთიანებულ ოსტატ-ხელოსანთა უფლებებისა და ეკონომიური ინტერესების დაცვა. ასეთი იყო ხელოსნური ამქარი. მაგრამ არსებობდა თუ არა ხელოსნური ამქრის მსგავსი ვაჭართა კორპორაციები, რა ეწოდებოდა მათ, როგორი იყო მათი შინაგანი სტრუქტურა და მთავარი დანიშნულება — ასეთია ის ძირითადი საკითხები, რომელიც წამოიჭრება XVI-XVII სს. სეფიანთა ირანის ქალაქების ვაჭრობის მკვლევარის წინაშე. სამწუხაროდ, როგორც აღმოსავლური, ისე ევროპული წყაროები ამ საკითხების გადაჭრის საშუალებას არ იძლევიან, რადგანაც მათში თითქმის სრულიად არ არის ასახული სავაჭრო ორგანიზაციების არსებობა სეფიანთა ირანში. მართალია მთელი რიგი წყაროების მიხედვით ირკვევა, რომ ქალაქებში არსებობდნენ ყასბების ამქრები, ლავაფების ანუ თოკების გამყიდველთა ამქრები და სხვ.

მაგრამ ამ შემთხვევაში ჩვენ არ შეგვიძლია ვილაპარაკოთ სავაჭრო ორგანიზაციებზე, რადგანაც ყასბებიც, ლავაფებიც, ბაყლებიც უწინარეს ყოვლისა ხელოსნები იყვნენ და ქალაქის უშუალო მწარმოებელთა რიცხვს ეკუთვნოდნენ. და თუ ისინი ვაჭრების როლში გამოდიოდნენ ეს უპირველეს ყოვლისა გაპირობებული იყო შუასაუკუნეების ხელოსნობის თავისებურებებით, რომელიც მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ბაზართან. მათი კორპორაციები ხელოსნურ ამქრებს წარმოადგენდნენ და არა სავაჭრო ორგანიზაციებს.

როდესაც სავაჭრო ორგანიზაციებზე ვლაპარაკობთ ჩვენ მხედველობაში გვაქვს პროფესიონალ ვაჭართა ანუ ისეთ ვაჭართა ორგანიზაციები, რომლებიც სრულიად მოწყვეტილი იყვნენ წარმოებას და უშუალოდ თითონ არ ამზადებდნენ ბაზარში გასაყიდად გამოტანილ საქონელს. პროფესიონალ ვაჭართა კორპორაციების არსებობისა და მათი დანიშნულების შესახებ სეფიანთა ირანში წყაროების სიმცირის გამო ჭერჭერობით მხოლოდ ვარაუდის გამოთქმა შეიძლება.

¹ კ. კუცია, ხელოსნური ორგანიზაციები სეფიანთა ირანის ქალაქებში, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების ისტორიიდან, თბილისი, 1966.

XVII საუკუნის ავტორები ტავერნიე და შარდენი სეფიანთა სახელმწიფოს მოხელეთა შორის ასახელებენ „მელიქ-ათ-თუჯარას“, რაც ნიშნავს „ვაჭართა მთავარს“, „ვაჭართა უზუცესს“². შარდენის ცნობიდან ირკვევა აგრეთვე, რომ ირანის ქალაქებში იყვნენ „ვაჭართა მსაჯულები“ (*prévôt de marchands*). „ვაჭართა მეფის“ და „ვაჭართა მსაჯულის“ არსებობა გვიკარნახებს, რომ XVII საუკუნეში ირანის ქალაქებში არსებობდნენ პროფესიონალ ვაჭართა გაერთიანებები. მაგრამ როგორც ჩანს ამ გაერთიანებებს ჯერ კიდევ საყოველთაო ხასიათი არ ჰქონდა და ორგანიზაციულად მეტად სუსტები იყვნენ. ამის მაჩვენებელია თუნდაც წყაროების მეტად ძუნწი ცნობები. შარდენიც კი რომელიც ვრცლად აღწერს ხელოსნურ ამქარს კმაყოფილდება მხოლოდ მელიქ ათ-თუჯარას თანამდებობის მოხსენიებით. მელიქ ათ-თუჯარას ინსტიტუტი წარმოდგენილი იყო აგრეთვე XVIII საუკუნის ირანის ქალაქებში. ამ დროს მის ძირითად მოვალეობას შეადგენდა ვაჭართა ინტერესების დაცვა³. ასეთივე ფუნქციები უნდა ჰქონოდა მელიქ ათ-თუჯარას XVII საუკუნეშიც. ჩვენი აზრით ვაჭართა ორგანიზაციები სეფიანთა ირანის ქალაქებში პირველად უნდა გაჩენილიყვნენ XVII ს-ში, რაც დაკავშირებული უნდა იყოს საქალაქო ხელოსნობისა და ვაჭრობის მნიშვნელოვან აღმაელობა-განვითარებასთან. სპარსულ და ევროპულ წყაროებში არ არის დამოწმებული ვაჭართა კორპორაციების აღმნიშვნელი ტერმინები. შესაძლებელია მათ აღსანიშნავად იხმარებოდა „თაბუნი“, „ამქარი“ ან „ასნაფი“. სეფიანთა სახელმწიფოში ვაჭართა ორგანიზაციებს არ მიუღწევიათ განვითარების იმ დონისათვის, რომელზედაც იდგნენ ხელოსნური ამქრები. ჩვენს ვარაუდს მხარს უჭერს ინგლისელი მკვლევარი ა. ლემბტონის მოსაზრება, რომლის თანახმადაც ირანში ვაჭართა კორპორაციები მნიშვნელოვან განვითარებას აღწევენ მხოლოდ XIX საუკუნეში⁴.

² Tavernier, II, გვ. 304. Chardin, VIII, გვ. 80. „მელიქ ათ-თუჯარას უახლოვდება ვაჭართა უფროსი (لئىنااىلئانئىلئى) რომლის თანამდებობაც დამოწმებულია XIX საუკუნის შუაწლების თავრიზში. ახალი ჯუღლას ისტორია, გვ. 122.

³ Chardin, II, გვ. 306. V, გვ. 362. პროფ. ვ. გაბაშვილი აღნიშნავს: „მელიქ ათ-თუჯარას“ თანამდებობა არსებობდა ირანის ყველა ქალაქში. მელიქ ათ-თუჯარას მოვალეობანი დაახლოებით ისეთივე იყო, როგორიც ქართლის ქალაქების მელიქებისა, ე. ი. მის საკითხავს შეადგენდა ვაჭარ-მოქალაქეების საქმეთა გარიგება-გამგებლობა“, ვ. გაბაშვილი. სპარსული დასტურდამალი, თბილისის სახელმწიფო უნივერს. შრომები, XXX-B, 1949, გვ. 205.

⁴ И. Березин. Путешествие по Востоку. Казань, 1852 гв. 233.

⁵ K. S. Lambton, Islamic society in Persia, School of Oriental and African studies university of London, 1954, გვ. 10.

ცალკეულ ვაჭართა ხელში მნიშვნელოვანი კაპიტალი გროვდებოდა. ირანელ ვაჭართა (ساج) შორის განსაკუთრებული სიმდიდრით გამოირჩეოდნენ ხოჯები, რომლებიც დიდი მასშტაბის ვაჭრობას ეწეოდნენ უცხოეთის ქვეყნებთან.

ა. ოლეარი გადმოგვცემს, რომ გილანის ქალაქ ლეშენიშაში ცხოვრობდა დიდვაჭარი მირ მურადი. მისი 7 გემი მუდმივად დაცურავდა კასპიის ზღვის აუზის ქვეყნებში. მირ მურადის სიმდიდრე 3 ტონა ოქროს უდრიდა¹. ხოჯა მირ მურადის შესახებ ცნობებს გვაწვდის აგრეთვე აბდალ ფათაჰ ფუმენი თავის საისტორიო თხზულებაში „გილანის ისტორია“. ამი წყაროს ცნობით მირ მურადი ლეშენიშას ქალანთარი იყო. 1629 წლის გილანის აჯანყების დროს სოფლისა და ქალაქის „დაბალმა მოსახლეობამ“ გაძარცვა მირ მურადის სახლი და 30 ათასი თუმნის საქონელი წაიღო². XVII საუკუნის ისფაჰანის ერთ-ერთი უმდიდრესი ვაჭარი იყო აზიზ ალაჰი, რომელიც „თავის მამის მსგავსად საიუველირო ნაწარმით ვაჭრობას ეწეოდა ინდოეთთან“. იგი ვაჭრობდა აგრეთვე ბუტანში, პატანაში, აგრამი და დიდი მოლოლის კარზე³. აზიზ ალაჰი ამ სავაჭრო ოპერაციების წყალობით მნიშვნელოვანი სიმდიდრის მფლობელი გახდა და ისფაჰანის ერთ-ერთ უბანში⁴ „ბრწყინვალე სასახლე“ ააშენა⁵.

ირანელ ხოჯებს შორის თავისი სიძლიდრითა და შეძლებით განსაკუთრებით გამოირჩეოდნენ ახალი ჯუღის სომეხი დიდვაჭრები. ახალი ჯუღის ხოჯებიდან პირველ რიგში უნდა მოვიხსენიოთ ხოჯა ხაჩიკის შვილები — ხოჯა საფრაზი და ხოჯა ნაზარი, რომლებიც ფართო სავაჭრო ოპერაციებს ეწეოდნენ ევროპისა და აზიის მთელ რიგ ქვეყნებთან, რის შედეგადაც ისინი მნიშვნელოვანი სავაჭრო კაპიტალის მფლობელები გახდნენ. ამ ორი სომეხი დიდვაჭრის სიმდიდრის შესახებ ლეგენდები დადიოდა. ასე მაგ., ერთ-ერთი ცნობის თანახმად ხოჯა საფრაზმა თავის სასახლეში სტუმრად მოიწვია შაჰ აბას I, დიდებულად გაუმასპინძლდა მას და შემდეგ შაჰის თანხმებზე პირებს ვერცხლის ჯამ-ჭურჭელი დაურიგა⁶. ამავე ვაჭარმა შაჰ აბასის მეომრებს რამდენიმე ტომარა ოქრო-ვერცხლი აჩუქა⁶. ხოჯა საფრაზს და ხოჯა ნაზარს ახალი ჯუღის ქალან-

¹ О л е а р и и, გვ. 708.

² აბდალ ფათაჰ ფუმენი, გვ. 708.

³ Chardin, VIII, გვ. 177.

⁴ იქვე.

⁵ С. Т е р - А в е т и с я н, Город Джуга, გვ. 33.

⁶ იქვე.

თრის თანამდებობა ექირათ. ისფაჰანის ამ მდიდარი სავაჭრო უბნის დიდვაჭრებიდან შეიძლება დავასახელოთ ხოჯები საფრაზიანცის, ელიაზაიანცის, შაჰრიმანიანცის, ველიზანიანცის და სხვა გავლენიანი სავაჭრეულობებიდან⁷. სომეხი დიდვაჭრების სიმდიდრეზე ლაპარაკობს ის ფაქტი, რომ 1723 წელს ავღანელმა დამპყრობლებმა ახალი ჯულის სომეხებს დააკისრეს 70 ათასი თუმანი კონტრიბუცია, რომლის გადახდაც მათ მართალია დიდი გაჭირვებით, მაგრამ მაინც შესძლეს⁸. მნიშვნელოვანი კაპიტალი კონცენტრირებული იყო აგრეთვე ინდოელ ვაჭრებისა და მევახშეების ხელში.

დიდვაჭრები თავისი კაპიტალის ნაწილს ახმარებდნენ ქარვასლების, ბაზრების, ხიდების, სასახლეების და სხვა ნაგებობათა მშენებლობას. სომეხ დიდვაჭართა ხარჯზე ახალ ჯულაში აგებული და აღდგენილ—განახლებულ იქნა რამდენიმე ახალი და ძველი ეკლესია.

სავაჭრო კაპიტალი ძირითადად კონცენტრირებული იყო მსხვილ ხოჯათა ხელში, იმავე დროს სეფიანთა ირანის ქალაქებში ასობით წვრილი და საშუალო ვაჭარი საქმობდა, რომელთა სავაჭრო საქმიანობას მხოლოდ ადგილობრივი მნიშვნელობა ჰქონდა და მათი მოგებაც გაცილებით უფრო დაბალი იყო. წვრილი და საშუალო ვაჭრები, როგორც აღვნიშნეთ ძალიან ხშირად მსხვილი ხოჯების კონტრაგენტები იყვნენ და მათ ექსპლოატაციას განიცდიდნენ.

XVII საუკუნის 70-იანი წლების დასასრულიდან საგრძნობლად იცვლება ირანელ დიდვაჭართა ეკონომიური და უფლებრივი მდგომარეობა. ენგელსის ცნობილი დებულება იმის შესახებ, რომ ოსმალეთში დაცული არ იყო ვაჭრის პიროვნება და მისი საკუთრება, რაც ძირითად წინაპირობას წარმოადგენდა ბურჟუაზიული შეძენისა⁹, მთლიანად შეიძლება გავავრცელოთ სეფიანთა სახელმწიფოს ვაჭრების მდგომარეობაზეც.

როგორც თავის დროზე აღვნიშნეთ, შაჰისა და მსხვილი ფეოდალების მონაწილეობა სავაჭრო ვაჭრობაში გარკვეულად აახლოვებდა ერთმანეთთან ირანის მსხვილ ფეოდალებსა და ვაჭართა ზედაფენას — ხოჯებს და მათი ეკონომიური ინტერესებიც რამდენადმე ემთხვეოდა ერთმანეთს. მაგრამ თვით შაჰ-აბას I დროსაც კი, როცა განაყოფიერებულად ხელსაყრელი პირობები შეიქმნა ქვეყნის საშინაო და სავაჭრო ვაჭრობის განვითარება-აღმავლობისათვის, ვაჭრის პიროვნება და მისი დოვლათი საბოლოოდ არ ყოფილა უზრუნველყოფილი ადგილობრივ ხელისუფალთა ხელყოფისაგან.

⁷ ახალი ჯულის ისტორია, გვ. 132.

⁸ Петрос дн Саргис Гиланенц, გვ. 28, 29.

⁹ К. Маркс и Ф. Энгельс, XVI, ნაწ. 2, გვ. 22.

ამიტომ იშვიათი როდი იყო შემთხვევები, როდესაც შეძლებული დიდვაჭარი ცდილობდა დაემალა თავისი რეალური შემოსავალი, რათა ადგილობრივ ხელისუფალთა და გავლენიან ფეოდალთა ყურადღება არ მიექცია. ამის მაგალითად შეიძლება მოვიყვანოთ მისიონერ სიმონ პაულის ცნობა. ამ ცნობის თანახმად XVII საუკუნის დამდეგს ირანელი ვაჭრები, რომელთა წლიური შემოსავალი 200 000 სკუდის აღემატებოდა, ხარკავდნენ მხოლოდ 2000 სკუდის და ღარიბულად ცხოვრობდნენ¹⁰.

კერბერტის მიხედვით ირანის შაჰი თავის თავს უძეოდ გარდაცვლილ ვაჭრის მემკვიდრედ აცხადებდა და უპატრონოდ დარჩენილ ქონებას თითონ ისაკუთრებდა¹¹. ვაჭრის მდგომარეობა უფრო მძიმდება XVII საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედის დამდეგიდან, რაც უშუალოდ დაკავშირებული იყო სეფიანთა ირანის ქალაქების ხელოსნობისა და ვაჭრობის მკვეთრ დაქვეითებასთან.

XVII საუკუნის 70-იანი წლებიდან მოკიდებული შეინიშნება ირანელი დიდვაჭრების ემიგრაციის შემთხვევები ისეთ ქვეყნებში. სადაც ვაჭრობის განვითარებისათვის უკეთესი პირობები არსებობდა (რუსეთი, ინდოეთი და სხვა). შარდენის ცნობით, შეძლებული დიდვაჭრები ტოვებდნენ სეფიანთა ირანის ქალაქებს და ინდოეთში სახლდებოდნენ, რომელიც ამ დროს გაცხოველებულ ვაჭრობას ეწეოდა ევროპის მრავალ ქვეყანასთან ახალი საზღვაო-სანაოსნო გზის საშუალებით. ვაჭართა ემიგრაცია ინდოეთში წარმოებდა აგრეთვე ამიერკავკასიიდანაც, კერძოდ, თბილისიდან. სწორედ ამ დროს ჩნდება მადრასში, ბომბეიში. კალკუტასა და ინდოეთის სხვა მსხვილ საქალაქო ცენტრებში სომეხ ვაჭართა ხალხმრავალი კოლონიები.

ზოგიერთ შემთხვევაში ირანელი ვაჭრები თავიანთ კაპიტალს აბანდებდნენ უცხოეთის ხელოსნურ წარმოებასა და სოფლის მეურნეობაში. ასე მაგ., 1710 წელს სომეხ დიდვაჭარმა, ვინმე საფარ ვასილეშმა თხოვნით მიმართა რუსეთის იმპერატორს პეტრე I, თერგის ნაპირზე მდებარე სოფელი ანდრეევკა მისთვის იჯარით მიეცა, რათა მასში თუთის პლანტაციები გაეშენებინა და ნედლი აბრეშუმი ეწარმოებინა¹².

მსოფლიო ვაჭრობას მოწყვეტილ ირანელ ხოჯებს მოესპოთ ყოველგვარი შესაძლებლობა არა მარტო სავაჭრო ოპერაციების ზრდა-გაფართოებისა, არამედ უწინდელი დონის შენარჩუნებისაც კი. ამიტომ XVII ს. მეორე ნახევარში და XVIII ს. პირველ მეოთ-

¹⁰ A Carmelits Chronic in Persia, I, გვ. 159.

¹¹ Herbert, გვ. 138.

¹² Н. Г. Кукашова, Из истории русско-иранских торговых отношений, გვ. 236.

ხედში სულ უფრო ხშირია შემთხვევები, როდესაც ვაჭარი თავის კაპიტალს მიწის ნაკვეთების შესაძენად იყენებს და სოფლის მეურნეობას ეწევა. საამისო მაგალითები მოტანილია ზაქარია სარკავაგის, ზაქარია აკულისელის და სიმეონ ერევანცის თხზულებებში¹³. ვაჭარი მულქის მფლობელად — მულქადარად იქცა. ვაჭარი-მულქადარები გაჩნდნენ როგორც საკუთრივ ირანში, ისე მის გავლენაში მყოფ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში. ზოგიერთ შემთხვევაში ვაჭარი მულქადარი თავის მიწაზე ისეთ კულტურებს აწარმოებდა, რომელზეც მნიშვნელოვანი მოთხოვნილება იყო ადგილობრივ ბაზარზე

ირანელი ვაჭრების ემიგრაცია, ირანული სავაჭრო კაპიტალის დაბანდება უცხოეთის სოფლის მეურნეობასა და წარმოებაში, მულქადარების ფენის ზრდა მსხვილი ხოჯების ხარჯზე უფრო მეტად ზღუდავდა და აქვეითებდა სეფიანთა სახელმწიფოს ქალაქების საშინაო და საგარეო ვაჭრობას.

თავი II

საქალაქო გადასახადები და ვალდებულებები

1. გადასახადების სახეობანი

სპარსულ-აღმოსავლურ და ევროპულ წყაროებში საკმაო რაოდენობით არის შემონახული ცნობები საქალაქო გადასახადებისა და ვალდებულებების შესახებ. ეს ცნობები ხშირად არაზუსტი და არასრულია, მაგრამ მათი შეჯერება-შეპირისპირების საშუალებით მაინც ხერხდება XVI—XVIII სს. პირველი მეოთხედის ირანის ქალაქებში არსებული გადასახადების სახეებისა და საგადასახადო სისტემის საერთო სურათის აღდგენა.

წყაროების მონაცემებით სეფიანთა სახელმწიფოს ქალაქების მოსახლეობაზე შემდეგი გადასახადები იყო გაწერილი:

ბონიჩე
მალ-ი მოპთარაფე
თამლა
თეჯარათი
ბაჟი
ექდასი
ეთლაყათი
იხრაჯათი
ხარიჯიათი¹

¹³ ზაქარია სარკავაგი, II, გვ. 13; Дневник Захария Акулисского, гл. 47. Симеон Ереванци, Джембр, М., 1958, гл. 193—195.

იხრაჯათ-ი შაჰზადე
აგარეზი
ყონალლა
ჰაეადესი
ჯიზია
სარანე
საური
ფიშქეში
ნაერუზი
ეილი
აბიქურენი
თავაჰინი
შეშდინარი
ბაყაია

რა თქმა უნდა, ზემოთ ჩამოთვლილი გადასახადები ერთდროულად არ იყო წარმოდგენილი სეფიანთა ირანის ქალაქებში. თავისთავად ცხადია, რომ ქალაქის ვაჭარ-ხელოსნები ვერ შეძლებდნენ ყველა ამ გადასახადის ერთდროულად გადახდას. ჩვენს ნუსხაში მოტანილია ის გადასახადები, რომელიც მოქმედებდნენ ქალაქებში სეფიანთა ირანის არსებობის (1501—1722) სხვადასხვა პერიოდში. ასე, მაგალითად, თამლა არსებობდა მხოლოდ 1565 წლამდე, სანამ მას გააუქმებდნენ შაჰ თამაზის ბრძანებით. ბონიჩე — ძირითადი ხელოსნური გადასახადი შემოღებული უნდა იყოს XVI საუკუნის 60-იან წლებში. XVII ს. გაჩნდა თეჯარათი, რომელსაც მოიხსენიებს რ. დუ მანი.

საზოგადოდ, XVII ს. ხასიათდება ახალი გადასახადების შემოღებით და უკვე არსებული გადასახადების ოდენობის მნიშვნელოვანი გადიდებით.

ეს განსაკუთრებით ითქმის XVII ს. დასასრულზე. როდესაც საგარეო ვაჭრობის შეკვეცამ და ამასთან დაკავშირებით საქალაქო ხელოსნური წარმოების დაცემამ და საერთოდ ირანის ეკონომიურმა დაქვეითებამ გამოიწვია სახელმწიფო ხაზინის დაცარიელება. ამ ხარვეზის შევსებას ცენტრალური ხელისუფლება ძველი, ნაცადი ხერხით — საგადასახადო ტვირთის დამძიმებით ცდილობდა. სეფიანთა უკანასკნელი წარმომადგენელი შაჰ სულთან ჰუსეინის (1694-1722) ბრძანებით 1699-1701 წწ. ჩატარდა სეფიანთა სახელმწიფოს ხალხთაღწერა. ამას შედეგად მოჰყვა ძველი გადასახადების ოდენობის ზრდა და ახლების შემოღება, რომელიც დააკისრეს გლეხებს, ქალაქის ვაჭრებს, ხელოსნებს, სოფდაგრებს და სომხურ ქრისტიანულ

სამღვდელოებას. სწორედ ამ დროს ჩნდება ისეთი გადასახადები, როგორიც არის იხრაჯათ-ი შაჰზადე, აბიქურენი, შეშდინარი და სხვ¹.

ვარდა ამისა, ზემოთ ჩამოთვლილი გადასახადებიდან ზოგიერთი არამუდმივი ხასიათისა იყო და მხოლოდ რაიმე შემთხვევასთან, პრეცედენტთან დაკავშირებით იკრიფებოდა. ასეთ ექსტრაორდინალურ გადასახადთა რიცხვს განეკუთვნებიან ყონალა, ეჰდასი, ჰავადასი, საური, ფიშქეში, ნოურუზი და სხვ.

მართალია ზოგიერთი მათგანი (მაგ., ფიშქეში, ეჰდასი) დროთა განმავლობაში მუდმივ საყოველთაო გადასახადად იქცა, მაგრამ უმეტესობა კვლავ ექსტრაორდინალურ გამოსაღებლად რჩებოდა და შემთხვევიდან შემთხვევამდე იკრიფებოდა ქალაქის დაბეგრილი მოსახლეობიდან. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ სეფიანთა ირანში არა-იშვიათად სხვადასხვა საგადასახადო ტერმინში ერთი და იგივე შინაარსს დებდნენ და განსხვავებულ სახელწოდებების ქვეშ ერთ რომელიმე გარკვეულ გადასახადს გულისხმობდნენ. ამის თქმის უფლებას გვაძლევს ზოგიერთი საგადასახადო ტერმინის შინაარსობრივი თანადამთხვევა, მაგ., ფიშქებისა და სავერის, ყონალისა და ჰავადესის და ა. შ.²

სეფიანთა სახელმწიფოს ქალაქებში წარმოდგენილი გადასახადები პირობითად შეიძლება შემდეგნაირად დაჯგუფდეს:

1. სავაქრო-სახელოსნო გადასახადები (ბონიჩე, მალ-ი მოჰთარაფე, თამლა, თეჯარათი, ბაეი);

2. სხვადასხვა გადასახადები შაჰის, გაბატონებული დინასტიის წევრების და ადგილობრივ ხელისუფალთა შესანახად (იხრაჯათი, ხარიჯათი, იხრაჯათ-ი შაჰზადე, ნავრუზი, ეიდი);

3. ექსტრაორდინალური გადასახადები (ავარეზი, საური, ფიშქეში, ყონალა, ეჰდასი, ჰავადესი და სხვა);

¹ ღათამილქიჩი სიმ ჩიზათას ქინე ქინე ანეჩი, ზიხუიე ქაჯილარჩინ სიღლანჩი, ჩამაილითაფჩი 'ქ' ორფაინასკითარ ქაროიქიქიოსტე ოღილანჩი 'ქ' ოქსისაქსო ჩათონ ჯოიქისანჩი 'ქ' ოლასკანჩინ ჩაიქი ორზ ქას 'ქ' ოლასკანჩინ ოხაილ მსიქი ქიქიქიჩინ ბიხილსი, 1771, ზილჟა. 1839 (შემდგომი: ესაი ჰასან ჯალაღანი), გვ. 17 — 24.

² სეფიანთა ირანის საქალაქო გადასახადების წყაროების გაცნობისას ყურადღებას იქცევს ერთი მეტად საინტერესო გარემოება. წმინდა საქალაქო გადასახადების გვერდით მოიხსენიება მიწათმოქმედებაზე დაწესებული სხვადასხვა სახის გადასახადები (მალუჯემათი ანუ მალი, ბლათი, მაზრუი და სხვა), მართალია სეფიანთა ირანის ქალაქს ისევე, როგორც საეროთა შუასაუკუნეების ფეოდალურ ქალაქს, ნახევრადგარეული სახე ჰქონდა და იგი საბოლოოდ არ იყო გათიშული სოფლის მეურნეობიდან, მაგრამ, ჩვენი აზრით, ზემოთ მოტანილი სასოფლო-სამეურნეო გადასახადებიდან დაწესებული იყო ქალაქების მიმდებარე სოფლების მიწისმოქმედებაზე და არა თვით ქალაქის მშრომელ მოსახლეობაზე, რომლის ძირითად საქმიანობას ხელოსნობა და ვაჭრობა წარმოადგენდა.

4. სხვადასხვა ნაგებობათა აშენება-გარემონტებისათვის განკუთვნილი გადასახადები (თავაპანი, აბიჭურენი);

5. სულადი გადასახადები (ჯიზია, სარანე).

2. საქალაქო გადასახადები

საქალაქო გადასახადების რიგს განეკუთვნებოდა: ბონიჩე, მალ-ი მოჰთარაფე, თამლა, თეჯარათი, ბაჟი, ეჰდასი, ჰავადესი.

განვიხილოთ თითოეული მათგანი ცალ-ცალკე.

ბონიჩე (بونيچه, بونچه)

ამ გადასახადის შესახებ ცნობებს ეპოულობთ როგორც სპარსულ, ისე ევროპულ წყაროებში.

შარდენის მიხედვით XVII საუკუნის ირანის ქალაქებში თითოეულ სახელოსნოზე გაწერილი იყო გარკვეული თანხა, რომელსაც ბონიჩე ანუ სახელოსნო გადასახადი (un impôt des métiers) ეწოდებოდა³. ბონიჩეს სხვადასხვა რაოდენობით იხდიდნენ სახელოსნო და სავაჭრო დუქნებიდან. შარდენის მეორედ ყოფნის დროს სეფიანთა სახელმწიფოში (XVII ს. 70-იანი წლები) ბონიჩეს ოდენობა სახელოსნოდან 10 სუს, ხოლო სავაჭრო დუქნიდან 20 სუს შეადგენდა⁴. ამ ცნობაში გარკვეული წინააღმდეგობას აქვს ადგილი. როგორც დავინახეთ ბონიჩეს შარდენი სახელოსნო გადასახადს უწოდებს, მაგრამ ამავე დროს აღნიშნავს, რომ ეს გადასახადი იკრიფებოდა სახელოსნოებიდან და სავაჭრო დუქნებიდან. ეს უკანასკნელი ცნობა მთლად ზუსტი არ უნდა იყოს. რ. დუ მანი, რომელიც რამდენიმე ათეული წლის განმავლობაში ცხოვრობდა ისფაჰანში და კარგად იცნობდა სეფიანთა ირანის საქალაქო ცხოვრებას, გადმოგვცემს, რომ შაჰის წლიურ შემოსავალში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკუთვნის „ხელოსნებზე დაკისრებულ ბონიჩეს“ (les bonltche des artisans) და სავაჭრო გადასახადს „თეჯარათს“ (tegarat — تجارت)⁵.

ამ ცნობაში ერთიმეორისაგან განსხვავებულია სახელოსნო და სავაჭრო გადასახადი. რაფაელ დუ მანი, რომ არ სცდება და ბონიჩეს მხოლოდ სახელოსნო გადასახადებად მიიჩნევს, ნათლად ჩანს მისი თხზულების სხვა ადგილებიდანაც, სადაც იგი ბონიჩეს „ასნაფებზე ანუ ქალაქის ხელოსნებზე“ (esnaf — اصناف ou artisans de

³ Chardin, V, გვ. 399.

⁴ იქვე.

⁵ R. du Mans, გვ. 30.

la ville) დაწესებულ გადასახადს უწოდებს. ამასთან ერთად, როგორც ჩანს, ბონიჩე ხელოსნობაზე დაწესებული ძირითადი გადასახადი იყო⁶.

ანალოგიურ ცნობებს გვაწვდიან ბონიჩეს შესახებ ტავერნიე და ტევენო.

ტავერნიეს თანახმად სეფიანთა ირანში ხელოსანთა კორპორაციები ანუ ამქარები შაჰს ყოველწლიურად უხდიდნენ გადასახადს, რომელსაც ბონიჩე (bonilche) ეწოდებოდა. მაგრამ ბონიჩეს გადახდა ევალებოდათ მხოლოდ ისეთი დარგის ხელოსნებს, რომლებიც სამუშაოს სახელოსნოებში (کد) აწარმოებდნენ. ასეთი ხელოსნებიდან ტავერნიე ასახელებს ხარაზებს (cordoniers), მეღანეებს (couteliers), რკინის სხვადასხვა ნივთიულებათა დამამზადებელ ხელოსნებს (ferroniers) და ა. შ.⁷ ღურგლები, ქვისმთლელები, მშენებლები და სხვა ხელოსნები, რომელთა საწარმოო პროცესი სპეციალურ სახელოსნოსთან არ იყო დაკავშირებული, თავისუფლდებოდნენ ბონიჩესაგან და ამის ნაცვლად შრომითი ბეგარის მოხდა ევალებოდათ⁸. შარდენის თქმითაც ბონიჩე სახელოსნო-ღუქნებზე წესდებოდა. ბონიჩეს გამოღებას სახელოსნოების გამოყენებას უკავშირებს აგრეთვე რაფაელ დუ მანი. მისი სიტყვით ირანის ქალაქებში ხელოსნებს სახელოსნოები შაჰისაგან ჰქონდათ დაქირავებული („*alouage de Roi*“) და ამის გამო ისინი ბონიჩეს იხდიდნენ⁹.

ტევენოს ცნობით XVII საუკუნის ირანში ხელოსანთა ყველა ამქარი (les corps des mèliers) ყოველწლიურად შაჰს გარკვეულ თანხას (certaine somme d'argent) უხდიდა. ამქარზე გაწერილი თანხის მთელი რაოდენობა ნაწილდებოდა მასში გაერთიანებულ ოსტატ-ხელოსანთა შორის მათი შემოსავლის მიხედვით (*à proportion de ce qu'il gagne*¹⁰). მართალია ტევენო პირდაპირ არ ასახელებს ბონიჩეს, მაგრამ ცნობის შინაარსიდან აშკარად ჩანს, რომ აქ ლაპარაკი სწორედ ბონიჩეზე უნდა იყოს¹¹.

⁶ R. du Mans, გვ. 33.

⁷ Tavernier, II, გვ. 325—326.

⁸ იქვე, გვ. 326.

⁹ R. du Mans, გვ. 31.

¹⁰ Suite du voyage de Levant.. par Monsieur de Thevenot, Paris, 1674, გვ. 165.

¹¹ М. Х. Гейдаров, О термине „бониче“ (к истории положения городских ремесленников Азербайджана XVII в.), ДАН Аз. ССР, т. XVIII,

თუ შევადარებთ ევროპულ წყაროთა ცნობებს ბონიჩეს შესახებ შემდეგ საერთო სურათს მივიღებთ:

ბონიჩე სახელოსნო გადასახადს წარმოადგენდა — იგი ამქარზე წესდებოდა. ამქარში ბონიჩეთი გათვალისწინებული თანხა ცალკეულ სახელოსნოებზე ანუ ოსტატ-ხელოსნებზე ნაწილდებოდა. ამასთან ერთად მხედველობაში იღებდნენ ოსტატის შემოსავლის ოდენობას.

ამიტომ მართებული არ უნდა იყოს შარდენის ცნობა, საიდანაც ირკვევა, რომ თითქოს ბონიჩეს მყარი ხაზიათი ჰქონდა და სახელოსნო-სავაჭროები მის ანგარიშში ერთხელ და სამუდამოდ დადგენილ თანხას იხდიდნენ¹².

ბონიჩეს დამოკიდებულება ოსტატის შემოსავალზე, რომელიც მეტად მერყევი იყო და იცვლებოდა მის ხელოსნურ ნაწარმზე არსებული მოთხოვნილების მიხედვით, გამორიცხავდა ბონიჩეს ოდენობის მდგრადობას და უცვლელობას. ბონიჩეს საერთო ოდენობა გარკვეულად ასახავდა ხელოსნური ამქრის ეკონომიურ მდგომარეობას, მისი წლიური შემოსავლის ცვალებადობას. ამიტომ, როგორც ამას „თაზჩირათ-ალ-მულუქის“ შესაბამისი ადგილის განხილვისას დავინახავთ, საჭირო ხდებოდა ყოველი წლის დასაწყისში ხელახლა დაწესებულიყო ბონიჩე ხელოსნურ ამქარზე¹³.

ადგილობრივი სპარსული წყაროების მიხედვითაც ბონიჩე ხელოსნურ გადასახადად ჩანს, რომელიც ამქარზე წესდებოდა¹⁴. მაგრამ მას სპარსულ წყაროებში უფრო ფართო მნიშვნელობა აქვს. შესაძლებელია იგი აღნიშნავდეს გადასახადების მთელ ჯამს, რომელსაც ამქარში გაერთიანებული ხელოსნები იხდიდნენ. მუჰამედ ჰუსეინი, ცნობილი განმარტებითი ლექსიკონის „ბურჰან ყათას“ (برهان قاطع) ავტორი, ბონიჩეს შემდეგნაირად განმარტავს:

„ბონიჩეს უწოდებენ თანხას, რომელსაც ხელოსნურ ამქარებზე და (ხელოსნების) ქონებაზე აწესებენ“¹⁵. ასევეა გაგებული ეს ტერმინი სპარსული ენის თანამედროვე განმარტებით ლექსიკონებში¹⁶.

Баку, 1962. № 3, 33-88; С. Ашурбейли. Очерки истории средневекового Баку, Баку, 1964. 33. 398.

¹² Chardin, V, 33. 399.

¹³ Tadhkirat al-muluk, a manuel of Safavid administration, ed. by V. Minorsky, GMS, new series, XVI, London, 1943, თავი V, ნაწ. 6. 9.

¹⁴ იქვე.

¹⁵ 33. 117. محمد حسين، برهان قاطع، تبریز، جلد 1، 1278، 33. 117. بنیچه جمعرا میگویند که بر اصناف حرفت و املاک میبرند.

¹⁶ 33. 149. فرهنگ آموزشگار، تهران، 1955، 33. 149.

ამრიგად, ბონიჩეს ფართო და ზოგადი მნიშვნელობა ჰქონდა და იგი აღნიშნავდა გადასახადს, როგორც ხელოსნის შრომის ნაწარმიდან. ისე მისი „ქონებიდან“. შესაძლებელია ამ უკანასკნელში იგულისხმებოდეს ოსტატ-ხელოსანთა სახელოსნოები, შრომის იარაღი, სახლები, ბალები, მიწის მცირე ნაკვეთები და სხვ.

ბონიჩეს რომ ფართო შინაარსი ჰქონდა იქიდანაც ჩანს, რომ მის გარდა სპარსული პირველწყაროების ცნობით სეფიანთა ირანის ქალაქებში არსებობდა სხვა სახელოსნო გადასახადიც — მალი მუჰთარაფე (مال محترافه) — გადასახადი ხელობიდან. მაგრამ უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს გადასახადიც ბონიჩეში შედიოდა. ამ ორი ანალოგიური გადასახადის ერთდროულად არსებობის სხვა ახსნა ჩვენ ჯერჯერობით არ გვესახება. ანგარიშგასაწევია მ. ჰეიდაროვის ვარაუდი, რომ ბონიჩე წარმოადგენდა გადასახადების ჯამს, რომელსაც იხდიდნენ ქალაქის ხელოსნები და ვაჭრები¹⁷. ეს საერთოდ სწორი დებულება ჩვენი აზრით ერთგვარ კორექტივს მოითხოვს. ადგილობრივი სპარსული და აგრეთვე ევროპული წყაროების მიხედვით ბონიჩე მხოლოდ ხელობასთან დაკავშირებული ჩანს. ამდენად, უნდა ვიფიქროთ, რომ ბონიჩე წარმოადგენდა იმ გადასახადების საერთო ჯამს, რომელსაც იხდიდა ქალაქის არა „ხელოსნურ-სავაჭრო მოსახლეობა“, არამედ მხოლოდ გარკვეული დარგების ხელოსნობა.

ამ ტერმინის რთულ და ზოგად ხასიათთან არის დაკავშირებული აგრეთვე ის გარემოება, რომ, როგორც „თაზქირათ აღ-მულუქიდან“ ირკვევა ბონიჩე საგადასახადო დავთრის ერთ-ერთ სვეტსაც (გრაფასაც) ეწოდებოდა, რომლის მიხედვითაც ქალაქის ქალანთარი გადასახადებს ანაწილებდა ხელოსნურ ამქრებზე¹⁸. ე. ი. ხელოსნებზე დაკისრებული სხვადასხვა გადასახადთა საერთო სახელწოდება (ბონიჩე) ქალაქის საგადასახადო რეესტრის ერთ-ერთი სვეტის აღმნიშვნელ ტერმინად იქცა. ამ გარემოებას პირველად ყურადღება პროფ. ვ. მინორსკიმ მიაქცია¹⁹. შემდეგში ეს მოსაზრება მ. ჰეიდაროვმაც გაიზიარა, მაგრამ მან ბონიჩეს უკიდურესად ფართო მნიშვნელობა მიანიჭა. ორღუბადის კათედრალური მიზგითის წარწერის ხელახლად გაშიფრული ტექსტის შესაბამის ადგილზე დაყრდნობით²⁰ მან გამოთქვა მოსაზრება, რომ ამ შემთხვევაში ბონიჩე აღნიშნავს მთელი აზერბაიჯანის საშემოსავლო დავთარს²¹. ჩვენი აზრით, ზემოაღ-

¹⁷ М. Х. Геидаров. о термине „бониче“, გვ. 88.

¹⁸ Tadhkirat. თავი 5, ნაწ. 6.

¹⁹ იქვე. კომენტარი, გვ. 148.

²⁰ М. Х. Нейматова. Эпиграфические памятники Азербайджана (XVII—XVIII вв.). Баку, 1963, გვ. 29—36.

²¹ М. Х. Геидаров. О термине „бониче“, гв. 86.

ნიშნული ტექსტის ხანიკოვიაეული ამოკითხვა უფრო სწორი უნდა იყოს, რომლის თანახმადაც ტექსტში არის სიტყვა *جل* (რეეს-ტრი, გრაფა, სვეტი)²² და არა *جليل*, როგორც ეს ამოშიფრა მ. ნე-ომატოვამ. მართლაც, ძნელი საფიქრებელია, რომ ისეთი დიდი ოლ-ქის საშემოწავლო დავთარს, როგორიც იყო აზერბაიჯანი, ქალაქის ხელოსნობასთან დაკავშირებული ტერმინი ბონიჩე რქმეოდა²³.

როგორც ვხედავთ, ბონიჩეს დახასიათებაში სპარსული და ევ-როპული წყაროები გარკვეულად სცილდებიან ერთმანეთს²⁴. მაგ-რამ მათი შედარება-შეპირისპირება, ჩვენი აზრით, შესაძლებლობას გვაძლევს ერთგვარი მოსაზრება გამოვთქვათ ბონიჩეს შინაარსის შესახებ, თუმცა ამ ტერმინის საბოლოო და ამომწურავი მნიშვნე-ლობის დადგენა ჯერ კიდევ მომავლის საქმეა.

ბონიჩე წარმოადგენდა გადასახადების ერთგვარ კომპლექსს, რომლის გადახდაც ევალეზობდათ ქალაქის ხელოსნებს, რომელთა საქმიანობის სპეციფიკა მოითხოვდა სახელოსნოში მუშაობას. ბო-ნიჩე შეეფარდებოდა ოსტატ-ხელოსნის შემოსავლის ოდენობას. მას იხდიდნენ როგორც ხელოსნური ამქრების წევრები, ისე ქალა-ქის ერთპიროვნული ხელოსნები.

„თაზქირათ ალ-მულუქში“ საკმაო სისრულით არის აღწერილი ბონიჩეს დადგენისა და აკრეფის წესი.

ყოველი წლის პირველი სამი თვის განმავლობაში ქალაქის ქა-ლანთარი და ნაყიბი ნიშნავდნენ სპეციალურ პირს, რომელიც ქა-ლაქის ამქრების ქედხოდებს ანუ რიშსეფიდებს ნაყიბის სახლში აგროვებდა²⁴. აქ წესდებოდა ყველა ამქრისთვის სავალდებულო ბონიჩე²⁵. ამასთან ერთად, როგორც ჩანს, მხედველობაში იღებდნენ ამქრის ზიდიდესა და მის ეკონომიურ მდგომარეობას.

ბონიჩეს დაწესებისას სავალდებულო იყო ქალაქის ხელოსნუ-რი ამქრების ქედხოდების თანხმობა და ადათითა და პრაქტიკით გამომუშავებული წესების დაცვა. „თაზქირათ ალ-მულუქის“ ცნო-ბით ნაყიბი თითოეული ამქრის ბონიჩეს ადგენდა „ურთიერთშეთან-ხმებით (ე. ი. ქედხოდებთან შეთანხმებით — კ. კ.) და სახელმწი-

²² M. N. Khanykoff, Memoire sur les inscriptions musulmanes du Caucase, JA, aout, 1862, LXX, გვ. 94—95.

²³ აზრთა სხვადასხვაობა არსებობს აგრეთვე ისტორიკოს-ორიენტალისტთა შო-რის, მაგ.. ნ. კუზნეცოვა ბონიჩეს ძირითად სახელოსნო გადასახადად მიიჩნევს (Из истории социально-экономических отношений, გვ. 16). ხოლო პ. პეტრუშევსკი სახელოსნო-სავაჭრო გადასახადად თელის (Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков, М.-Л., 1960, გვ. 386).

²⁴ Tadhkirat, თავი V, ნაწ. 6, 9.

²⁵ იქვე.

ფოს კანონის, სამართლის, ანგარიშის, ადათის და წესის თანახმად²⁶. იგი აღგენდა სპეციალურ საბუთს (طومار), რომლის საფუძველზეც უნდა მომხდარიყო ამქრებიდან სახელმწიფო გადასახადების აკრეფა, ადასტურებდა მას ბეჭდით და ქალანთარის დივანში გზავნიდა²⁷. ქალანთარი, ქალაქის ვეზირი და მუსტოუფი თავიანთი ბეჭდებით ამტკიცებდნენ სახელმწიფო გადასახადების ბარათებს შემდეგ ქალანთარი დავთრის მიხედვით (از دفتر — იგულისხმებ სახელმწიფო გადასახადების რეესტრი) და ბონიჩეს თანახმად (موافق بنیجه) იგულისხმება დავთრის სვეტი, რომელშიც ამქრებზე დაწესებული გადასახადი იყო აღნუსხული) საერთო თანხას ხელოვნურ ამქრებზე ანაწილებდა. ამის საფუძველზე დივანის მოქასილები კრეფდნენ ბონიჩეს²⁸.

ბონიჩე ფულადი გადასახადი იყო. იგი შემოღებული უნდა იყოს XVI საუკუნის 60-იან წლებში, შაჰ თამაზის დროს²⁹ და შემდეგ არსებობდა მთელი XVII—XVIII სს. მანძილზე.

მ ა ლ ი მ ო ჰ თ ა რ ა ფ ე (مال محترقه) — სახელოსნო გადასახადი.

ამ გადასახადის შესახებ მეტად ძუნწი ცნობები მოგვეპოვება ისკანდერ მუნშის ცნობით შაჰ თამაზმა სეფიანთა სახელმწიფო უმნიშვნელოვანესი სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრის ქალაქ თავრიზის მოსახლეობა მალ-ი მოჰთარაფედან გაანთავისუფლა და საერთოდ სახელმწიფო გადასახადები აპატიო³⁰. მანვე 1565 წელს სხე გადასახადებთან ერთად (მავაში, მარაი) მალ-ი მოჰთარაფეც „უწყალობა რაიათებს და სახელმწიფო საგადასახადო დავთრებიდან ამოაღებინა“³¹. ეს უკანასკნელი ცნობა თითქმის საფუძველს გვაძლევს.

²⁶ იქვე, ნაწ. 9.

رضای یکدیگر بر وفق قانون و حق و حساب و معمول دستور مملکت
بر یک مشخص

²⁷ იქვე.

²⁸ Tadhkirat, თავი V, ნაწ. 6.

روایات مهر وزیر و کلاتر و مستوفی و متوجهات دیوانی هریک از
دفتر حواله و مخصص کلاتر موافق بنیجه فیما بین هر صنف توجه و
حاصلان دیوانی از انقرار باز یافت مینمایند

²⁹ И. П. Петрушевский Земледелие..., გვ. 386.

³⁰ ისკანდერ მუნშის, თარიხ-ი. I, გვ. 380.

مال محترقه را بخشیده شهر را از تکلیف دیوانی معاف داشته بود

³¹ იქვე, გვ. 123.

مال محترقه و مواشی و مراعی... بتخفیف رعایا مقرر کرده از دفتر
خراج نموده

ლევს ვიფიქროთ, რომ მალ-ი მოპთარაფე საბოლოოდ ამოკვეთილი იყო სეფიანთა სახელმწიფოში. მაგრამ, თვით ისკანდერ მუნშის სიტყვებიდანვე ჩანს, რომ ეს საგადასახადო ღონისძიება არ იყო საყოველთაო და ძირითადად შიიტებით დასახლებულ ოლქებზე (خصوصاً محال شيعه) ვრცელდებოდა³². მაშასადამე, მალ-ი მოპთარაფე განაგრძობდა არსებობას, ზოგიერთ ოლქებში მაინც, შემდეგ კი კვლავ საყოველთაო გავრცელება მოიპოვა სეფიანთა სახელმწიფოს ქალაქებში. ეს კარგად ჩანს „შიიტობის მიმდევრებით“ (بتشیع طبری)³³ დასახლებულ ქ. ორდუბადის კათედრალური ტაძრის წარწერიდან, სადაც მალ-ი მოპთარაფე ასნაფის გვერდით არის მოხსენებული (ما محترفه و اصناف) და ხელოსნურ გადასახადს აღნიშნავს³⁴.

ამრიგად, შეიძლება დავასკვნათ, რომ მალ-ი მოპთარაფე (როგორც ხელოსანთა გადასახდელი) არსებობდა სეფიანთა ირანის ქალაქებში მთელი XVI—XVII სს. მანძილზე.

თ ა მ ლ ა (طمغا، تمغا)

როგორც საგადასახადო ტერმინი, თამლა სეფიანთა ირანის ისტორიის წყაროებში ორი მნიშვნელობით არის დამოწმებული. ერთი მხრივ იგი აღნიშნავდა საქალაქო გადასახადს, ხოლო მეორე მხრივ თამლა გულისხმობდა ბაჟს და საგზაო გადასახადის (ბაჟის და რაჰდარის) სინონიმად გვევლინება.

თამლაზე როგორც საქალაქო გადასახადზე ორიენტალისტ-ისტორიკოსთა შორის აზრთა სხვადასხვაობა არსებობს.

ჯერ კიდევ 1911 წელს ვ. ბარტოლდმა დ'ოსონის საწინააღმდეგოდ, რომელიც თამლას მხოლოდ საგზაო ბაჟის მნიშვნელობას (droits de douane et de transit) ანიჭებდა, გამოთქვა მოსაზრება, რომ თამლა იყო გადასახადი, რომელიც იკრიფებოდა ქალაქებში სავაჭრო-სახელოსნო დაწესებულებებიდან სამეძაო სახლების ჩათვლით³⁵. ასეთივე შეხედულება გაიმეორა მან თავის ნაშრომში „Улугбек и его время“³⁶. შემდეგში ვ. ბარტოლდის მოსაზრება

³² იქვე.

³³ ისკანდერ მუნში, თარიხ-ი..., II, გვ. 722.

³⁴ М. Х. Нейматова, Эпиграфические памятники Азербайджана, Б. ტექსტი. გვ. 30.

³⁵ В. В. Бартольд, Персидская надпись на стене Аншйской мечети. Мануче. СПб.. 1911. გვ. 34.

³⁶ В. В. Бартольд. Сочинения. т. II. ч. 2. М., 1964. გვ. 133.

გაიზიარეს და თამლა სავაჭრო-სახელოსნო გადასახადად შიიჩნიეს ი. პეტრუშევსკიმ, ა. ალი-ზადემ და სხვ.³⁷.

ორიენტალისტ-ისტორიკოსთა ერთი ნაწილი თამლას მხოლოდ სახელოსნო გადასახადად თვლის. ასეთ დებულებას მხარს უჭერს ა. ბელენიცი³⁸, ხოლო ბ. გაფუროვის აზრით XIV საუკუნის პირველი ნახევრის შუა აზიაში ამქრულ კოორპორაციებში გაერთიანებული ხელოსნები, რომლებიც ერთგვარი თავისუფლებით სარგებლობდნენ „ქორხონაზე“ მიმაგრებულ ხელოსნებთან შედარებით, სახელმწიფოს თამლას უხდიდნენ³⁹.

ქართულსა და სომხურ ისტორიოგრაფიაში მიღებული თვალსაზრისით თამლა მხოლოდ სავაჭრო გადასახადი იყო⁴⁰. ასეთივე შეხედულების იყო თამლაზე ა. იაკუბოვსკიც⁴¹.

უკანასკნელ დროს თამლის საკითხს სპეციალური გამოკვლევა უძღვნა რ. კიკნაძემ. მან პირველწყაროების მონაცემების ანალიზის საფუძველზე დამაჯერებლად გვიჩვენა, რომ თამლა წარმოადგენდა ვაჭრობაზე დაწესებულ სახელმწიფო გადასახადს⁴². ავტორს კარგად აქვს შენიშნული, რომ თამლის პარალელურად არსებობდა სპეციალური სახელოსნო გადასახადი როგორც ილხანთა ირანში (ات), ასევე სეფიანთა სახელმწიფოში (مال محتر)⁴³.

თამლას სავაჭრო გადასახადის მნიშვნელობა ჰქონდა აგრეთვე სეფიანთა ირანშიც, მაგრამ, სამწუხაროდ, ჩვენ ძალიან ცოტა ვიცით თამლის ზუსტი ოდენობის შესახებ.

37 И. П. Петрушевский, Хамдаллах Казвини как источник по социально-экономической истории Восточного Закавказья, ИАН, отделение общественных наук, 1937, № 4, гл. 837; Его же Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., Л., 1949, гл. 77—78; Его же, Государства Азербайджана в XV в., ССИА, I, Баку, 1949, гл. 155, 192; Его же, Восстание ремесленников и городской бедноты в Тегризе в 1571 — 1573 гг. гл. 218; Его же, Земледелие..., гл. 386, 387; А. Али-Заде, Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Баку, 1956, гл. 216—217.

38 А. М. Беленицкий, К вопросу о социальных отношениях в Иране в Хулагундскую эпоху, СВ, V, М., 1948, гл. 124.

39 Б. Г. Гафуров, История Таджикского народа, М., 1955, гл. 318.

40 რ. კიკნაძე, თამლა ილხანთა სახელმწიფოში, აღმოსავლური კრებული, თბილისი, 1960, გვ. 95.

41 Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский, Золотая орда и ее падение, М.-Л., 1950, гл. 472; История Узбекской ССР, т. I, Ташкент, 1955, гл. 349.

42 რ. კიკნაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 99.

43 იქვე, გვ. 104—105.

XVI საუკუნის პირველი ნახევრის იტალიელი ანონიმი ავტორის გადმოცემით, ქ. თავრიზის ბაზრებში წესად იყო მიღებული, რომ ღუქნის მფლობელ თითოეულ ვაჭარს თავისი ეკონომიური მდგომარეობის მიხედვით ყოველდღიურად გადაეხადა 2 ან 6 ასპრა, ან კიდევ ერთი ღუქატი⁴⁴. ი. პეტრუშევსკის აზრით ანონიმი ავტორის ეს ცნობა თამლას უნდა შეეხებოდეს⁴⁵. მართალია ამავე წყაროს ცნობით ასეთივე გადასახადი დადგენილი იყო აგრეთვე „ყოველი დარგის ოსტატ-ხელოსანზე“ (for the masters of every art)⁴⁶, მაგრამ უნდა ვიფიქროთ, რომ ხელოსანი თამლას იხდიდა მხოლოდ მაშინ, როდესაც იგი წვრილი ვაჭრის როლში გამოდიოდა და თავის ნახელავ პროდუქციას თითონვე ჰყიდდა ბაზარზე. თამლას იხდიდნენ მეძაღვი ქალებიც⁴⁷.

ანონიმი ავტორის ცნობით ეს „ცუდი ჩვეულება“ („a vile usage“) ანუ თამლის აკრეფა გავრცელებული ყოფილა მთელ ირანში⁴⁸

მოტანილი მასალიდან ირკვევა, რომ თამლის ოდენობა საკმაოდ მნიშვნელოვანი იყო. იგი მძიმე ტვირთად აწვა ქალაქის ვაჭრებს და აგრეთვე ბაზარში დასაქმებულ სხვადასხვა დარგის ხელოსნებს. თამლა საქალაქო ვაჭრობის განვითარების ერთ-ერთ ძლიერ შემაფერხებელ ფაქტორს წარმოადგენდა. ანონიმი ავტორის მიერ თამლის დახასიათება, როგორც „ცუდი ჩვეულებისა“ უნდა იყოს ანარეკლი ხელოსან-ვაჭართა შორის საყოველთაოდ გავრცელებული თვალსაზრისისა თამლის სიმძიმეზე და მის არაკანონიერებაზე.

მუსლიმანური სამღვდელთა თვალშიც თამლა არაკანონიერი გადასახადი იყო. ვ. ბარტოლდი აღნიშნავდა, რომ მუსლიმანურ სახელმწიფოებში თამლის დაწესება-აკრეფა ყოველთვის ითვლებოდა სარწმუნოებისა და შარიათის საწინააღმდეგო საქმედ. ამიტომ სახელმწიფოს მმართველი ხშირად იძულებული ხდებოდა ანგარიში გაეწია ამ გარემოებისათვის და გაეუქმებინა იგი⁴⁹.

⁴⁴ A narrative of Italian travels in Persia in 15-th and 16-th centuries, London, 1870, გვ. 172. Every merchant has a shop in the bazaar pays each day either two or six aspri, or even a ducat, according to the business.

⁴⁵ И. П. Петрушевский. Восстание..., გვ. 218.

⁴⁶ A narrative..., გვ. 172.

⁴⁷ იქვე.

⁴⁸ იქვე.

⁴⁹ В. В. Бартольд, Улугбек и его время, Сочинения, т. II, ч. 2, გვ. 133; Его же, Персидская надпись..., გვ. 34.

ასე მოხდა სეფიანთა ირანშიც. 1565 წელს შაჰ თამაზის ბრძანებით თამლა როგორც საქალაქო გადასახადი ამოკვეთილ იქნა ირანში. ამის შესახებ ცნობებს გვაწვდიან ჰასან ბეგ რუმლუ, ისკანდერ მუნში, ზაქარია სარკავაგი და იტალიელი ავტორი დ'ალესანდრი⁵⁰.

ამ ავტორებიდან მხოლოდ ისკანდერ მუნში და დ'ალესანდრი გვატყობინებენ თამლის მოსპობის მიზეზს. მათი ცნობით შაჰ თამაზის ეს ღონისძიება იყო შედეგი მის მიერ ნახული სიზმრისა: ანგელოზებმა უბრძანეს მას გაეუქმებინა თამლა თავის სახელმწიფოში⁵¹. ამ ცნობებში კარგად არის ასახული შიიტური სამღვდლოების გავლენა რელიგიური ფანატიზმით ცნობილ შაჰზე. ნათლად ჩანს, რომ თამლის გაუქმებაში გადამწყვეტი თუ არა გარკვეული როლი მაინც შეასრულეს შიიტურმა ღვთისმსახურებმა, რომელთა აზრით თამლა არ ეთანხმებოდა შარიათს და ამიტომ სასურველი იყო მისი მოსპობა.

მაგრამ არსებობდა სხვა უფრო არსებითი მიზეზიც. ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, თუ როგორ აფერხებდა თამლა ვაჭრობის განვითარებას. დ'ალესანდრი აღნიშნავს ვაჭრობის დაცემა-დაქვეითებას XVI საუკუნის მეორე ნახევრის ირანში⁵². შეიძლება ვიფიქროთ, რომ თამლის ამოკვეთა მიზნად იახავდა ქალაქის ვაჭარ-ხელოსანთა მდგომარეობის ერთგვარ გაუმჯობესებას და სავაჭრო საქმიანობის გაცხოველება-გაფართოებას⁵³.

თამლის ამოკვეთასთან ერთად მოისპო აგრეთვე ამ გადასახადის ამკრეფები მოხელეების თამლაჩიების (تمغاجی) სამოხელეო ინსტიტუტი სეფიანთა სახელმწიფოს ქალაქებში⁵⁴.

თამლის გაუქმებით სახელმწიფოს მოაკლდა შემოსავლის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი წყარო. შაჰ თამაზის თანამედროვე და ამ ღონისძიების თანადამხდური ჰასან ბეგ რუმლუ გადმოგვცემს, რომ ყოველწლიურად „თამლის ანგარიშში აკრეფილი თანხა ღვთივ დაცულ სახელმწიფოში დაახლოებით 30 ათასს თუმანს უდრიდა“⁵⁵. ჰასან რუმლუზე დაყრდნობით ასეთივე რიცხვს ასახელებს

⁵⁰ کتاب احسن التواريخ، تأليف حسن روملو، کلکتہ سنہ ۱۹۳۱ مسیحی (წმუდებში ჰასან რუმლუ) გვ. 428; ისკანდერ მუნში, თარხ-ი..., I, გვ. 123, ზაქარია სარკავაგი, გვ. 10.

⁵¹ ისკანდერ მუნში, თარხ-ი..., I, გვ. 123.

⁵² A narrative..., გვ. 219.

⁵³ И. П. Петрушевский, Азербайджан в XVI—XVII вв., гв. 264. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века, Л., 1958, гв. 264.

⁵⁴ ჰასან რუმლუ, გვ. 428; ისკანდერ მუნში, თარხ-ი..., I, გვ. 123.

⁵⁵ ჰასან რუმლუ, გვ. 428.

ისკანდერ მუნშიც, რომლის სიტყვითაც თამლის ყოველწლიური ოდენობა 30 ათას ერაყულ თუმანს (سى هزار تومان شاهى عراقى) შეადგენდა⁵⁶. შაჰ თამაზის მეორე თანამედროვე ისტორიკოსის ბუდაყ ყაზვინის თხზულებაში კი („ცნობათა მარგალიტები“—„ჯავაჰირ ალ-ახბარ“) თამლის წლიური საერთო ოდენობად 80 ათასია დასახელებული⁵⁷.

თამლის შესახებ ზემომოტანილი ცნობების განხილვისას აშკარად შეიმჩნევა ზოგიერთი შეუსაბამობა. ისკანდერ მუნშის ცნობით 1565 წელს გაუქმდა არა თამლა — საქალაქო-საეკლესიო გადასახადი, არამედ „შარების თამლა“ (تمغای شواره) ანუ ბაჟი⁵⁸. იგივეს იმეორებს სომეხი ისტორიკოსი ზაქარია სარკავეაგი და მოგვითხრობს, რომ შაჰ თამაზმა მოსპო „გზის ბაჟი“ (مالخانه دشانسازخانه)⁵⁹.

არც ერთი ეს ცნობა სინამდვილეს არ უნდა ასახავდეს.

ჯერ ერთი ამ ღონისძიების უშუალო მოწმენი, შაჰ თამაზის დროინდელი ისტორიკოსები, არც ჰასან ბეგ რუმლუ (რომლის მასალასაც ეყრდნობა ისკანდერ მუნში თამლის ამოკვეთის აღწერისას) და არც ბუდაყ ყაზვინი არაფერს ამბობენ იმის შესახებ, რომ შაჰ თამაზმა გააუქმა „შარების თამლა“ (تمغای شواره) და არა საეკლესიო გადასახადი, ზოლო მეორე მხრივ არ შეიძლება ყურადღება არ მიიქციოს იმ გარემოებამ, რომ სეფიანთა ირანში თამლა ბაჟის მნიშვნელობით დამოწმებულია XVI ს. დასასრულსა და მთელი XVII საუკუნის მანძილზე.

ასე, მაგალითად, თამლა ბაჟის მნიშვნელობით გვხვდება რუსეთ-სპარსეთის დიპლომატიურ და საეკლესიო ურთიერთობათა ამსახველ რუსულ საბუთებში⁶⁰. გრიგორი ვასილჩიკოვის ელჩობის (1588—1593) აღწერაში შაჰ აბას I კარზე თამლა ბაჟთან ერთად იხსენიება („тамга и пошлины“) და მის შესატყვისს წარმოადგენს⁶¹. ასეთივე მნიშვნელობა აქვს თამლას ტიუფიაკინის ელჩობის ანგარიშში, რომელიც შაჰ აბას I დროს მოეწყო ირანში⁶². ბაჟის

⁵⁶ ისკანდერ მუნში, თარიხ-ი..., I, გვ. 123.

⁵⁷ П. И. Петров, Об одном редком источнике по истории Сефевидов, СВ, 1956, № 1, გვ. 115.

⁵⁸ ისკანდერ მუნში, თარიხ-ი, ტ. I, გვ. 123.

⁵⁹ ზაქარია სარკავეაგი, გვ. 10.

⁶⁰ Памятники, I, გვ. 26, 27, 28, 30, 56, 372.

⁶¹ იქვე, გვ. 27.

⁶² იქვე, გვ. 372.

მნიშვნელობითვე უნდა იყოს ნახმარი თამლა ქართულ-სპარსულ ორენოვან საბუთებშიც⁶³.

ყოველივე ზემოთქმული საფუძველს გვაძლევს დავასკვნათ, რომ 1565 წელს სეფიანთა სახელმწიფოში საბოლოოდ ამოკვეთილი იყო თამლა — საქალაქო-საეპრო გადასახადი და არა „შარების თამლა“ ანუ ბაჟი, როგორც ამას გადმოგვცემენ ისკანდერ მუნში და ზაქარია სარკავაძე.

თეჯარათი (تجارت)

ეს გადასახადი მოხსენებულია რ. დუ მანის თხზულებაში. ავტორის თანახმად შაჰის წლიურ შემოსავალში შედიოდა თეჯარათიც, რომელსაც იგი განმარტავს, როგორც „გადასახადს ვაჭრობაზე“ (taxe sur les marches)⁶⁴. თეჯარათი რომ საეპრო გადასახადი უნდა ყოფილიყო, ამას თითონ ტერმინიც კარგად გვიჩვენებს (تجارت-ვაჭრობა, აღებ-მიცემობა).

ამ საეპრო გადასახადის შესახებ ცნობებს გვაწვდიან აგრეთვე ა. ოლეარი და ე. შარდენი, თუმცა მათ თხზულებებში ტერმინი თეჯარათი არსად არ არის დამოწმებული.

ა. ოლეარი აღნიშნავს, რომ ირანში „ყველა სახის ვაჭრობა იძლევა გარკვეულ ბაჟს“⁶⁵. ამ შემთხვევაში ბაჟი საეპრო გადასახადს აღნიშნავს. ეს რომ ასეა იქიდან ჩანს, რომ აქ ბაჟი ვაჭრობასთან არის დაკავშირებული და არა საქონლის ტრანსპორტირებასთან. ამასთან ერთად ა. ოლეარი ბაჟზე, როგორც საგზაო გადასახადზე ანუ რაჰდარის სინონიმზე საკმაოდ ვრცლად ლაპარაკობს უფრო ადრე თავისი თხზულების სხვა ადგილას⁶⁶. ამდენად, მოტანილ ცნობაში დამოწმებული „ბაჟი“ („пошлина“) საეპრო გადასახადის აღმნიშვნელი ტერმინია და თეჯარათის სინონიმს წარმოადგენს.

ანალოგიური შინაარსისაა შარდენის ცნობებიც, რომლის თანახმად XVII ს. სეფიანთა სახელმწიფოში ყველა საეპრო საქონელზე, რომელიც ბაზარზე იყიდებოდა დაწესებული იყო გარკვეული გადასახადი⁶⁷. გადასახადისაგან თავისუფლდებოდა მხოლოდ სურსათ-სანოვაგე. მაგ., მარილისა და ღვინის გაყიდვა არ იბეგრებოდა საეპრო გადასახადით⁶⁸. სამაგიეროდ, ისეთი ძვირფასი საქონლის

⁶³ ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, ტექსტი დაადგინა, თარგმნა და შენიშვნები დაურთო ვ. ფუფურიძემ, თბილისი, 1955, გვ. 13, 43, 152, 212, 358.

⁶⁴ R. du Mans, გვ. 33.

⁶⁵ О л е а р и и, გვ. 890. Все роды торговли дают известную пошлину.

⁶⁶ О л е а р и и, გვ. 889.

⁶⁷ Chardin, V, გვ. 480.

⁶⁸ იქვე.

რეალიზაცია, როგორც იყო თამბაქო ყოველწლიურად იძლეოდა შემოსავალს მილიონნახევარ ლივრის ოდენობით⁶⁹.

ირკვევა, რომ შემოსავალი ბაზრებიდან და სავაჭროებიდან, რომელსაც ჰქმნიდა სავაჭრო გადასახადი, XVII ს. სეფიანთა სახელმწიფოს საერთო წლიური შემოსავლის მუდმივი და საკმაოდ მნიშვნელოვანი ნაწილი იყო⁷⁰.

როგორც ჩანს, წინანდელი თამლის მაგიერ ქალაქებში დაუწყეს ბიათ ახალი სავაჭრო გადასახადი, რომელსაც, რ. დუ მანის სიტყვით თეჯარათი ეწოდებოდა. უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს ახლად შემოღებული გადასახადი თავისი ოდენობით გაცილებით უფრო მცირე იყო, ვიდრე თამლა და ვაჭრებისთვისაც შედარებით იოლი გადასახდელი. წინააღმდეგ შემთხვევაში გაუგებარი იქნებოდა თამლის გაუქმება და თეჯარათის შემოღება.

შეიძლებოდა გვევარაუდნა, რომ ეს ახალი მცირე სავაჭრო გადასახადი თამლის გაუქმებისთანავე დაწესდა, მაგრამ ეს ასე რომ ყოფილიყო, აღმოსავლურ და ევროპულ პირველწყაროებში, სადაც ლაპარაკია თამლის ამოკვეთა-გაუქმებაზე, აუცილებლად აღნიშნული იქნებოდა თეჯარათის შემოღებაც. ამიტომ, ჩვენი აზრით, საფუძველს არ იქნება მოკლებული თეჯარათის გაჩენა დავუყავშიროთ სეფიანთა სახელმწიფოს მნიშვნელოვან ეკონომიურ აღმავლობას და კერძოდ, საქალაქო ვაჭრობის გაცხოველება-განვითარებას, რასაც ადგილი ჰქონდა XVI საუკუნის დასასრულისა და XVII საუკუნის 70-იანი წლების ფარგლებში.

ბ ა ე ი (جای، اعیان)

ბაეი იკრიბებოდა როგორც სავაჭრო მაგისტრალეებზე მდებარე საბაჟოებში, ასევე ქალაქებში საქონლის შემოზიდვისა თუ გატანის დროს.

სეფიანთა სახელმწიფოში ერთიანი საბაჟო სისტემა არ არსებობდა. სხვადასხვა პროვინციაში საქონლის ერთი და იმავე ღირებულების საპალნეზე ბაეის ანგარიშში სხვადასხვა სიდიდის თანხა იყო დაწესებული⁷¹. გამონაკლისს თითქოს თავრიზი შეადგენდა. ამ ქალაქში XVI საუკუნის მეორე ნახევარში ანონიმი იტალიელი ავტორის მოწმობით ქრისტიანი ვაჭრები თავისი საქონლის ღირებულების 10% ბაეში იხდიდნენ, მუსლიმანებისათვის კი ბაეი დაწესებული იყო საქონლის ღირებულების 5% ოდენობით⁷².

⁶⁹ Chardin, V, გვ. 413.

⁷⁰ იქვე, გვ. 407.

⁷¹ Котов, გვ. 72—73; Chardin, V, გვ. 399—401.

⁷² A narrative..., გვ. 172—273.

ბაჟს ვაჭრები იხდიდნენ მაშინაც, როცა ისინი მხოლოდ ტრანზიტით სარგებლობდნენ და ქალაქში სავაჭროდ არ ჩერდებოდნენ. ამ შემთხვევაში ბაჟი აიკრიფებოდა საქონლის საერთო წონის მიხედვით⁷³. ტევენოს ცნობით საბაჟოებში გარდა ბაჟისა ვაჭრებს ცხენისა და ჯორის თითოეულ სააპლნეზე რამდენიმე ბისტს ახდევინებდნენ. ეს ფული გადაკვეთილი იყო მებაჟეების ჯამაგირად⁷⁴. ბაჟის აკრეფის დროს ადგილი ჰქონდა მრავალ უკანონობას და ბოროტმოქმედებას, რის შედეგადაც ვაჭარი მძიმედ ზარალდებოდა და ერთგვარად ფერხდებოდა ვაჭრობის განვითარება სეფიანთა სახელმწიფოში.

ბაჟი ყოველწლიურად უზარმაზარ შემოსავალს იძლეოდა, მაგრამ ადგილობრივი მმართველებისა და საბაჟოების მოხელეთა ბოროტმოქმედების გამო შემოსავლის მხოლოდ ნახევარი თუ ხვდებოდა სახელმწიფო ხაზინაში⁷⁵.

ე ქ დ ა ს ი (احداث)

გადასახადი ამ სახელწოდებით ცნობილი იყო უკვე XV საუკუნეში. 1498/9 წ. შედგენილ ყასიმ აყ-ყონლუს სოფრღალის სიგელში, რომელიც ორმოცდახუთამდე სხვადასხვა გადასახადს შეიცავს, დასახელებულია ექდასიც. სიგელის გამომცემლის ინგლისელი მკვლევარის ა. ლამბტონის აზრით ექდასი წარმოადგენდა „ახლად შემოღებულ გადასახადს“ („innovations?“)⁷⁶, მაგრამ იგი არათერს ამბობს ამ ტერმინის შინაარსობრივი მნიშვნელობის შესახებ.

ექდასის ტერმინოლოგიური მნიშვნელობის დასადგენად საინტერესო ცნობებს ვპოულობთ ისკანდერ მუნშის საისტორიო ნაწარმოებში „თარიხ-ი ალემ არა-ი აბასი“. სეფიანთა ისტორიოგრაფის სიტყვით ექდასი წარმოადგენდა რაიმე ინციდენტთან დაკავშირებულ გამოსაღებს (پرسش قضا) და დამნაშავეებზე დაწესებულ ჯარიმას (جریمه مجرمان) ქალაქში მომხდარ ინციდენტებსა და ბოროტმოქმედებებს არჩევდა ტარულა და ექდასიც მის სასარგებლოდ იყო გადაკვეთილი⁷⁶. ამ ცნობაში ლაპარაკი უნდა იყოს იმ წვრილ ბოროტმოქმედებებსა (ქუჩებში წესრიგის დარღ-

⁷³ A narrative..., გვ. 172—173.

⁷⁴ The venot. გვ. 127.

⁷⁵ Chardin, V. გვ. 399—401.

⁷⁶ Lambton A., Landlord and Peasant in Persia, Oxford University Press, London, 1953, გვ. 102—103.

⁷⁶ ისკანდერ მუნში, თარიხ-ი, II, გვ. 896.

وجوه احداث پرسش قضا و جریمه مجرمان است واز خود داروگان
بعمل آورده حاصل احداث میابند

ვევა, ყომარისა და ბანქოს თამაში, მეძაობა, ქურდობა) და მოქალაქეთა დავა—სარჩიელზე (დავის ობიექტის ღირებულების 5—12 თუმნის ფარგლებში), რომელიც ქალაქის მმართველის—ტარუდას იურისდიქციაში შედიოდა და რომელთა გარჩევა და განჩინების გამოტანა მასვე ევალებოდა⁷⁷.

ამრიგად, ეპდასი დანაშაულზე დაწესებულ გადასახადს წარმოადგენდა. აქედან გამომდინარე შეიძლებოდა გვეფიქრა, რომ ეპდასი დროებითი გადასახადი იყო და შემთხვევიდან შემთხვევამდე იკრიფებოდა. თავდაპირველად ასეც უნდა ყოფილიყო. ამაზე მიგვითითებს თითონ ტერმინიც (احداث—событие, новость, случайность)⁷⁸.

მაგრამ ისკანდერ მუნშის ცნობებიდან ირკვევა, რომ ეპდასმა დროთა განმავლობაში დაკარგა დროებითი გამოსაღების მნიშვნელობა და მუდმივი ხასიათი მიიღო. საინტერესოა, რომ სეფიანთა სახელმწიფოში ეპდასი მუდმივ გადასახადთა და გამოსაღებთა რიცხვს (خواست و طلب دیوانیان، تکالیف دیوانی) განეკუთვნებოდა და მისი ოდენობა ზუსტად იყო განსაზღვრული სახელმწიფო საგადასახადო დავთრებში⁷⁹. ეპდასის მუდმივ ხასიათზე მეტყველებს აგრეთვე ის ფაქტი, რომ 1615/16 წელს შაჰ აბასმა რამაზანის თვეში თავის სახელმწიფოში ყველა შიიტი გაანთავისუფლა ეპდასის გადახდისაგან და იგი საგადასახადო დავთრებისაგან აშორებინა⁸⁰. ეპდასის წლიური ოდენობა სეფიანთა ისტორიოგრაფის მოწმობით უდრიდა დაახლოებით 20 ათასს თუმანს ერაყული კურსით⁸¹.

განხილული მასალა საფუძველს გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ეპდასი წარმოადგენდა მუდმივ გადასახადს. იგი დადგენილი იყო ქალაქის მმართველების — ტარულების სასარგებლოდ მათ მიერ ქალაქება და მის სანახებში საზოგადოებრივი სიმშვიდისა და წესრიგის დაცვისათვის, სხვადასხვა სახის წვრილი დანაშაულისა თუ ინციდენტის გარჩევისა და განჩინების გამოტანის სანაცვლოდ.

ჰ ა ვ ა დ ე ს ი (احواث)

რ. დუ მანი ერთადერთი ავტორია, რომელსაც დაცული აქვს ცნობა ჰავადესის შესახებ. იგი ჰავადესს დროებით, ექსტრაორდინალურ გადასახადად თვლის⁸². ამ გადასახადის არარეგულარულ ხა-

⁷⁷ Tadhkirat, თავი V, ნაწ. 7.

⁷⁸ Археско-русский словарь, составил X. К. Баранов, М., 1962, გვ. 199.

⁷⁹ ისკანდერ მუნში, თარახ-ი..., II, გვ. 895-9, 1104.

⁸⁰ იქვე.

⁸¹ იქვე.

⁸² R. du Mans, გვ. 30.

სიათზე მეტყველებს თითონ ტერმინიც (მხ. რ. حاد م. ر. حاد
ამბავი, შემთხვევა).

რ. დუ მანის მოწმობით სეფიანთა ირანში უცხოელი ელჩების
ყველა ხარჯი გაწერილი იყო „ასნაფებზე ანუ ქალაქის ხელოსნებ-
ზე“. ჰავადესი მათთვის დამატებით გამოსაღებელს წარმოადგენდა.
რადგანაც მთავარი გადასახადი, რომელსაც ხელოსნები იხდიდნენ
იყო ბონიჩე⁸³.

ჰავადესი ყონალას მსგავსი გამოსაღები უნდა ყოფილიყო.
მათ შორის მხოლოდ ის სხვაობა უნდა იყოს, რომ თუ ყონალა ძი-
რითადად ნატურალურ გამოსაღებს წარმოადგენდა, ჰავადესის ან-
გარიშში ქალაქის ხელოსნური მოსახლეობა ფულის გარკვეულ თა-
ნხას იხდიდა. ამასთან ერთად, ყონალისაგან განსხვავებით, რომე-
ლიც სოფლის რაიათებსაც ევალეობოდათ, ჰავადესი, როგორც რ. დუ
მანის ცნობიდან ჩანს, წმინდა საქალაქო გადასახადი იყო და იგი
გამიზნული იყო უცხოელი ელჩის ხარჯების დასაფარავად მხოლოდ
მისი ქალაქში ყოფნის დროს.

3. ზოგადი სახის გადასახადები

ზოგადი სახის გადასახადები მრავალრიცხოვანი და მრავალ-
ფეროვანი იყო. წმინდა საქალაქო გადასახადებისაგან განსხვავებით
ზოგადი სახის გამოსაღებებს იხდიდა როგორც სოფლის, ისე ქალა-
ქის მწარმოებელი საზოგადოება.

ასეთ გადასახადების რიგს განეკუთვნებოდა: ეთლაყი, იხრაჯა-
თი, ხარიჯიათი, იხრაჯათ-ი შაჰადე, ნოურუზი, ეიდი, ავარეზი, სა-
ური, ფიშქეში, ყონალა, თავაჰინი, შეშდინარი, ამიქურენი, ჯიზია,
სარანე.

ეთლაყი (اطلاق)

ეტიმოლოგიურად ნიშნავს განთავისუფლებას. ეთლაყის ტერ-
მინოლოგიური მნიშვნელობა დაადგინა ი. პეტრუშევსკიმ, რომლის
მიხედვითაც იგი აღნიშნავდა საკანცელარიო ხარჯებზე დაწესებულ
გამოსაღებს⁸⁴. ასეთივე თვალსაზრისისაა ამ ტერმინზე ვ. ფუთუ-
რიძე⁸⁵.

ეთლაყის ასეთი მნიშვნელობა მტკიცდება ზოგიერთი წყაროს
მონაცემებით. მაგ., ყუზბის ხანის მიერ გაოცებულ საბუთში მოხსენიე-

⁸³ იქვე. Toute la dépense de cet ambassadeur tomber sur esnaf — اصناف
ou artisans de la ville, sur lesquelles elle ont mise: ceci s'appelle havadest —
حوادث, nouveautes, car autre cela ils ont encore le bonitché.

⁸⁴ И. П. Петрушевский. Очерки..., გვ. 279.

⁸⁵ სპარსული ისტორიული საბუთები საქართველოს წიგნთსაცავებში, წ. I, ნაკ-
ვეთი I, თბილისი, 1961, გვ. 89.

ბულია „დავთრის ეთლაყი“ (اطلاق داورى), რომელიც, როგორც ჩანს, უნდა ნიშნავდეს სხვადასხვა საბუთისა შედგენაზე გაწეული ხარჯების დასათარავად დაწესებულ გადასახადს⁸⁵.

სეფიანთა ხანის ნარატულ და დოკუმენტურ წყაროებში „ეთლაყი“ ძალიან ხშირად „ჰავალეს“ გვერდითაა მოხსენებული⁸⁶.

ეს უკანასკნელი აღნიშნავდა ადგილობრივი სახსრებიდან სახელმწიფო აიგნობათა განაღდებას. ამრიგად, დაბეგრულ მოსახლეობას ევალეზობდა არა მარტო გაენაღდებინა ჰავალეში აღნიშნული თანხა, არამედ დაეფარა ის ხარჯებიც, რომელიც გაწეული იყო სათანადო საბუთების შედგენის დროს.

ეთლაყი სახელმწიფო გადასახადი იყო. მისი გადახდა სოფლის რაიათების ვარდა, ქალაქის მოსახლეობასაც ევალეზობდა. ამას მოწმობს ორდუზადის კათედრალის წარწერა, სადაც ეს გადასახადი „ეთლაყაითის“ (اطلاقايتى) ფორმით არის მოტანილი⁸⁷.

იხრაჯათი (اخراجات)

ეს ტერმინი ცნობილი იყო ირანში ჯერ კიდევ მონღოლთა ბატონობის დროს. პროფ. ვ. მინორსკის აზრით იხრაჯათი ილხანთა სახელმწიფოში ეწოდებოდა იმ საგანგებო ხარჯებს, რომელიც გამიზნული იყო ცენტრალური ხელისუფლების დიდმოხელეთა და მათი ხელქვეითი პირების შესანახად⁸⁸.

იხრაჯათი მეტად მძიმე ტვირთი იყო ქალაქისა და სოფლის მშრომელი მოსახლეობისათვის. მისი ამოკვეთა სცადა აჰმედ აყ-ყოუნლუმ 1498 წელს⁸⁹. მაგრამ ამ ცდამ უშედეგოდ ჩაიარა. იხრაჯათი განაგრძობდა არსებობას XVI—XVII სს. ირანშიც.

სეფიანთა დროინდელ სპარსულ წყაროებშიც საკმაოდ ხშირად დასახელებული ეს ტერმინი⁹⁰. ამ დროსაც იხრაჯათს ძირითადად იგივე მნიშვნელობა ჰქონდა, რაც ილხანთა ირანში და აყ-ყო-

⁸⁵ Указы Кубинских ханов, Тб. 1937, док. 3 სილსილათ ან-ნასაბ, გვ. 109; Персидские указы Матенадарана, вып. I. составил А. Папазян, Ереван. 1956, გვ. 286; ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, გვ. 313, 348.

⁸⁷ М. Х. Нейматова. Эпиграфические памятники Азербайджана. Л. ტექსტი, გვ. 30.

⁸⁸ V. Minorsky, A Soyarghal of Qasim b. Jahangir Aq-Qoyunly (903 — 1498), BSOS, vol. IX. part 4. 1949, გვ. 946.

⁸⁹ გვ. 334, (შემდეგში: ხონდემირი) ١٨٤٥، نهران، خندمير، حبيب السير،

⁹⁰ სილსილათ ან-ნასაბ, გვ. 105; Персидские указы Матенадарана, I, გვ. 174. 176. 186. 193.

უნლუხ თურქმანთა სახელმწიფოში. აღებული ხანის მასალების საფუძველზე ი. პეტრუშევსკიმ დაადგინა, რომ XVI—XVII საუკუნეებში იხრაჯათი აღნიშნავდა სხვადასხვა გადასახადს ნატურით და ვალდებულებებს, რომელიც ფიქსირებული იყო საგანგებო დავთრებში და რომლის მოხდაც ევალებოდა ქალაქისა და სოფლის მოსახლეობის ექსპლოატირებულ ფენებს ლაშქრის, დიდებულთა და სახელმწიფო მოხელეთა სასარგებლოდ. ამრიგად, სეფიანთა სახელმწიფოში იხრაჯათი წარმოადგენდა ზოგად ტერმინს, რომლითაც აღინიშნებოდა რაიათებზე დაწესებული სხვადასხვა გადასახადი და ვალდებულება. ასე მაგ., 1547 წელს შაჰ თამაზის მიერ ბიბი ეიბათის შეიხის ბუნიადის სახელზე გაცემულ ფირმანში იხრაჯათი მეტად ფართო მნიშვნელობით იხმარება და შეიცავს შემდეგ გამოსაღებებს და ვალდებულებებს: ალაფეს, ულუფეს, ყონალდას, ულაყს, ულამს, ბეგარას და შიგარს⁹¹. ასეთივე ხასიათი აქვს ტერმინ „იხრაჯათს“ 1570 წლით დათარიღებულ შაჰ თამაზის ფირმანში ბოძებულს განძასარის სომეხთა კათალიკოსის გრიგორისადმი. ამ ფირმანით კათალიკოსი თავისუფლდებოდა „არაკანონიერი იხრაჯათისაგან, როგორიცაა ალაფე, ულუფე, ყონალდა, ბეგარა, ულაყი, თარხი, დასთანდაზი და სხვა დაუშვებელი შილთაყათი და შანაყისათი“⁹².

ხ ა რ ი ჯ ი ა თ ი (خارجیات)

ხშირად იხმარება იხრაჯათთან ერთად და მის სინონიმს წარმოადგენს⁹³. მათ შორის მხოლოდ ის განსხვავებაა, რომ თუ იხრაჯათის ოდენობა დადგენილი და რეგისტრირებული იყო სპეციალურ დავთრებში, ხარიჯიათი აღნიშნავდა არაფიქსირებულ გადასახადებსა და ვალდებულებებს, რომელიც დროდადრო იკრიფებოდა სოფლისა და ქალაქის რაიათებიდან ლაშქრისა და ადგილობრივ მოხელე-ხელისუფალთა შესანახად⁹⁴.

⁹¹ И. П. Петрушевский. Очерки..., გვ. 273.

⁹² Персидские указы Матерадараи, I რუსული თარგმანი, გვ. 186, სპარსული ტექსტი, გვ. 279 اخراجات خلاف حكم و حساب سيماً علفه و علوفه
و قلغا و بيكار و الاغ و الام و طرح و دست انداز و ساير شلتقات و شناقصات

შილთაყათი და შანაყისათი უკანონო გადასახადებია, რომელსაც კრეფდნენ ფეოდალები და სახელმწიფო მოხელენი, იქვე. კომენტარი, გვ. 240—241.

⁹³ სილსილათ-ან-ნასაბ, გვ. 105.

⁹⁴ И. П. Петрушевский. Очерки..., გვ. 277; Его же, Земледелие..., გვ. 390.

ხარიჯათის სინონიმის მნიშვნელობით წყაროებში ხშირად იხსენიება ტერმინი შილთაყათი. იგი უმეტეს შემთხვევაში იხრაჯათთან ერთად იხმარება არაფიქსირებულ გადასახადების აღსანიშნავად⁹⁵. შილთაყათი საჭიროებისამებრ წესდებოდა ადგილობრივ ხელისუფალთა მიერ⁹⁶.

იხრაჯათი შაჰზადე (اخراجات شاهزاده)

ეს გადასახადი შემოღებული იქნა XVIII ს. დამდეგს 1699—1701 წწ. ხალხთაღწერის შედეგად⁹⁷. როგორც თითონ ტერმინი გვიჩვენებს იხრაჯათი შაჰზადე ანუ ესაი პასან ჯალალიანის მიხედვით „შაჰზადეს ახრაჯათი“ (شاهزاده‌ای اخراجات)⁹⁸ წარმოადგენდა გამოსაღებს, რომელიც გამიზნული იყო სეფიანი უფლისწულების ხარჯების დასაფარავად.

ავარეზი (عوارض) ან ავარეზათი (عوارضات)

ცნობილი იყო ირანსა და შუა აზიაში ჯერ კიდევ მონღოლთა შემოსევებამდე⁹⁹.

სეფიანთა ირანის წყაროებში საკმაოდ ხშირია ავარეზის ხსენება¹⁰⁰. უმეტეს შემთხვევაში იგი ფიქსირებულ და არაფიქსირებულ საგანგებო გადასახადებთან ანუ იხრაჯათთან და შილთაყათთან ერთად არის დასახელებული (اخراجات و عوارضات، شلتقات و اخراجات) და ევარეზათი (و عوارضات).

სეფიანთა ირანში, ისევე, როგორც წინარე პერიოდში, ავარეზი აღნიშნავდა სხვადასხვა სახის საგანგებო გადასახადსა და შრომით ვალდებულებას, რომელსაც ცენტრალური ხელისუფლება ან ადგილობრივი მმართველობა აწესებდა დაბეგრილ მოსახლეობაზე.

სოფლის რაიათებთან ერთად ავარეზის მოხდა ევალეზობა ქალაქის ხელოსან-ვაჭრებსაც¹⁰¹.

⁹⁵ ზონდემირი, წ. 3. ნაწ. 4. გვ. 324: *Персидские указы Матенадарана, I, რუსული თარგმანი*, 173. 176. 186; სპარსული ტექსტი. გვ. 259, 263, 279.

⁹⁶ И. П. Петрушевский, *Очерки...* გვ. 278.

⁹⁷ ესაი პასან ჯალალიანი, გვ. 20.

⁹⁸ იქვე.

⁹⁹ И. П. Петрушевский, *Земледелие...* გვ. 382.

¹⁰⁰ M. N. Khayukof, *Memoires...* გვ. 95; M. X. Нейматова, *Этнографические памятники Азербайджана*. სპ. ტექსტი, გვ. 39; *Персидские указы Матенадарана, I, რუსული თარგმანი*, გვ. 173. 174. 176, სპ. ტექსტი, გვ. 258, 261, 263.

¹⁰¹ M. N. Khayukof, *Memoires...* გვ. 95; M. X. Нейматова, *Этнографические памятники Азербайджана*. სპ. ტექსტი, გვ. 30.

ყონალა (قنالا، قنالا)

ეს ტერმინი სპარსულ საისტორიო ნაწარმოებებში დამოწმებულია უკვე XIII—XIV სს. (მაგ., რაშიდ ედ-დინის თხზულებაში „ჯამი ათ-თავარიხ“—„ისტორიათა კომპენდიუმი“) და შემდეგ გვხვდება ნაგვიანევი ხანის სპარსელ ისტორიკოსთა თხზულებებში და დოკუმენტურ მასალებში.

სეფიანთა სახელმწიფოში ყონალა მეტად გავრცელებული ვალდებულება იყო. ამაზე მეტყველებს ამ ტერმინის ხშირი ხსენება სხვადასხვა სახის დოკუმენტურ წყაროებსა¹⁰² და ეპიგრაფიკულ მასალაში¹⁰³.

ყონალას შინაარსობლივი მნიშვნელობა არ შეცვლილა საუკუნეების მანძილზე. იგი გულისხმობდა ქალაქისა და სოფლის რაიონების ვალდებულებას სადგომი მიეცათ უცხო სახელმწიფოს ელჩებისათვის, უცხოელ ვაჭრებისათვის და მოგზაურებისათვის, ცენტრალური ხელისუფლების მოხელეებისა და მათი თანმხლები პირებისათვის. რაიონებს ევალებოდათ მათ სახლებში ჩაყენებული პირები მოემარაგებინათ საუკეთესო სურსათ-სანოვაგით, ხოლო მათი პირუტყვი უზრუნველყოთ შესაფერისი საკვებით¹⁰⁴.

ყონალა ძალზე მძიმე მოსახდელი იყო და უმეტეს შემთხვევაში იწვევდა რაიონის ეკონომიური მდგომარეობის მკვეთრ გაუარესებას. ამას მოწმობს ა. ოლეარის ცნობა, რომლის თანახმადაც 1636 წელს კასპიის ზღვის ნაპირზე მდებარე პატარა ქალაქი ნიაზაბადში ყოფნისას პოლშტინიის ელჩებს ადგილობრივმა მცხოვრებლებმა თავიანთ სახლებში ბინები მიუჩინეს და მათ სასარგებლოდ გამოიღეს 2 ცხენი, 2 ხარი, 12 ცხვარი, 20 ქათამი, 5 ტომარა ფქვილი, 2 კალათა ვაშლი, 3 ხელადა ღვინო და ერთი კოკა სუფთა წყალი¹⁰⁵.

მართალია ავტორი პირდაპირ არ ასახელებს ტერმინ ყონალას, მაგრამ ცნობის შინაარსი გვიჩვენებს, რომ აქ უეჭველად ამ ვალდებულებაზე უნდა იყოს ლაპარაკი. იყო შემთხვევები, როდესაც რაიონებთან ჩასახლებული პირები არ სჯერდებოდნენ მათთვის განკუთვნილ სანოვაგეს, თავიანთი მასპინძლების პირდაპირ

¹⁰² Персидские указы Матеналарана, I, რუსული თარგმანი, გვ. 176, 186; სპარსული ტექსტი, გვ. 263, 279; вып. II, რუსული თარგმანი, გვ. 314; სპარსული ტექსტი, გვ. 473. ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, გვ. 313.

¹⁰³ M. X. Нейматова. Эпиграфические памятники Азербайджана. სპ. ტექსტი, გვ. 30.

¹⁰⁴ И. П. Петрушевский, Очерки..., გვ. 274.

¹⁰⁵ Олгарий, გვ. 511.

ძარცვას მიმართავენ და ძალით ართმევდნენ საუკეთესო სურსათ-სანოვაგეს, ფულს, ძვირფას ნივთებს და სხვა¹⁰⁶.

ყონალა იხრაჯათის ანუ საგანგებო გადასახადებისა და ვალდებულებების რიცხვს განეკუთვნებოდა¹⁰⁷. ყონალას სიმძიმითა და გამანადგურებელი ზასიათით აიხსნება ის გარემოება, რომ ზშირად დოკუმენტურ წყაროებში იგი კვალიფიცირებულია როგორც არაქანონიერი (خلاف حكم) და აკრძალული გამოსაღები (مطلوبات) ^{مدوا}¹⁰⁸. მაგრამ მიუხედავად ამისა ყონალა მაინც განაგრძობდა არსებობას XVI—XVIII სს. მანძილზე. მხოლოდ ზოგიერთ შემთხვევაში შაჰის საგანგებო ბრძანებით ცალკეული სოფლების ან ქალაქის მოსახლეობა თავისუფლდებოდა ამ ვალდებულებიდან. ასე მაგალითად, 1606 წ. შაჰ აბას I ყონალისაგან გაანთავისუფლა ქალაქი ორდუბადი¹⁰⁹. შაჰ ისმაილ I 1503 და 1506 წლების ფირმანებით თათების მონასტერი გათარხნებული იქნა იხრაჯათიდან და შილთაყათიდან, რომელთა შემადგენლობაში ყონალაც შედიოდა¹¹⁰, ხოლო შაჰ თამაზის 1570 წლის და შაჰ აბას I 1606 წლის ფირმანებით ყონალას გადახდისაგან განთავისუფლდა განძასარის საკათალიკოსო¹¹¹.

ჭიზია (چيزي)

სეფიანთა სახელმწიფოში, ისევე როგორც აღრინდელ ირანულ სახელმწიფოებში, ჭიზია წარმოადგენდა არამუსლიმანებზე დაწესებულ სულად გადასახადს.

ჭიზიას იხდიდნენ ებრაელები, ინდუსები, ლებრები, ქრისტიანები და სხვა არამუსლიმანურ სარწმუნოებათა მიმდევრები, რომლებიც ყოველთვის მრავლად იყვნენ სეფიანთა ირანის ქალაქებში.

შარდენის ცნობით ჭიზია დაწესებული იყო არამართოდ გილობრივ არამუსლიმან მოსახლეობაზე, არამედ მისი მოხდა ევალებოდათ აგრეთვე უცხოელ მოგზაურებსაც, რომლებიც ღროებით იმყოფებოდნენ სეფიანთა სახელმწიფოში¹¹². ავტორი პირდაპირ არ

¹⁰⁶ ასან რუ მლ უ, გვ. 265—266.

¹⁰⁷ Персидские указы Матенадарана, I, რუსული თარგმანი, გვ. 186, სპ. ტექსტი, გვ. 279.

¹⁰⁸ იქვე, რუსული თარგმანი, გვ. 176, 186; სპ. ტექსტი, გვ. 263, 379; вып. II, რუსული თარგმანი, გვ. 314; სპ. ტექსტი, გვ. 473.

¹⁰⁹ М. Х. Нейматова, Эпиграфические памятники Азербайджана, სპ. ტექსტი, გვ. 30.

¹¹⁰ Персидские указы Матенадарана, I, რუსული თარგმანი, გვ. 173, 176; სპ. ტექსტი, გვ. 258, 263.

¹¹¹ იქვე, რუსული თარგმანი, გვ. 186; სპ. ტექსტი, გვ. 279; вып. II, რუსული თარგმანი, გვ. 314; სპ. ტექსტი, გვ. 473. ¹¹² Chardin, V, გვ. 399.

ასახელებს ჭიზიას, მაგრამ მისი ცნობა, უეჭველია, ამ გამოსაღებს შეეხება, რადგანაც იგი ლაპარაკობს „გადასახადზე, რომელსაც იხდის ის, ვინც ქვეყნის სარწმუნოებას არ მისდევს“¹¹³.

ჭიზიას ოდენობა ყოველთვის ერთნაირი არ იყო და დროთა განმავლობაში იცვლებოდა. 1583 წ. შედგენილ სპარსულ საბუთში აღნიშნულია, რომ ყოველი სრულწლოვანი სომეხი მამაკაცი ჭიზიას ანგარიშში იხდიდა 4 ახჩას ანუ ერთ მისხალ სუფთა ვერცხლს¹¹⁴. XVII ს. 30-იან წლებში ჭიზიას ოდენობა უდრიდა 2 რაიხსტალერს¹¹⁵, ხოლო იმავე საუკუნის 70-იან წლებში თითოეულ არამუსლიმანზე დაწესებული ყოველწლიური სულადი გადასახადი აღწევდა ერთ ღუკატს¹¹⁶.

ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ ჭიზიას ოდენობა არ იცვლებოდა ჭიზიაგოზარის (جزیه گدار)¹¹⁷ ანუ ჭიზიას გადამხდელის სოციალური კუთვნილებიდან და მისი ეკონომიური მდგომარეობის მიხედვით. ამას გვიდასტურებს ზემოთ დამოწმებული სპარსული საბუთი, რომელშიც ნათქვამია: „კეთილშობილ და მდიდარ სომეხებს, მათი მდგომარეობის გამო ნუ მოსთხოვენ უფრო მეტ თანხას, რადგანაც (ჭიზიას ანგარიშში — კ. კ.) დადგენილია 4 ახჩა ვერცხლით. ასეა დაწესებული“¹¹⁸.

ასეთივე დასკვნის უფლებას გვაძლევს ოლეარისა და შარდენის ზემოთგანხილული ცნობები, რომლებიდანაც ირკვევა, რომ ჭიზია მყარი გადასახადი იყო და ყველა არამუსლიმანი თანაბარი რაოდენობით იხდიდა მას.

ჭიზიას მოხდა სომხურ სამღვდელოებასაც ევალებოდა¹¹⁹. მხოლოდ ცალკეულ შემთხვევაში, განსაკუთრებული წყალობის გამო ჭიზიას გადახდისაგან თავისუფლდებოდა ზოგიერთი სომხური მონასტერი და მისი ბერ-მონაზვნები¹²⁰.

¹¹³ Chardin, V, გვ. 399. Le tribut que paient les habitants, tant natifs qu'étrangers. Le tribut que paient..., que ne sont pas de la religion du pays.

¹¹⁴ Персидские указы Матенадарана, I, რუსული თარგმანი, გვ. 189—190ს. ტექსტი, გვ. 288.

¹¹⁵ О л е а р и и, გვ. 890.

¹¹⁶ Chardin, V, 399.

¹¹⁷ Персидские указы Матенадарана, I, ს. ტექსტი, გვ. 294.

¹¹⁸ Персидские указы Матенадарана, I, რუსული თარგმანი, გვ. 190; ს.

ტექსტი, გვ. 284.

اگر از ارمنیان باشد که جوهری باشد یا مال بسیار دارد آنرا نخواهد و طلبه زیاده ندارند و قطع دارند چهار اقچه مثقال نقره باشد

¹¹⁹ ესაქან ჯალალბანი, გვ. 19.

¹²⁰ Персидские указы Матенадарана, I, რუსული თარგმანი, გვ. 190; ს. ტექსტი, გვ. 284.

ს ა რ ა ნ ე (سرائه)

როგორც თითონ ტერმინი გვიჩვენებს (سر — თავი) სარანე სულადი გადასახადი იყო. მაგრამ ჭიზიასაგან განსხვავებით მას სრულდასაკოვანი მუსლიმანი რაიათები იხდიდნენ, ე. ი. სარანე დაწესებული იყო სოფლისა და ქალაქის მშრომელ მოსახლეობაზე¹²¹. იყო შემთხვევები, როდესაც რომელიმე ოლქი თავისუფლდებოდა სარანესაგან. მაგ., შაჰ თამაზის 1559 წლის ფირმანით სარანეს გადახდისაგან განთავისუფლდა მულანის ოლქში მდებარე მიწები ჯური, მაჯური და ურნეყადი, რომლებიც შეიზ ზაჰიდის შთამომავლების სოურღალს შეადგენდა¹²².

ამიერკავკასიის ნახევრადდამოუკიდებელ სახანოებში სარანეს ნაცვლად იხმარებოდა მისი აზერბაიჯანული შესატყვისი „ბაშფული“ (باش پولی)¹²³. ცნობილია სარანეს სხვა სინონიმებიც. მაგ., 1670 წელს არჩილ მეფის მიერ მცხეთის სვეტიცხოველისადმი ბოძებულ შეწირულების წიგნის ქართულ და სპარსულ ნაწილებში სულადი გადასახადის მნიშვნელობით გვხვდება ტერმინი „ბაშმალი“ (باش مالی)¹²⁴, ხოლო 1737 წელს შედგენილ ორენოვანი საბუთის სპარსულ ტექსტში იმავე მნიშვნელობით დამოწმებულია „სარშო-მარა“ (سرشار)¹²⁵.

ს ა ვ ე რ ი (سواری، سوری)

თურქული წარმოშობის ტერმინია. თავდაპირველად იგი აღნიშნავდა ფიცს, რომელსაც ვასალი აძლევდა თავის სიუზერენს, მაგრამ უკვე ილხანთა სახელმწიფოში ირანულ ნიადაგზე სავერი განიცდის შინაარსობლივ ცვლილებას და „მისართმეველის“ მნიშვნელობას იღებს¹²⁶. მაშასადამე თურქული სავერი სპარსული „ფიშქაშის“ სინონიმად გვევლინება¹²⁷. სავერის ასეთი მნიშვნელობა გაზიარებული აქვთ სხვადასხვა მკვლევარებს: კარტმერა. ვ. მინორსკია. ი. პეტრუშევსკის, ვ. ფუთურიძეს და ვ. გაბაშვილს¹²⁸.

პროფ. ვ. გაბაშვილიც „სავერა“ „ფიშქაშს“ უკავშირებს. მაგრამ სპარსული და ქართული ისტორიული წყაროების მონაცემების

¹²¹ И. П. Петрушевский. Очерки..., გვ. 283.

¹²² სილსილათ ან-ნასაბ, გვ. 104—105.

¹²³ И. П. Петрушевский. Очерки..., გვ. 283.

¹²⁴ ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, გვ. 312—313.

¹²⁵ იქვე, გვ. 443.

¹²⁶ И. П. Петрушевский. Земледелие..., გვ. 392.

¹²⁷ იქვე.

¹²⁸ ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII სს-ში, გვ. 241; ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, ვ. ფუთურიძის კომენტარი, გვ. 472.

საფუძველზე იგი ადგენს სავერის ახალ მნიშვნელობას, რომელიც ამ ტერმინმა ქართულ ფეოდალურ ურთიერთობათა ნიადაგზე შეიძინა. XVI—XVII სს. საქართველოში, აღნიშნავს მკვლევარი, სავერი (ქართული ფორმა საური) ნიშნავდა არა საკუთრივ „მისართმეველს“, არამედ იმ თანხას, რომლის საფუძველზეც მზადდებოდა შაჰისათვის გასაგზავნი „ფიშქაში“¹²⁹.

სეფიანთა სახელმწიფოში სავერი აღნიშნავდა მისართმეველს, ძღვენს, რომელიც სოფლისა და ქალაქის მწარმოებელ მოსახლეობას უნდა მიერთმია შაჰისათვის, ადგილობრივი მმართველებისა და ფეოდალებისათვის¹³⁰. როგორც ჩანს, სავერს რაიათები იხდიდნენ ნატურისა და ფულის სახით. ამის თქმის უფლებას გვაძლევს ზონდემირის ცნობა, რომელიც ყიზილბაშების მიერ 1501 წელს ქალაქ ბაქოს აღებას შეეხება. ისტორიკოსის გადმოცემით, ყიზილბაშების მხედართმთავარმა ხულაფა ბეგმა, შირვანშაჰების ხაზინის ხელში ჩაგდების შემდეგ ადგილობრივ მოსახლეობას გამოართვა შესაფერისი სავერი და ფიშქეში და ყოველივე ეს, ფული და საქონელი, შაჰის კარზე გაგზავნა¹³¹.

ზოგიერთ შემთხვევაში, სავერს უწოდებდნენ იმ გამოსაღებასაც, რომელიც იხარჯებოდა ირანში მყოფ ელჩებსა და უცხოეთის სამეფო სახლების წარმომადგენლებზე. ამ თვალსაზრისით სავერი ერთგვარად უახლოვდება ყონალისა და ჰავადესის მნიშვნელობას.

ისკანდერ მუნშის მონათხრობით 1602 წელს ისფაჰანში ჩამოსულ ოზბეგ უფლისწულებს შაჰ აბას I სახარჯოდ დაუნიშნა ათასი ერაყული თუმანი, ნუზლი (სურსათ-სანოვადე) და სავერი, რომელიც შედგებოდა ცხვრებისაგან, ცხიმულისა, ბრინჯისა, სხვადასხვა მარცვლეულისა და სხვა აუცილებელი პროდუქტისაგან¹³².

¹²⁹ ვ. გაბაშვილი, „სათათრო გამოსაღებელი“ გვიანფეოდალურ საქართველოში, მიმოხილველი, III, 1953, გვ. 133; მისივე, ქართული ფეოდალური წვობილება XVI—XVII სს.-ში, გვ. 241—246.

¹³⁰ И. П. Петрушевский, Очерки..., გვ. 281.

¹³¹ ზონდემირი, წ. III, ნაწ. 4, გვ. 399.

بعد از وصول خزاین و وفاین سلاطین شیروانرا (ხულაფა ბეგმა—ვ. გაბაშვილი) بدست آورده پیشکش و ساوری لایق متوطنان انمکان ستاند و مجموع آن نقود و اجناس را بدرگاه کیوان اساس ارسال فرمود

¹³² ისკანდერ მუნში, თარიხ-ი..., II, გვ. 609—610.

یکهزار تومان شاهی عراقی زر نقد جهت خرجی ایشان (ოზბეგ უფლისწულებს—ვ. გაბაშვილი) نزل و ساوری از گوسفندان و رغن انعام فرموده و برنج و غله و سایر مایحتاج علی هذا القیاس

უეჭველია რომ ოზბეგი უფლისწულების შენახვა და დასახელებული თანხისა და სურსათ-სანოვავის გამოღება ისფაჰანისა და მისი მიმდგომი სოფლების მოსახლეობის დაბეგრილ ნაწილს დააწებოდა მხრებზე.

ამრიგად, სეფიანთა ირანში სავერი სავალდებულო ძღვენთან ერთად აღნიშნავდა აგრეთვე დროებით, ექსტრაორდინალურ გამოსაღებ, რომელიც დროდარო იკრიფებოდა რაიმე შემთხვევასთან დაკავშირებით და რომლის მოხდაც ქალაქისა და სოფლის მწარმოებლებს ევალებოდათ.

ფ ი შ ქ ე შ ი (بيشکشی)

სეფიანთა სახელმწიფოში ფიშქეში წარმოადგენდა გამოსაღების ერთ-ერთ სახეს, ძღვენს, რომელიც რაიათებს ყოველწლიურად უნდა მიერთმიათ შაჰისათვის, ოლქების მმართველებისათვის (ბეგლარბეგი, ხანი, სულტანი) და ადგილობრივი მსხვილი ფეოდალებისათვის.

ფიშქეშის შემადგენლობას გვირკვევს ისკანდერ მუნშის ერთი საგულისხმო ცნობა. ამ ცნობის თანახმად 1621/22 წ. შირვანის ბეგლარბეგი იუსუფ ხანი და იქაური სხვა ამირები და დიდებულები მაზანდარანში ეახლნენ შაჰ აბას I და „საკადრისი ფიშქეში“ მიართვეს მას. შაჰისათვის მიერთმეული ფიშქეში შედგებოდა „იოსების მსგავს მშვენიერ ღოღამებისა, ზუღეიხას სადარ პირმშვენიერი ჰურიები, სწრაფმავალ რაშებისა და ორკუზიანი აქლემებისა, გან, რომლებიც დატვირთული იყვნენ ნაღდი ფულით, ძღვენი სხვადასხვა ქვეყნის საქონელით და ძვირფასი ქსოვილებით, სიასამურიითა და უძვირფასესი რუსული ბეწვეულით, ჩერქეზეთის იშვიათი ქსოვილებით (كرفک؟) ძვირფასი თოფებითა და სხვა მსგავსი ნივთებით. ყველაფერი ეს ურიცხვი და უთვალავი რაოდენობით წარუდგინეს უწმინდესს მზერას“¹³³.

საინტერესო ცნობას ფიშქეშის შესახებ გვაწვდის ე. შარდენი, რომლის მოწმობით ადგილობრივი მმართველები შაჰს ყოველწლიურად საგანგებო გადასახადს (contributions extraordinaires) უგზავნიდნენ. ამ საგანგებო გადასახადში შედიოდა: ძვირფასი ქსოვილე-

¹³³ ისკანდერ მუნშის, თარიხ-ი, II, გვ. 989.

بيشکشی لایق از غلامان صفت و خورشان زلیخا صورت خوش سیماء
والشهای صبا رفتار و شتران کوه کوهان بار سردار و نقود و افره و
اجناس و اقمشة نفایس هر دیار پوستینهای سمور و اروسی و گرنیها
و کرفکهای نادره و لایات چرکس و تفنگهای قیمتی و امثال ذلک زیاده
از احصاء و شمار از نظر اقدس گذارنیده...

ბი, ოქრო-ვერცხლი, სამხედრო საქურველი, თვალ-მარგალიტი, ცხენის აკაზმულობა, ნელსაცხებლები, ლამაზი ქალწულები და ვაჟები, ცხენები და სასაპალნე პირუტყვი და აგრეთვე სხვა „ყველაფერი ძვირფასი და იშვიათი, რის შოვნასაც მოახერხებდა მმართველი თავის საგამგებლოში“¹³⁴.

ორივე ავტორის მიხედვით ფიშქეშის შემადგენლობაში გარდა ქალ-ვაჟებისა, ცხენებისა და სასაპალნე პირუტყვისა შედიოდა აგრეთვე სხვადასხვა სახის ხელოსნური ნაწარმი (ქსოვილები, სამხედრო საქურველი, ცხენის მოკაზმულობა, ნელსაცხებლები, დამუშავებული ძვირფასი ქვები) და უცხოეთიდან შემოზიდული იშვიათი საქონელი (სიასამური და სხვა ბეწვეული, თოფები). ყოველივე ამას და აგრეთვე ნაღდ ფულს ფეოდალები აგროვებდნენ ადგილობრივ დაბეგრილ მოსახლეობაში (გლეხები, ხელოსნები, ვაჭრები) და შემდეგ ფიშქეშის სახით უგზავნიდნენ შაჰს. ამდენად, ფიშქეშის მთავარ გამოძღვლებად სოფლის გლეხები და ქალაქის ხელოსან-ვაჭრები გვევლინებიან.

ფიშქეში თავდაპირველად ნებაყოფლობით მისართმეველს წარმოადგენდა, მაგრამ დროთა განმავლობაში მან მუდმივი და სავალდებულო გადასახადის ბასიათი მიიღო. ეს მოვლენა მხედველობიდან არ გამოჰპარვია შარდენს, რომლის სიტყვითაც საგანგებო გადასახადები „ადათმა გახადა მუდმივი და აუცილებელი“. მათი რეგულირება ხდებოდა სპეციალურად დანიშნული მოხელის ფიშქეშ-ნევისის ანუ მისართმევლების აღმრიცხველის დაწესებულებაში¹³⁵. საგულისხმოა ფრანგი ავტორის შენიშვნა, რომ ფიშქეშისა და სხვა ძღვენის სახით შემოსული საქონელი გამიზნული იყო შაჰის სასახლისა და იმ ხელოსანთა შესანახად, „რომლებიც სურსათს ნატურის სახით“ იღებდნენ¹³⁶. ეს უკანასკნელნი, უეჭველია, შაჰის ქარხნებში მომუშავე ხელოსნები იყვნენ.

ფიშქეშის ზუტატი ოდენობის დადგენას ამა თუ იმ ოლქზე ცდილობდა თვით ცენტრალური ხელისუფლება.

ცენტრალური ხელისუფლების ეს ტენდენცია კარგად ჩანს 1671 წლით დათარიღებულ შაჰ სულეიმანის ფირმანიდან, რომლითაც „სახლთუხუცესს ზაზა ბეგს“ ეუწყება, რომ მის მიერ გაგზავნილი „გარდაკვეთილი ფიშქეში“ (پیشکش مقری) მიღებულ იქნა შაჰის

¹³⁴ Chardin, V, გვ. 404.

¹³⁵ იქვე, V, გვ. 365. La coutume les (ფიშქეში და სხვა საგანგებო მოსახლეობები — კ. კ.) a rendues ordinaires, et on enregistre à un bureau d'un officier qu'on appelle pechkes nuviéz, c'est-à-dire, rôle ou livre des présents.

¹³⁶ იქვე.

კარზე¹³⁷. გამოთქმა *پیشکش مقرر* დადგენილი ანუ გარდაკვეთილი ფიშქეში მოწმობს იმას, რომ ფიშქეში სავალდებულო გადასახადად იქცა, რომლის ზუსტი ოდენობა წესდებოდა შაჰის კარზე სათანადო უწყებაში.

ფიშქეშის ასეთი ტრანსფორმაცია ნებაყოფლობითი გამოსაღებიდან სავალდებულო გადასახადამდე, ჩვენი აზრით, განსაკუთრებული სიმკვეთრით არის აღბეჭდილი ისკანდერ მუნშის ცნობაში, საიდანაც ირკვევა, რომ 1593 წელს შაჰ აბას I ვინმე ალიხანს უბოძა იქითა გილანის მმართველობა და ამის სანაცვლოდ ამ უკანასკნელმა ითავა ყოველწლიურად ცენტრალური ხელისუფლებისათვის „ფიშქეშის სახით“ (*برسیل پیشکش*) ათასი თუმანი გადაეხადა¹³⁸.

ანალოგიურ ცნობებს გვაწვდის შაჰ აბას I-ის 1617 წლის და შაჰ სეფის 1629 წლის ფირმანები.

ამ ფირმანების თანახმად 1617 წელს შაჰ აბასის ბრძანებით სომხეთის კათალიკოსად დანიშნა მელიქსეთი და ისფაჰანში, ნახჭევანში, ხოიში, სალმასტში, ბარდაში, ლორესა და სხვა ადგილებში მცხოვრებ სომხურ მოსახლეობას დაევალა იგი თავის სულიერ წინამძღვრად ეცნო. თავის მხრივ კათალიკოსმა მელიქსეთმა იკისრა ყოველწლიური ფიშქაში 100 თავრიზული თუმნის ოდენობით¹³⁹.

მელიქსეთის სომხეთის კათალიკოსად დანიშვნის ამბავი ვრცლად აქვს აღწერილი აგრეთვე არაქელ თავრიზელს. ისიც მელიქსეთის მიერ დივანისათვის შეპირებულ ყოველწლიურ გადასახადს 100 თუმნის ოდენობით ასახელებს¹⁴⁰.

ამრიგად, ზემოთ განხილულ ცნობებში (ისკანდერ მუნში, მატენადარანის სპარსული ფირმანები, არაქელ თავრიზელი) ფიშქეში ფულადი გადასახადის სახით არის წარმოდგენილი.

თუ რამდენად მყარი და რეალური იყო ფიშქეშით გათვალისწინებული გადასახადი კარგად ჩანს იქიდან, რომ ეჩმიაწინზე გაწერილი 100 თუმანი რეგისტრირებული იყო უმაღლესი დივანის დიდი მუსტაფების მიერ და მის ანგარიშში ჰამესალეს წესით ჯამა-

¹³⁷ შ. ბუბუა, საქართველოს მუზეუმის სპარსული ფირმანები და ჰოქმები, გვ. 18, 200; სპარსული ისტორიული საბუთები საქართველოს წიგნთსაცავებში, წ. I, ნაკვ. 2, გვ. 28.

¹³⁸ ისკანდერ მუნში, თარიხ-ი..., I, გვ. 451.

عليخان بحکومت گیلان بیست و سه سرفراز گشته یک هزار تومان همه ساله
بر سیل پیشکش قبل نمرده

¹³⁹ Персидские указы Матенадарана. II, изданный Таргеман, гв. 334—335, 33, ტექსტი, გვ. 487.

¹⁴⁰ არაქელ თავრიზელი, გვ. 224.

გირი ენიშნებოდათ სხვადასხვა პირებს¹⁴¹. ჰამესალეს აკრეფა ბარათებით ხდებოდა¹⁴².

დასკვნის სახით შეიძლება აღვნიშნოთ, რომ სეფიანთა სახელმწიფოში ფიშქეში ნებაყოფლობით ძღვენიდან და მისართმეველიდან თანდათან საყოველთაო სავალდებულო გადასახადად იქცა. ფიშქეშის ანგარიშში დაბეგრული მოსახლეობა იხდიდა როგორც ხელოსნობის ნაწარმს და სოფლის მეურნეობის პროდუქციას, ასევე ნაღდ ფულს. ზოგიერთ შემთხვევაში კი ფიშქეში მხოლოდ ფულადი გადასახადის ფორმას ღებულობდა.

ნ ა ვ რ უ ზ ი (نوروزی) და ე ი დ ი (عیدی)

როგორც თითონ ტერმინი გვიჩვენებს ნავრუზი საახალწლო ძღვენს წარმოადგენდა. რაიათები ვალდებულნი იყვნენ სანოვრუზო ძღვენი მიერთმიათ ფეოდალებისათვის და ადგილობრივი მმართველებისათვის. ეს უკანასკნელებიც თავის მხრივ ყოველ მუსლიმანურ ახალ წელს (21 მარტს) მისართმეველს უგზავნიდნენ ირანის შაჰს.

ზაქარია აკულისელის ცნობით 1671 წლის ნოვრუზობას ისფაჰანში ხანებმა დიდძალი ძღვენი მიართვეს შაჰ სულეიმანს (1666—1694)¹⁴³. ეს საახალწლო ძღვენი ფეოდალებმა, უეჭველია, ქალაქისა და სოფლის ექსპლოატირებული მოსახლეობის ხარჯზე შეადგინეს.

ნავრუზის ანალოგიური გამოსაღები იყო ეიდიც, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ ეიდს რაიათები იხდიდნენ დიდი მუსლიმანური დღესასწაულების დროს¹⁴⁴.

ისტორიულ საბუთებში ნავრუზი და ეიდი ხშირად ერთადაა მოხსენებული (نوروزی و عیدی)¹⁴⁵.

შ ე შ დ ი ნ ა რ ი (شادی).

მოხსენებულია ესაი ჰასან ჯალალნიანის საისტორიო ნაწარმოებში: ავტორის ცნობით შეშდინარი შემოღებულ იქნა XVII—XVIII სს. მიჯნაზე¹⁴⁶. როგორც თითონ ტერმინიდან ჩანს ეს გადასახადი იკრიფებოდა ექვსი დინარის ოდენობით. ი. პეტრუშევსკის აზრით შეშდინარი საკმარის გადასახადს წარმოადგენდა¹⁴⁷.

¹⁴¹ Персидские указы Матенадарама, II. რუსული თარგმანი, გვ. 334—335, სვ. ტექსტი, გვ. 487.

¹⁴² არაქელ თ ა ვ რ ი ზ ე ლ ი, გვ. 224.

¹⁴³ Дневник Закария Акулиссского, გვ. 86.

¹⁴⁴ Персидские указы Матенадарама, I. ა. ფაფაზიანის კომენტარი, გვ. 241.

¹⁴⁵ იქვე, რუსული თარგმანი, გვ. 174, 176; სვ. ტექსტი, გვ. 258, 263.

¹⁴⁶ ესაი ჰასან ჯალალნიანი, გვ. 20.

¹⁴⁷ И. П. Петрушевский, Очерки..., გვ. 282.

ა ბ ი ქ უ რ ე ნ ი

ეს გადასახადიც შაჰზადეს იხრაჯათთან და შეშდინართან ერთად შემოღებულ იქნა სეფიანათა სახელმწიფოს 1699—1701 წწ. აღწერის შედეგად¹⁴⁸.

ესაი ჰასან ჯალალიანი არაფერს გვატყობინებს აბიქურენის შინაარსის შესახებ, მაგრამ, ჩვენი აზრით, თვით გადასახადის სახელწოდება „აბიქურენი“ ანუ როგორც მას სომეხი ისტორიკოსი უწოდებს „აპიქურანი“ (აպիქიურან) შესაძლებლობას გვაძლევს დავადგინოთ მისი ტერმინოლოგიური მნიშვნელობა.

ცნობილია, რომ სეფიანთა სახელმწიფოში რამდენჯერმე გაცემდა ცდა ისტაჰანის მდინარე ზაენდე-რუდთან, რომლის წყლის რესურსები ვერ აკმაყოფილებდა ირანის უდიდესი საქალაქო ცენტრის მზარდი მოსახლეობის მოთხოვნილებას, შეეერთებინათ ქალაქის მახლობლად გამავალი მეორე წყალმარავალი მდინარე აბიქურენი.

არხის გაყვანა და აბიქურენის წყლის შეერთება ზაენდე-რუდთან პირველად სცადეს შაჰ თამაზის დროს, მაგრამ დიდი ხარჯების გამო სამუშაოები მალე შეჩერებულ იქნა¹⁴⁹. სამუშაოები განახლდა შაჰ აბას I ბრძანებით¹⁵⁰. მაგრამ მიუხედავად დახარჯული უზარმაზარი თანხისა მიზანი ამკერადაც მიუღწეველი დარჩა და ისტაჰანი კვლავ განიცდიდა წყლის ნაკლებობას¹⁵¹.

როგორც ჩანს, აბიქურენისა და ზაენდე-რუდის შეერთების აუცილებლობა დღის წესრიგში დადგა შაჰ სულთან ჰუსეინის მმართველობის წლებშიც. სწორედ ამ ღონისძიების განხორციელებისათვის საჭირო თანხების მოსაპოვებლად უნდა ყოფილიყო, ჩვენი აზრით, დაწესებული ახალი საგანგებო გადასახადი, რომელსაც „აბიქურენი“ ეწოდა.

თ ა ვ ა ჰ ი ნ ი (طواحين).

ეტიმოლოგიურად „თავაჰინი“ ნიშნავს „წისქვილებს, დოლაბებს“ (მხ. რ. طاحون)¹⁵².

აქედან გამომდინარე შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ქალაქის დაბეგრის მოსახლეობა გარკვეულ თანხას იხდიდა ახალი წისქვი-

¹⁴⁸ ესაი ჰასან ჯალალიანი, გვ. 20.

¹⁴⁹ სიყაითიუი აქსიყაი ზიილქანეჟი, ლაიიმიდისქინ ლაიუსიჟ, ოლაიურჯაიუსი, 1905. (შემდევში: ხაჩატურ ჯულაეცი), გვ. 128.

¹⁵⁰ ისკანდერ მუნში, თარხი-ი..., I, გვ. 544—545. არაქელ თავერიზელი, გვ. 140—141, ხაჩატურ ჯულაეცი, გვ. 123.

¹⁵¹ ისკანდერ მუნში, თარხი-ი..., I, გვ. 544—545.

¹⁵² Персидско-русский словарь, М., 1953, გვ. 332.

ლების აშენებისათვის და ძველების შესაკეთებლად. ამ გადასახადს თავაჭინი ეწოდებოდა.

თავაჭინი დასახელებულია ქ. ორდუბადის გადასახადთა შორის¹⁵³.

ბ ა ყ ა ი ა (საყა).

ეტიმოლოგიურად ნიშნავს ნარჩენს, დავალიანებას.

ქალაქისა და სოფლის მწარმოებელი მოსახლეობის დაბეგვრა მრავალრიცხოვანი გადასახადებითა და ვალდებულებებით, ამ გადასახადების რიცხოვრივი და რაოდენობრივი ზრდა წელში წყვეტდა ქალაქისა და სოფლის რაიათებს (ხელოსნებს, წვრილ და საშუალო ვაჭრებს, გლეხებს) იწვევდა მათი ეკონომიური მდგომარეობის მკვეთრ გაუარესებას. ამიტომ მოსახლეობის ექსპლოატირებული ფენა ველარ ახერხებდა ყველა გადასახადის მოხდა-განაღდებას და იგი სახელმწიფოს მოვალე ხდებოდა. ასე აღმოცენდა ბაყაია, რომელმაც თანდათანობით მუდმივი სახელმწიფო გადასახადის სახე მიიღო.

სეფიანთა სახელმწიფოში ბაყაია უზარმაზარ თანხებს აღწევდა.

მიუხედავად მკაცრი ადმინისტრაციული ზომებისა და პირდაპირი ძალადობისა სახელმწიფო მაინც ვერ ახერხებდა სოფლისა და ქალაქის გალატაკებული რაიათებისაგან დავალიანების აკრეფა-შეგროვებას. ამიტომ ცენტრალური ხელისუფლება იძულებული ხდებოდა დროდარო გაეუქმებინა დაბეგრილი მოსახლეობის დავალიანება და ბაყაია მისთვის „ეწყალობებინა“.

ბუღაყ ყაზვინის ცნობით 1565 წელს შაჰ თამაზმა ირანის მოსახლეობას აპატია 10-20 წლის დავალიანება¹⁵⁴, ხოლო 1642 წელს შაჰ აბას II ტახტზე ასვლასთან დაკავშირებით სეფიანთა სახელმწიფოში გაუქმებული იქნა ბაყაია, რომელიც მუჰამედ თაჰირ ეაჰიდის მოწმობით დაახლოებით 500 ათას თუმანს უდრიდა¹⁵⁵.

ბაყაიას მუდმივმა ხასიათმა, და აუკრეფელი თანხების მნიშვნელოვანმა რაოდენობამ, განაპირობა საგანგებო თანამდებობის შექმნა ცენტრალურ ხელისუფლების დაწესებულებებში. ისკანდერ მუნშის ცნობით სეფიანთა სახელმწიფოში 1625 წლის ახლო ხანს ბაყაიას

¹⁵³ М. Х. Нейматова, Эпиграфические памятники Азербайджана, кн. ტექსტი, გვ. 30.

¹⁵⁴ П. И. Петров, Об одном редком источнике., გვ. 115.

¹⁵⁵ გვ. 19, 20 عباس نامه، تأليف محمد طاهر وحیدی قزوینی،
ارک ۱۳۲۹.

მუსტოუფის თანამდებობა ეჭირა ვინმე ხოჯა მუჰამედს¹⁵⁶. საინტერესოა, რომ იგი განაგებდა არა მთლიანად სახელმწიფო ბაყაიას, არამედ დავალიანების მხოლოდ იმ ნაწილს, რომელიც ყიდვა-გაყიდვას ე. ი. ვაჭრობაზე დაწესებულ გაუნალდებელ გადასახადებს შეეხებოდა¹⁵⁷.

ბაყაიასგან თავის დახსნა უჭირდათ არა ჰარტო რაიათებს, არამედ უფრო შეძლებულ სომხური ეკლესიის სამღვდელოებსაც, რომელიც ზოგჯერ სხვადასხვა გადასახადებით იბეგრებოდა. არაქელ თავრზელი გადმოგვცემს, რომ ეჩმიაწინის საკათალიკოსოზე დადგენილი ყოველწლიური გადასახადი 100 თუმნის რაოდენობით 6 წლის მანძილზე გადაუხდელი დარჩა და მელიქსეთ კათალიკოსს 600 თუმანი ბაყაია დაუგროვდა (*ყსე რაქიქი მონან რაქიქი*)¹⁵⁸.

ბაყაიას არსებობა სეფიანთა სახელმწიფოში ქალაქისა და სოფლის მწარმოებელი მოსახლეობის მძიმე და გამოუვალი მდგომარეობის ერთ-ერთი უტყუარი მაჩვენებელია.

4. გადასახადების აკრფის ორგანიზაცია

სეფიანთა სახელმწიფოს საერთო წლიურ შემოსავალში საქალაქო გადასახადებს მეტად მნიშვნელოვანი და თვალსაჩინო ადგილი ეჭირა. ცენტრალური ხელისუფლება ქალაქს უყურებდა, როგორც ქვეყნის ეკონომიური სიძლიერის ერთ-ერთ მთავარ განმაპირობებელ ფაქტორს და შემოსავლის უზრეველ წყაროს. ამიტომ იგი ცდილობდა საქალაქო ცხოვრების ყოველი სფერო თავისი კონტროლისათვის დაექვემდებარებინა და თავისი ინტერესების შესაბამისად წარემართა. ცენტრალური ხელისუფლების ეს მიზანსწრაფვა ხორციელდებოდა ერთი მხრივ საქალაქო მმართველობის უმაღლესი მოსელების (ტარულა, ქალანთარი, ვეზირი) სრული და უშუალო დამოკიდებულებით შაჰზე, ხოლო მეორე მხრივ, მათი და ქალაქის სხვა ხელისუფალთა უფლება-მოვალეობებით, რომელიც ითვალისწინებდა კონტროლს და უშუალო ჩარევის უფლებას ქალაქის ხელოსნურ წარმოებასა და ვაჭრობაში.

მთელი სიმკვეთრით ვლინდებოდა ფეოდალური სახელმწიფოს თვალსაზრისი ქალაქზე გადასახადების სფეროშიც.

უმაღლესი ხელისუფლება ცდილობდა საგადასახადო სისტემისათვის ცენტრალიზებული ხასიათი მიეცა და გადასახადების გაწერა-აქრეფისათვის თითონვე ეხელმძღვანელა. სწორედ ამ მიზანს

¹⁵⁶ ის კანდე რ მუნში, თარხი-ი..., II, გვ. 1013.

¹⁵⁷ იქვე.

¹⁵⁸ არაქელ თავრზელი, გვ. 225.

ემსახურებოდა შაჰ აბას I მუსტოფა-ლ-მამალეჰის ჰათემ ბეგ ორდუბადის მიერ 1590/91 წწ. დაწყებული სახელმწიფო შემოსავლისა და გასავლის საერთო რეესტრის (ساخته: شخیص) შედგენა. ამ სამუშაოს შესრულებას რამდენიმე წელიწადი მოუწია იგი დასრულებულ იქნა ადა მირზა ალის მიერ, რომელსაც სეფიანთა სახელმწიფოში მთავარი მუსტოფის ადგილი ეკებოდა 1597—1602 წწ. ისკანდერ მუნშის სიტყვით ახლადშედგენილი ნუსხა „უავ-გუსტოესი დავთარხანეს კანონი და სახელმძღვანელო გახდა“¹.

ანალოგიური ღონისძიება იქნა გატარებული აგრეთვე გილანში, ამ პროვინციის საბოლოოდ დაპყრობისა და სეფიანთა სახელმწიფოსთან შეერთების შემდეგ. 1593/94 წწ. შაჰ აბასის ბრძანებით გილანის ოლქში ეთემად აღ-დოულემ და საფინანსო უწყების მოხელეებმა აღწერეს ყველა საგადასახადო ობიექტი, მოაწესრიგეს გადასახადების გაწერა-შეგროვების საქმე და გილანში არსებული ადგილობრივი გადასახადები ირანის საერთო საგადასახადო სისტემას დაუკავშირეს. ყოველივე ეს გაკეთებული იყო ისკანდერ მუნშის სიტყვით რომ ვთქვათ „სახელმწიფოს საკეთილდღეოდ და რაიათებისა და ლატაკთა სასარგებლოდ“².

სეფიანთა სახელმწიფოში ახალი გადასახადების შემოღებას და უკვე არსებულის ოდენობის გადიდებას, როგორც წესი, წინ უძღოდა ქვეყნისა და ხალხის აღწერა, რაც მთელი სახელმწიფოს მასშტაბით ტარდებოდა. როდესაც უკანასკნელმა სეფიანმა შაჰმა სულთან ჰუსეინმა (1694—1722) გადაწყვიტა დაცარიელებული სახელმწიფო ხაზინა საგადასახადო უფლის დამძიმების საშუალებით შეესო, მან უწინარეს ყოვლისა ბრძანა „აეწერათ ხალხი და ქვეყნები სომხებისა და აგრეთვე ყველა სხვა მოდგმისა, რომლებიც მას მორჩილებდნენ“³. ამ ღონისძიების შესრულებას სამი წელიწადი დაჰირდა (1699—1701). აღწერილ იქნა როგორც სოფლის, ისე ქალაქის მოსახლეობა. გადასახადების გამომდებლად სცნეს ყველა შრომისუნარიანი მამაკაცი 15 წლის ასაკიდან მოკიდებული და ზევით⁴.

¹ Н. Д. Миклухо-Маклай, К вопросу о налоговой политике в Иране при шахе Аббасе I (1578—1629), СВ, VI, 1949, გვ. 349.

² Н. Д. Миклухо-Маклай, К вопросу..., გვ. 349.

³ ესაი ბასან ქალაღიანი, გვ. 17. ჩისაქსი ლიხსხაქ ჯანი სოიორანჩარარი ჩრამან მარეაქის დაქსარჩაქი აინსქ აფიქს ჩაიიე და მანსაქნაფიყაფი რნი ქქსანიორსამე ქარიქ სიქიიე:

⁴ იქვე.

ამ საერთო სახელმწიფო ღონისძიებებში, რა თქმა უნდა სათანადო ყურადღება ექცეოდა ქალაქებსაც, როგორც საგადასახადო ობიექტებს. საქალაქო გადასახადების გაწერა-შეგროვებას ცენტრალური ხელისუფლება ქალაქის ადმინისტრაციული აპარატის უმაღლეს მოხელე-ხელისუფალთა და საგანგებოდ დანიშნულ მოხელეთა მეშვეობით ახორციელებდა.

ეს კარგად ჩანს „თაზქირათ აღ-მულუქიდან“, რომლის თანახმადაც ბონიჩეს დადგენა-აქრეფა ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი მოვალეობა იყო ქალაქის ქალანთარისა, რომელიც უშუალოდ შაჰის მიერ ინიშნებოდა და მხოლოდ მის წინაშე იყო ანგარიშვალდებული⁵. გადასახადების ზუსტად და დროულად აკრეფას თვალყურს ადევნებდნენ აგრეთვე ქალაქის ვეზირი, მუსტოუფი და ნაყიბი⁶.

მაგრამ არ იქნებოდა სწორი გვეფიქრა, რომ ფეოდალური სახელმწიფოს ინტერესებს ქალაქში იცავდნენ მხოლოდ ქალაქის ადმინისტრაციული აპარატის უმაღლესი მოხელეები. ფეოდალური სახელმწიფოს ინტერესების დამცველად ქალაქში უწინარეს ყოვლისა გვევლინებოდნენ ის კანონები, რომლებიც შემუშავებული იყო სეფიანთა ირანში და რომლითაც უნდა ეხელმძღვანელათ ამა თუ იმ გადასახადის ქალაქზე გაწერისა თუ აკრეფის დროს. „თაზქირათ აღ-მულუქის“ ცნობით ბონიჩეს დადგენისას ქალანთარსა და ნაყიბს უნდა ემოქმედათ „თანახმად სახელმწიფოს კანონისა, სამართლისა, ანგარიშისა, ადათისა და წესისა“⁷. მართალია ბონიჩეს ოდენობის დადგენის დროს ქალაქის ხელოსნური ამქრების ქედხოდების დასტურიც იყო საჭირო, მაგრამ, რა თქმა უნდა, მთავარი მაინც კანონი და „სახელმწიფოს ჩვეულება და წესი“ იყო, რომელიც, უეჭველია, ფეოდალური კლასის ინტერესებს გამოხატავდა.

გადასახადების ამკრეფი მოხელეები სეფიანთა ირანში სხვადასხვა სახელით იყვნენ ცნობილნი. წყაროებში გვხვდება: „თაჰსილდარი“ (تاحسبلدار), „მოჰასსელი“ (محاسب), „თაჰავორი“ (تاجور) და სხვ. გარდა ამ ზოგადი ტერმინებისა, რომლებიც საერთოდ გადასახადების ამკრეფი მოხელეების აღსანიშნავად იხმარებოდა, არსებობდა აგრეთვე ზოგიერთი სპეციალური ტერმინიც, რომლითაც მინიშნებული იყო თუ სახელდობრ რომელი გადასახადის აკრეფა ევალებოდა ამა თუ იმ მოხელეს. ასე მაგ., 1565 წლამდე ირანის ქალაქებში თამლას კრეფდნენ „თამლაჩიები“ (تملاچيان)⁸, ბაჟის ამკრეფ

⁵ Tadhkirat, თავი V. წ. ნაწ. 7. 9. ⁶ იქვე. ⁷ იქვე, ნაწ. 7.

بروق قانون وحق و حساب ر معمول و دستور مملکت

⁸ პასან რუზულუ. გვ. 428; ისკანდერ მუნშის, თარხი-ი..., I, გვ. 123.

მოხელებს კი „ბაჯდარანები“ (باجداران) ან „რაპდარანები“ (راهداران) ეწოდებოდათ⁹.

გაღასახადების ამკრეფი მოხელების შენახვაც ქალაქისა და სოფლის დაბეგრის მოსახლეობას ევალებოდა. სეფიანთა სახელმწიფოში რაიათები ვალდებულნი იყვნენ მათზე გაწერილ გადასახადების გარდა დამატებით გამოეღოთ აგრეთვე გარკვეული თანხა, რომელიც გადასახადების ამკრეფ მოხელეთა გასამრჩელოს წარმოადგენდა.

ეს გასამრჩელო ყველგან ერთნაირი არ იყო. მისი ოდენობა იცვლებოდა საგადასახადო ობიექტის ცენტრიდან დაშორებისა და გადასახადების აკრეფის სიმძიმის შესაბამისად. შარდენის ცნობით, ისფაჰანში მოსაქმე თაჰსილდარების გასამრჩელო უდრიდა გადასახადების ანგარიშში აღებული თანხის 5%¹⁰. ისფაჰანიდან ერთი დღის სავალზე დაშორებული ობიექტიდან კი თაჰსილდარები თავის სასარგებლოდ იტოვებდნენ შეგროვებული თანხის 10%¹¹, ხოლო ის თაჰსილდარები, რომლებსაც ევალებოდათ გადასახადები აეკრიფათ უცხოელ კომერსანტებისაგან, იღებდნენ მთელი თანხის მხოლოდ 1/4%, რადგანაც ამ ფულის აღებას თან არ სდევდა არც ხიფათი, არც ხარჯები და არც სხვა რაიმე სიძნელე¹².

გარკვეული გასამრჩელო ჰქონდათ გადაკვეთილი აგრეთვე მებაჟეებს. ტევენოს გადმოცემით, ვაჭრები, გარდა ბაჟისა, იძულებულნი იყვნენ ცხენისა და ჯორის თითოეული საპალნიდან გადაეხადათ რამდენიმე ბისტი („quelque histis“) საბაჟოს მოხელეთა სასარგებლოდ¹³.

სახელმწიფოს მიერ დანიშნული თაჰსილდარები ანუ მოჰასილები ცდილობდნენ თანამდებობა თავიანთი გამდიდრების წყაროდ ექციათ. ისინი არ კმაყოფილდებოდნენ მათთვის განკუთვნილი ჯამაგირით და უკანონო ხერხებით ცდილობდნენ დაბეგრის მოსახლეობისაგან თავის სასარგებლოდ ფულის მნიშვნელოვანი თანხები გამოეძალათ¹⁴. ამდენად, სავსებით ბუნებრივია, რომ გადასახადების აკრეფას თან სდევდა მრავალი უკანონობა და ბოროტმოქმედება.

გაღასახადების სიმრავლე, მათი ოდენობის ზრდა და განსაკუთრებით გადასახადების ამკრეფთა თვითნებობა მძიმე ტვირთად აწევებოდა ქალაქის ხელოსნებსა და ვაჭრებს. მაგრამ მათი მდგომარე-

⁹ Chardin, V, გვ. 399—401; Thevenot, გვ. 124.

¹⁰ Chardin, V, გვ. 423—426.

¹¹ იქვე.

¹² იქვე.

¹³ Thevenot, გვ. 124.

¹⁴ Chardin, V, გვ. 425.

ობა უფრო მეტად მძიმდებოდა საქალაქო გადასახადების იჯარით გაცემის შემთხვევაში.

გადასახადების შესყიდვა ჩვეულებრივი მოვლენა იყო სეფი-ანთა სახელმწიფოში. მას სრულიად კანონიერი ხასიათი ჰქონდა, რადგანაც ცენტრალური ხელისუფლება თითონვე იყო დაინტერესებული გადასახადების იჯარით გაცემით. ამის მიზეზი კი იყო ის, რომ იჯარიდარი წინასწარ უხდიდა სახელმწიფოს გადასახადით გათვალისწინებულ თანხას და ამით დადგენილი გადასახადების სახელმწიფო ხაზინაში შეტანას რეალური ხასიათი ეძლეოდა.

სამაგიეროდ იჯარადარს უფლება ჰქონდა სახელმწიფო ხაზინაში შეტანილი თანხა უშუალოდ საგადასახადო ობიექტზე აეკრიფა. როგორც წესი, იჯარადარი გაღებულ თანხას ერთიორად ინაზღაურებდა. ეს კი დაბეგრილი მოსახლეობის ძარცვა-გლეჯვის ხარჯზე ხდებოდა.

გადასახადების შემსყიდველთა თვითნებობა მთელი სიცხადით არის ასახული ისკანდერ მუნშის ცნობაში, რომელიც ყაზვინის ოლქის გადასახადების შესყიდვას ეხება. ამ ცნობის თანახმად 1613 წელს ქალაქ ყაზვინის მმართველად დაინიშნა სალმან ხან უსტაჯლუ. მან თავისი „ხარბი და გაუმადლარი მულაზიმების წაქეზებით“ შეისყიდა ყაზვინის ოლქის სახელმწიფო გადასახადები¹⁵. სალმან ხანის მოხელეებისა და აგენტების უკანონობითა და ძალადობით შეწუხებულმა მოსახლეობამ დაიწყო ჩივილი. შაჰ აბას I იძულებული შეიქმნა სახელმწიფო გადასახადების აკრეფის დროს დაშვებული ბოროტმოქმედებისათვის სალმან ხანი ორი წლით ბორკილებში ჩაესვა. მხოლოდ ასეთი სასჯელით შესძლო ცენტრალურმა ხელისუფლებამ ყაზვინის ოლქის მოსახლეობის დაშოშმინება¹⁶.

როგორც აღვნიშნეთ, სახელმწიფო ეკონომიური სიძლიერის ერთ-ერთი ძირითადი წყარო საქალაქო გადასახადები იყო. მაგრამ, რაც არ უნდა მნიშვნელოვანი ყოფილიყო ქალაქის წილი სახელმწიფოს საერთო წლიურ შემოსავალში, ცენტრალური ხელისუფლება ზოგიერთ შემთხვევაში იძულებული ხდებოდა ესა თუ ის ქალაქი გაენთავისუფლებინა გადასახადებისაგან. რა თქმა უნდა ქალაქის გა-

¹⁵ ისკანდერ მუნში, თარხი-ი..., II გვ. 853.

در این سال حکومت قزوین سلمان خان ولد شاه علی میرزا استاجلو... تقویض یافت اما مشارالیه باغواي ملازمان خسیس عمل عمال را اجاره کرده داخل در کل مهمات آنجا کرد و در اندک روزی مردم او ولایت از بدسلوگی وقوت طامعه عمله و کار کنانش بفریاد آمدند و خدمت مورد مؤاخذه و مصادره گشته تا دو سال در ازأ سؤ اعمال عمل در قید سلاسل و اغلال بود

თარხნება სრულიადაც არ იყო გამოწვეული ცენტრალური ხელისუფლების მისწრაფებით—შემსუბუქებინა ხელოსან-ვაჭართა მძიმე ეკონომიური მდგომარეობა. ამ შემთხვევაში სულ სხვა ფაქტორები მოქმედებდა.

მრავალრიცხოვანი საქალაქო გადასახადები, უკანონობა და ბოროტმოქმედება, რაც თან სდევდა გადასახადების აკრეფა-შეგროვებას, ქალაქის ადმინისტრაციის უმაღლესი მოხელეებისა და ფეოდალთა თვითნებობა, ვაჭარ-ხელოსანთა უუფლებობა იყო მიზეზი ქალაქის ექსპლოატირებული მოსახლეობის უკმაყოფილებისა, რომელიც ზოგიერთ შემთხვევაში შეიარაღებული გამოსვლებით მთავრდებოდა.

სეფიანთა ირანის წყაროებში საკმაოდ ხშირია ქალაქებში მომხდარ სახალხო მღელვარებათა ხსენება. ზოგიერთი მათგანი გამოირჩეოდა თავისი მასშტაბითა და ქალაქის ვაჭარ-ხელოსანთა და ლარიბ-ლატაკთა განსაკუთრებული აქტიურობით. სეფიანთა ირანის ქალაქებში მიმდინარე სახალხო მოძრაობებიდან აღსანიშნავია ხელოსანთა და ლატაკთა აჯანყება თავრიზში 1571-1573 წწ.¹⁶, ნუყატაუების მოძრაობა, რომელმაც მოიცვა ქაშანი, ყაზვინი, ისფაჰანი, შირაზი და XVI საუკუნის დამლევს ირანის სხვა მნიშვნელოვანი საქალაქო ცენტრები¹⁷, დერვიშ რეზას გამოსვლა ქ. ყაზვინში¹⁸, ყუმის „ნაძირალებისა და მდაბიოთა“ აჯანყება და ა. შ.¹⁹.

მათი შესწავლა-შეფასება ამჯერად ჩვენს მიზანს არ შეადგენს, მაგრამ აღვნიშნავთ, რომ როგორი გარეგანი ფორმაც არ უნდა ჰქონოდა ამ სახალხო მოძრაობებს (აჯანყების რელიგიური საბურველი) მათ საფუძვლად ყოველთვის ედოთ სოციალური მიზეზები და ასახავდნენ ქალაქის ექსპლოატირებული ფენების (ხელოსნები, ვაჭრები, დეკლასირებული ელემენტები) უკმაყოფილებას თავისი ხვედრით. ამდენად, სეფიანთა ირანის ქალაქებში მიმდინარე სოციალური მოძრაობანი ობიექტურად მიმართული იყო ფეოდალური კლასისა და მისი ინტერესების დამცველი ფეოდალური სახელმწიფოს წინააღმდეგ. ცენტრალური ხელისუფლება მართალია სისხლში ახშობდა და ცეცხლითა და მასხვილით უსწორდებოდა ქალაქის ურჩ მოსახლე-

¹⁶ ჰასან ბეგ რუმელუ. გვ. 455—457; ისკანდერ მუნში, თარხი-ი., I, გვ. 117—118.

11. П. Петрушевский, Восстание ремесленников и городской бедноты в Тегризе 1571—1573 гг.; К. Куция, Из истории социальных движений в городах Сефевидского государства (движение пуктауигов), Народы Азии и Африки, № 2, М., 1966.

¹⁷ ისკანდერ მუნში, თარხი-ი., I, 473—477.

¹⁸ იქვე.

¹⁹ იქვე, II, გვ. 966.

ობას, მაგრამ დროდადრო იგი უკმაყოფილების აღმოსაფხვრელად ქალაქის საგადასახადო ტვირთის შემსუბუქებასაც მიმართავდა ხოლმე. ასე მოიქცა, მაგალითად, შაჰ თამაზ I, რომელიც 1571—1573 წწ. თავრიზის აჯანყების ჩახშობის შემდეგ მოსახლეობის საბოლოოდ დასამშვიდებლად იძულებული შეიქმნა თავრიზისათვის ჯერ „სახელოსნო გადასახადი ამოეკვეთა“. ხოლო შემდეგ საერთოდ განთავისუფლებინა ყველა სახელმწიფო გადასახადისაგან (از تكالیف دولت معاف داشت).

ზოგჯერ ქალაქის გათარხნება დაკავშირებული იყო ირანის საგარეო პოლიტიკასთან. ასე, მაგ., სპარსეთ-თურქეთის ომების დროს სეფიანთა დინასტიის მიმართ გამოჩენილი ერთგულების სანაცვლოდ 1606/7 წელს შაჰ აბასმა სახელმწიფო გადასახადებისაგან გაანთავისუფლა ქალაქ ორღუბადის მოსახლეობა²¹.

ამავე 1606/7 წელს ანალოგიური მოტივით განთავისუფლებულ იქნა აგრეთვე ქალაქი დარუბანდი²².

ორღუბადისა და დარუბანდის გათარხნება სახელმწიფო გადასახადებისაგან ნაკარნახევი იყო წმინდა პოლიტიკური მოტივებით. ამ ღონისძიებით შაჰ აბას I ცდილობდა მიემხრო გათარხნებული ქალაქების მოსახლეობა და განემტკიცებინა თავისი პოზიციები ჩრდილოეთ აზერბაიჯანში, რაც აუცილებელ პირობას წარმოადგენდა თურქეთთან ომის წარმატებით წარსამართავად²³.

ისკანდერ მუნშის ცნობით 1613/14 და 1614/15 წწ. შაჰ აბასის ბრძანებით ქ. ისფაჰანი ზედიზედ განთავისუფლებულ იქნა გადასახადებისაგან. მაგრამ როგორც ამ ცნობების შინაარსიდან ჩანს ორივე შემთხვევაში ქალაქის გათარხნება არასრული იყო, რადგანაც იგი განთავისუფლდა მხოლოდ მალისაგან ანუ მალუჯეჰათისაგან²⁴. ამდენად გათარხნება ძირითადად ეხებოდა ისფაჰანის ოლქში მცხოვრებ „დივანის მიწების დამმუშავებელ რაიათებსა და მიწისმოქმედებს“²⁵, და არა საკუთრივ ისფაჰანის ხელოსნებსა და ვაჭრებს.

ასეთია ის მცირერიცხოვანი ცნობები, რომელიც ეხება სეფიანთა ირანის ქალაქების გადასახადებისაგან განთავისუფლებას.

მრავალრიცხოვანი საქალაქო გადასახადების დროებითი გაუქმება ობიექტურად ხელს უწყობდა ხელოსნობა-ვაჭრობის განვითარებას.

²⁰ ისკანდერ მუნში, თარიხ-ი..., I, გვ. 380.

²¹ იქვე, II, გვ. 722; M. N. Khanukof, Memoires..., გვ. 95; M. X. Hejmatova, Эпографические памятники Азербайджана, სპ. ტექსტი, გვ. 29—30.

²² ისკანდერ მუნში, თარიხ-ი..., I, გვ. 380.

²³ H. D. Miklyxo-Maklaï, K вопросу..., გვ. 350.

²⁴ ისკანდერ მუნში, თარიხ-ი..., II, გვ. 861, 866.

²⁵ იქვე.

ბას. მაგრამ ამავე დროს, ქალაქის გათარხნება ეხებოდა დიდვაჭ-რებსაც, რომლებიც დაკავშირებული იყვნენ შაჰის ხელისუფლებას-თან და, თავის მხრივ, მონაწილეობდნენ ქალაქების წერილი ვაჭრების და ხელოსნების ექსპლოატაციაში.

XVII-XVIII სს. მიჯნაზე ერთნაირად მძიმე მდგომარეობაში აღმოჩნდა როგორც სოფლის, ისე ქალაქის ექსპლოატირებული მო-სახლეობა. გლეხის შეურწმუნობის დაცემა-დაქვეითება, ვაჭარ-ხელოს-ნების გაღატაკება, „ასნაფების“ და „ქარხანეების“ ხელოსნების მძი-მე მდგომარეობა, სხვა მიზეზებთან ერთად, იყო სეფიანთა ირანის სახელმწიფოს დამხობის ერთი უმთავრესი მიზეზთაგანი.

შენიშვნები

ДАН — Доклады Академии наук Азербайджанской ССР.

ИАН — Известия Академии наук СССР.

КСИВ — Краткие сообщения Института востоковедения.

СВ — Советское востоковедение.

ССИА — Сборник статей по истории Азербайджана, I. Баку, 1949.

ТСУ — Труды Среднеазиатского университета.

Уч. Зап. АГУ — Ученые записки Азербайджанского государственного университета.

BSOS—Bulletin of the School of Oriental Studies

Ja—Journal asiatique

სარჩევი

შესავალი

5

ც ა ვ ტ 1. ვაჭრობა სოფიანთა ირანის ქალაქებში

1. ქალაქი—ვაჭრობის ცენტრი	21
2. საქალაქო გადასახადები	71
3. საშინაო ვაჭრობა	33
4. საგარეო ვაჭრობა	41
5. ვაჭართა კატეგორიები	51
6. ვაჭართა გაერთიანებები	63
7. ვაჭრობის დაქვეითება და ვაჭართა ეკონომიური მდგომარეობის გაუარესება	65

უ ა ვ ტ II. საქალაქო გადასახადები და ვალდებულებები

1. გადასახადების სახეობანი	68
2. საქალაქო გადასახადები	71
3. ზოგადი სახის გადასახადები	86
4. გადასახადების აკრეფის ორგანიზაცია	101
შეშოკლებანი	109

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

•

რედაქტორი ვ. გაბაშვილი
გამომცემლობის რედაქტორი დ. ლეჟავა
მხატვარი კ. ყარაშვილი
ტექნორედაქტორი ე. ბოკერია
კორექტორი ნ. კოკონაშვილი

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 20.12.1966; ქაღალდის ზომა 60×90¹/₁₆;
ნაბეჭდი თაბახი 7,0; სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 6.38;
უე 02468; ტირაჟი 1000; შეკვეთა 897;
ფასი 53 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 60, კუტუზოვის ქ., 15
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 60, ул. Кутузова, 15

გამომცემლობა „მეცნიერების“ სტამბა, თბილისი, 60, კუტუზოვის ქ., 15
Типография Издательства «Мецниереба», Тбилиси, 60, ул. Кутузова, 15